

NEVRUZ ZİRVESİ

**I. Uluslararası
Ali Şir Nevai**

ÖZBEK

**KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI
SEMPOZYUMU**

**20-23 Mart 2018
ANTALYA**

TAM METİN KİTABI

Editörler

Doç. Dr. Dilorom HAMROEVA

Umsunay ZHUMASHEVA

ISBN 978-605-7923-08-0

TAM METİN KİTABI

I. ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK TARİHİ KÜLTÜRÜ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

20-23 Mart 2018
ANTALYA

Editörler

Doç. Dr. Dilorom HAMROEVA

Umsunay ZHUMASHEVA

Institution Of Economic Development And Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY

TR: +90 342 606 06 75 USA: +1 631 685 0 853

E posta: kongreiksad@gmail.com

www.iksad.org www.iksadkongre.org

Iksad Publications - 2018©

ISBN -978-605-7923-08-06

SUMMIT ID

NAME

INTERNATIONAL NEWROZ SUMMIT

PARTICIPATION

Keynote and Invited

DATE & PLACE

March 20-23, 2018 – Antalya/TURKEY

ORGANIZATOR

İKSAD- Institute of Economic Development and Social Researches

SYMPOSIUM

UZBEK

HEAD OF ORGANIZING COMMITTEE

Mustafa Latif EMEK

HEAD OF SUMMIT

Prof. Dr. Mustafa TALAS

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Dilorom HAMROEVA

Dr. Mariam S. OLSSON

Dr. Liliya BUSKUNBAYEVA

Gulgina ŞAMSUTDİNOVA

KEYNOTE SPEAKER

Dr. Shurubu KAYHAN

Dr. Osman Kubilay GÜL

COORDINATORS

Kaldygul ADILBEKOVA & Baurcan BOTAKARAEV

Hasan SURKHAYLI & Zhuldyz SAKHI

Dr. Amanbay MOLDIBAEV
Taraz State Pedagogy University

Dr. Dilorom SALAHİY
Semerkant State University

Dr. Akmaral SARGIKBAEVA
Al Farabi Kazakh National University

Dr. Cholpon TOKTUSUNOVA
Kyrgyz National State University

Dr. İbrahim HAQQULOV
Uzbekistan Science Academy

Dr. Elvan YALCINKAYA
Omer Halisdemir University

Dr. Zharkyn SULEIMANOVA
Kazakh State Women's Pedagogy University

Dr. Sirojiddinov SHUHRAT
Uzbekistan University of Language and Literature

Dr. Machabbat OSPANBAEVA
Taraz State Pedagogy University

Dr. Liliya BUSKUNBAEVA
Ufa Science Academy

Dr. Aftondil ERKİNOV
Uzbekistan Ali Shir Nawai University of Language and Literature

Dr. Mustafa TALAS
Ömer Halisdemir University

Dr. Botagul TURGUNBAEVA
Russia Natural Sciences Academy

Dr. Gulnaz KARİMOVA
Ufa Science Academy

Dr. N.N. KEMANOVA
Kazakh State Teacher Training University

Dr. Necati DEMİR
Gazi University

Dr. Metin KOPAR
Adıyaman University

Dr. Gulzar IBRAHIMOVA
Baku Avrasya University

Dr. Misliviy VLADEMIR
Ukraine Technic University

Dr. Rimma MURATOVA
Ufa Science Academy

Dr. Sarash KONYRBAEVA
Kazakh State Women's Pedagogy University

Dr. Sarsakenova A. BAGITOVNA
Orleo National Development Institute

Dr. Mehmet OKUR
KATU

Dr. Ekbar VALADBIGI
Urumia University

Dr. Shara MAZHITAeva
Karaganda State University

Dr. Sehrane KASIMI
AMEA

Dr. Rezida SULEIMANOVA
Ufa Science Academy

Dr. Ulbosun KIYAKBAEVA
Abai Kazakh Pedagogy University

Dr. Veysi ÜNVERDİ
Mardin Artuklu University

Dr. Mehriban EMEK
Adiyaman University

Dr. Zinnur SİRAZİTDİNOV
Ufa Science Academy

Dr. Zhaparkwlova N. IKSANOVA
Al Farabi State National University

BİLİM KURULU

Dr. Amanbay MOLDIBAEV

Taraz State Pedagogy University

Dr. Dilorom SALAHİY

Semerkant State University

Dr. Akmaral SARGIKBAEVA

Al Farabi Kazakh National University

Dr. Cholpon TOKTUSUNOVA

Kyrgyz National State University

Dr. İbrahim HAQQULOV

Uzbekistan Science Academy

Dr. Elvan YALCINKAYA

Omer Halisdemir University

Dr. Zharkyn SULEIMANOVA

Kazakh State Women's Pedagogy University

Dr. Sirojiddinov SHUHRAT

Uzbekistan University of Language and Literature

Dr. Machabbat OSPANBAEVA

Taraz State Pedagogy University

Dr. Liliya BUSKUNBAEVA

Ufa Science Academy

Dr. Aftondil ERKĪNOV

Uzbekistan Ali Shir Nawai University of Language and Literature

Dr. Mustafa TALAS

Ömer Halisdemir University

Dr. Botagul TURGUNBAEVA

Russia Natural Sciences Academy

Dr. Gulnaz KARĪMOVA

Ufa Science Academy

Dr. N.N. KEMANOVA

Kazakh State Teacher Training University

Dr. Necati DEMİR

Gazi University

Dr. Metin KOPAR

Adıyaman University

Dr. Mislivi VLADEMIR

Ukraine Technic University

Dr. Rimma MURATOVA

Ufa Science Academy

Dr. Sarash KONYRBAEVA

Kazakh State Women's Pedagogy University

Dr. Sarsakenova A. BAGITOVNA

Orleo National Development Institute

Dr. Ekbar VALADBIGI

Urumia University

Dr. Shara MAZHITAeva

Karaganda State University

Dr. Rezida SULEIMANOVA

Ufa Science Academy

Dr. Ulbosun KIYAKBAEVA

Abai Kazakh Pedagogy University

Dr. Veysi ÜNVERDİ

Mardin Artuklu University

Dr. Zinnur SİRAZİTDİNOV

Ufa Science Academy

Dr. Zhaparkwlova N. IKSANOVA

Al Farabi State National University

NEVRUZ ZİRVESİ FOTOĞRAF GALERİSİ

**I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI
SEMPOZYUMU**

KONGRE PROGRAMI

20-23 Mart, 2018

ANTALYA, TÜRKİYE

CLUB SERA HOTEL

*ULUSLARARASI KÜLTÜR VE MEDENİYET
ZİRVESİ KAPSAMINDA*

PROGRAM AKIŐI

<i>20 MART- OTURUMLAR</i>
<i>21 MART- NEVRUZ KUTLAMASI ŞÖLEN PROGRAMI</i>
<i>22 MART –OTURUMLAR</i>
<i>23- MART- OTURUMLAR</i>

20 MART, 2018 (TÜM SUNUMLAR ÖZBEKİSTAN SALONUNDA)

OTURUM-1

10:00-12:00

OTURUM BAŞKANI: **PROF. DR. MEHMET OKUR**

Камолиддин Шамсиддин Сирожиддин оглы	<i>РОЛЬ ТЮРКОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ В «МУСУЛЬМАНСКОМ РЕНЕССАНСЕ» (IX – XII ВВ.)</i>
Мухамедов Шухрат Бахронович	<i>ПРАЗДНОВАНИЕ НАВРУЗА В СВЯЩЕННОЙ БУХАРЕ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ.</i>
Тураев Аббар Салохиддинович	<i>АҚШ НЕОКОНСЕРВАТИЗМИ ВА УНИНГ ТАШҚИ СИЁСИЙ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАНИШИ</i>
Амирханова Аида Киясбековна & Кидирниязов Даниял Сайдахмедович	<i>ВЗАИМООТНОШЕНИЯ НОГАЙЦЕВ С УЗБЕКСКИМИ ХАНСТВАМИ В XV-XVI ВВ.</i>
Хакимов Рашид Шавкатович	<i>РЕПРЕССИИ ПРОТИВ МУСУЛЬМАН УРАЛА (1917-1941 ГГ.)</i>
Sadullaeva Nilufar Azimovna & Kuchkarova Surayyo Kahramon qızı	<i>YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA NAVOIY ASARLARINING ROLI</i>
Жуманазаров Хуршид Сирожиддинович	<i>XX АСР МАТБУОТ САҲИФАЛАРИДА ХАЛҚ ТАБОБАТИНИНГ ЁРИТИЛИШИ («ТУРКЕСТАНСКИЕ ВЕДОМОСТИ» ГАЗЕТАСИ МИСОЛИДА)</i>
Дмитрий Васильев & Васильева Ирина Владимировна	<i>ИНТЕГРАЦИЯ ТУРКЕСТАНА В КУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ</i>

12:00-13:00

ÖĞLE YEMEĞİ ARASI

20 MART, 2018

OTURUM-2

13:00-15:00

OTURUM BAŞKANI: **PROF. DR. SELAHİTTİN TOLKUN**

Бердиева М. М.	<i>АЛИШЕР НАВОЙНИНГ БОШҚАРУВ ВА ЁШЛАР ТАРБИЯСИ МУАММОСИГА ЁНДОШУВИ</i>
Шарафутдинова Х. Г.	<i>АЛИШЕР НАВОЙИ АСАРЛАРИДА ШАХС ПСИХОЛОГИЯСИГА ЁНДОШУВ</i>
Абдурахманова А. Т.	<i>АЛИШЕР НАВОЙИ И СОВРЕМЕННЫЕ ВОЗРЕНИЯ НА ВОСПИТАНИЕ</i>
Абдурахманова Айгуль Тахировна	<i>ВОСПИТАНИЕ ФОЛЬКЛОРОМ – ДУХОВНОЕ БОГАТСТВО СТРАНЫ</i>

Амантурдыева К. Б.	<i>НРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ В ВОСПИТАНИИ СКАЗКОЙ</i>
Рузикул Бойназарович Мустафакулов & Абдурахманова Айгуль Тахировна	<i>ВОСПИТАНИЕ ФОЛЬКЛОРОМ БАЙСУНА – ДУХОВНАЯ КЛАДЕЗЬ</i>
Амантурдиев Бахтиёр Курбанович	<i>ВЗГЛЯДЫ НАВОИ НА ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ</i>
Мустафакулов Рўзикул Бойназарович & Шаббазова Дилфуза Рузикуловна	<i>МАҚОЛЛАР – ҚАДРИЯТЛАР БЕШИГИ</i>

20 MART, 2018

OTURUM-3

16:00-18:00

OTURUM BAŞKANI: DOÇ.DR. AZİZE SERAP TUNÇER

Muxtorova Lobar Abdimannabovna	<i>ABU ALİ İBN SİNONİNG FALSAFİY QARASHLARIDA AXLOQİY TUSHUNCHALARNING İFODALANİSHI</i>
Amirqulova Z.	<i>ABU ALİ İBN SİNONİNG FALSAFİY QARASHLARIDA İNSONİYAT VA RUHIYAT TASVIRI</i>
Bazarov S. B.	<i>ALİSHER NAVOİYNING TİL VA NUTQ ODOBI HAQIDAGI QARASHLARI</i>
Жўраева Нигора Ниёзбобоевна	<i>НАВОИЙНИНГ ЊОТИФИЙГА МУНОСАБАТИДА ОДОБ МАСАЛАЛАРИ ТАЛҚИНИ</i>
Усанов Равшан Тураявич	<i>НАВОИЙ ИЖОДИДА ИНСОНПАРВАРЛИК МАСАЛАЛАРИ ТАЛҚИНИ</i>

21 MART- NAURYZ KUTLAMASI PROGRAMI

22 MART, 2018

OTURUM-1

10:00-12:00

OTURUM BAŞKANI: **PROF.DR. BEKİR ÇINAR**

Mengniqulova N. X.	<i>ALİSHER NAVOÏY HAZRATLARI NUTQ ODOBI XUSUSIDA</i>
Норбоева С. М.	<i>АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ ТАРИХИЙ МАНБАЛАРДА</i>
Асатова Гульсара Рашидовна	<i>КУЛЬТУРНАЯ ПАМЯТЬ ОБЩЕСТВА: ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ВИДОВ СПОРТА В УЗБЕКИСТАНЕ</i>
Ҳайитова Ф. А. & Раҳматуллаева М.	<i>ИМОМ ИСО АТ-ТЕРМИЗИЙ МЕРОСИНИНГ АҲАМИЯТИ</i>
Нигора Нормуродова	<i>ТАРИХНИ ЎРГАНИШ ВА ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МУЗЕЙЛАРНИНГ ТУТГАН ЎРНИ</i>
Xolov Olim Chorshamiyevich & Ismailov Murodulla Qaxramonovich	<i>ABU NASR FOROBIYNING AXLOQIY VA FALSAFIY QARASHLARI</i>
Ismailov Murodulla Qaxramonovich & Sattorova Guzalhon Mamadaminovna	<i>O'ZBEK XALQ FOLKLORI – BUTUNJAHON HAMJAMIYATI NIGOHIDA</i>

12:00-13:00

ÖĞLE YEMEĞİ ARASI

22 MART, 2018

OTURUM-2

13:00-15:00

OTURUM BAŞKANI: **DR. AYVAZ MORKOÇ**

Xolov Olim Chorshamiyevich & Ismailov Murodulla Qaxramonovich	<i>TA'LIM JARAYONI TAMOYILLARI VA QONUNIYATLARINING SHAKLLANISH TARIXI</i>
Бердиеваҳалима Бўроновна	<i>БҮЮК ШАРҚ МУТАФАККИРИ АБУ РАЙҲОННИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ҚАРАШЛАРИ</i>
Jumaeva Gulnora Tursunpo'latovna	<i>OILADA YOSHLARNING MA'NAVIY-MA'RIFIY TARBIYASINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI</i>
Жумаева Гулнора Турсунпулатовна & Саидов Аббос Абдурахмат ўғли	<i>СИЁСИЙ МАДАНИЯТ ШАКЛЛАНИШИНИНГ МУҲИМ КОМПОНЕНТЛАРИ СИЁСИЙ МАДАНИЯТ ШАКЛЛАНИШИНИНГ МУҲИМ КОМПОНЕНТЛАРИ</i>
Эргашева Обод Норкуловна	<i>ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ</i>
Абдимуратова С.	<i>ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННОГО ФОЛЬКЛОРА НА ВОСПИТАНИЕ</i>

Djumayeva Hulkarxon Muhammadjonovna & Yoqubova D.	<i>NAVOIYNING SHOH ASARI "XAMSA"DA TA'LIM –TARBIYA MASALALARI</i>
--	---

22 MART, 2018

OTURUM-3

16:00-18:00

OTURUM BAŞKANI: PROF.DR. MUSTAFA TALAS

Бозорова Муслима Қодировна	<i>МУЖАССАМ ҚАДРИЯТЛАР ЎЗБЕК ЎТОВЛАРИДА</i>
Ачилов Нуриддин Абдугаффорович	<i>БАРКАМОЛ АВЛОД ТАРБИЯСИДА ҲАКИМИЯ ТАЪЛИМОТИНИНГ ЎРНИ</i>
Ташкенбаева Д. А.	<i>ОЦЕНКА ИСЛАМА И СОВЕТСКОЙ РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ ТУРКЕСТАНА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.</i>
Таштемир Ташкенбаев	<i>ИСТОРИЯ ТУРКЕСТАНА ПЕРИОДА ИМПЕРСКОЙ ВЛАСТИ В ТРУДАХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ</i>
Sitora Xusanova	<i>O'ZBEK TILIDA VATAN VA ONA DIYOR GURUHIGA OID MAQOLLARDA SINONIMIYA VA ANTONIMIYA</i>
Расул Рахманович Имамкулов	<i>ВОСПИТАНИЕ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ В ДУХЕ МИРА И ВЗАИМОПОНИМАНИЯ</i>
Muhabbat Kurbanova Matyakubovna & Rayem Kurbanov Yuldashovich	<i>ALISHER NAVOIY NUTQ MADANIYATI XUSUSIDA</i>

23 MART, 2018

OTURUM-1

10:00-12:00

OTURUM BAŞKANI: PROF.DR. BEKİR ÇINAR

Ayvaz MORKOÇ	<i>ÜNLÜ ÖZBEK YAZARI ADİL YAKUBOV'UN "ULUĞBEY'İN HAZİNESİ" ROMANI ÜZERİNE BAZI BİLGİLER</i>
Mehmet OKUR	<i>TÜRKİYE'DE ÖZBEKİSTAN TARİHİ, EKONOMİSİ, KÜLTÜRÜ ve İKİ ÜLKE ARASINDAKİ İLİŞKİLER ÜZERİNE YAPILAN LİSANSÜSTÜ ÇALIŞMALAR (1991-2017)</i>
Selahittin TOLKUN	<i>SON DÖNEM KLASİK DOĞU TÜRK ŞİİRİNDE SELLEMNÂ REDİFLİ GAZELLER</i>
İsmail ÇELİK	<i>SOSYAL SINIF OLARAK ÜCRETLİLİKTEN GİRİŞİMCİLİĞE GEÇİŞTE İSLÂM FİNANSI UYGULAMALARININ ETKİSİ</i>
Azize Serap TUNÇER	<i>ÖZBEK KÜLTÜRÜNDE ÇEVRE DEĞERLERİNİN ÇEVRE ETİĞİ YAKLAŞIMI BAĞLAMINDA İNCELENMESİ</i>

Jumanazarov Khurshid Sirojiddinovich	<i>XX АСР МАТБУОТ САҲИФАЛАРИДА ХАЛҚ ТАБОБАТИНИНГ ЁРИТИЛИШИ («Туркестанские ведомости» газетаси мисолида)</i>
Сериккали АУБЕКЕРОВ	<i>ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ПРАВОВОЙ СТАТУС</i>

ÖNSÖZ

Ne mutlu İKSAD Ailesi'ne ki, Türk Dünyasının baharı kutlayan bayramı olan nevruzu Avrasya'nın Turizm Başkenti Antalya'da birbirinden kıymetli biliminsanlarıyla gerçekleştirmeyi başarmıştır.

Türk Dünyasının bağımsız ülkeleri olan Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan'ın yanı sıra Rusya Federasyonu'nun muhtar cumhuriyetlerinden Tataristan, Dağıstan, Başkurdistan, Yakutistan, Moldovya'nın Gagavuz Muhtar Cumhuriyeti ve Bulgaristan'dan temsilcilerle baharın, dirilişin, yeniden doğuşun simgesi olan nevruz (yenigün) gerçek bir bayram edasıyla kutlandı.

Antalya Nevruz Zirvesi'nde, biliminsanları, hem tebliğleri ile bilim dünyasının dikkatini çekmiş, hem de şölen havasındaki nevruz kutlamasıyla insanların gönlünde taht kurmayı başarmışlardır.

Hem Kazakistan'dan hem de Azerbaycan'dan biliminsanlarının binbir zahmetle nevrusa uygun yiyecekler, tatlılar, honça(bohça)lar getirip konuklara ikram etmesi hem de kongre organizasyon komitesine armağanlar getirmiş olmalarının nevruzun bayram yönüne dikkat çeken bir yaklaşımla sunumunun yapılması çok önemli ayrıntılar olarak dikkatimi çekmiştir.

Antropolojik olarak Türklerin yayılmış olduğu coğrafyanın tamamında etkin olan bahar bayramı, bütün Türk boylarında çok önemli şölenlerle kutlanmaktadır. Türk olmayan topluluklar da bu bayramı kutluyor olsa da, yine Türklerin kutladığı tarzın etkisinde kalarak kutlamaktadırlar. Çünkü Türklerin hakimiyet alanlarında yaşamış olan toplulukların Türklerle etkileşimlerinin sonucunda bunu kutladıkları söylenebilir. Tabii ki, yer yer başka topluluklardan Türklerin de etkilendiği örnekler de söz konusu olmuştur. Ancak şunu rahat bir biçimde iddia edebiliriz ki, başka hiç bir topluluk Türklerin kutladığı coşkunlukta bu bayramı kutlamıyor.

Türklerin Ergenekon'dan çıkışından beri kutladığı bu bayramın Adriyatik'ten Çin'e kadar, hatta orayı da aşmış Japonya'ya kadar yaşayan bütün Türklere ve etkileşim kurup bu bayramı öğrettikleri milletlere kutlu olmasını ve başta Türkelere olmak koşuluyla, bütün insanlığa mutluluk ve huzur getirmesini Ulu Tengri'den niyaz ederiz.

Bu vesileyle, organizasyonda çok önemli mesailerini harcayarak, üstün çabalar sarf eden İKSAD Ailesi'nin Başkanı Sayın Mustafa Latif Emek, Genel Koordinatörü Sefa Salih BİLDİRİCİ ve Nevruz Zirvesi Koordinatörü Kaldygül ADİLBEKOVA ve bütün emektarlar ile uzaklardan gelip bize omuz veren katılımcılara içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Prof. Dr. Mustafa TALAS

Antalya, 21 Mart 2018

I.ULUSLARARASI ALI ŞİR NEVAI ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

İÇİNDEKİLER

KONGRE KÜNYESİ	i
BİLİM KURULU	ii
FOTOĞRAF GALERİSİ	iii
KONGRE PROGRAMI	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi

TAM METİNLER

Ayvaz MORKOÇ ÜNLÜ ÖZBEK YAZARI ADİL YAKUBOV'UN "ULUGBEY'İN HAZİNESİ" ROMANI ÜZERİNE BAZI BİLGİLER	1
Choriyev Shokir Mamadaminovich ALİSHER NAVOIYNING "XAMSA" TURKUMIGA KIRUVCHI DOSTONLARIDA İLGARİ SURILGAN TA'LİM-TARBIYA, PAND- NASİHAT MAZMUNIDAGI ASARLARIDA İFODALANGAN İJTİMOİY- SİYOSİY, AXLOQİY-TA'LİMİY QARASHLAR	6
DJumayeva Hulkarxon Muhammadjonovna & D.Yoqubova NAVOIYNING SHOH ASARI "XAMSA"DA TA'LİM –TARBIYA MASALALARI	10
İsmail ÇELİK SOSYAL SINIF OLARAK ÜCRETLİLİKTE GİRİŞİMCİLİĞE GEÇİŞTE İSLÂM FİNANSI UYGULAMALARININ ETKİSİ	14
Jumaeva Gulnora Tursunpo'latovna OILADA YOSHLARNING MA'NAVİY-MA'RIFIY TARBIYASINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI	25
Jumanazarov Khurshid Sirojiddinovich XX АСР МАТБУОТ САҲИФАЛАРИДА ХАЛҚ ТАБОБАТИНИНГ ЁРИТИЛИШИ	30
Ismailov Murodulla Qaxramonovich & Sattorova Guzalhon Mamadaminovna UZBEK FOLKLORE – THE GLANCE OF ALL OVER THE WORLD	34
Mehmet OKUR TÜRKİYE'DE ÖZBEKİSTAN TARİHİ, EKONOMİSİ, KÜLTÜRÜ ve İKİ ÜLKE ARASINDAKİ İLİŞKİLER ÜZERİNE YAPILAN LİSANSÜSTÜ ÇALIŞMALAR (1991-2018)	40
Mengniqulova N.X. ALİSHER NAVOIY HAZRATLARI NUTQ ODOBI XUSUSIDA	53
Muxtorova Lobar Abdimannabovna ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA AXLOQİY TUSHUNCHALARINING İFODALANISHI	56
S.B. Bazarov ALİSHER NAVOIYNING TİL VA NUTQ ODOBI HAQIDAGI QARASHLARI	61
Selahittin TOLKUN SON DÖNEM KLASİK DOĞU TÜRK ŞİİRİNDE SELLEMNÂ REDİFLİ	67

**I. ULUSLARARASI ALI ŞIR NEVAI ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE
EDEBİYATI SEMPOZYUMU**

GAZELLER	
Sitora Xusanova O'ZBEK TILIDA VATAN VA ONA DIYOR GURUHIGA OID MAQOLLARDA SINONIMIYA VA ANTONIMIYA	82
Xolov Olim Chorshamiyevich & Ismailov Murodulla Qaxramonovich TA'LIM JARAYONI TAMOYILLARI VA QONUNIYATLARINING SHAKLLANISH TARIXI	89
Тураев Аббар Салоҳиддинович AQSH NEOKONSERVATIZMI VA UNING TASHKI SIYOSIY KONCEPTUAL ASOSLANISHI	96
Абдимуратова С. ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННОГО ФОЛЬКЛОРА НА ВОСПИТАНИЕ	103
Асатова Гульсара Рашидовна КУЛЬТУРНАЯ ПАМЯТЬ ОБЩЕСТВА: ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ВИДОВ СПОРТА В УЗБЕКИСТАНЕ	109
Ачилов Нуриддин Абдугаффоревич BARKAMOL AVLOD TARBIIYASIDA XAKIMIYA TALIMOTINING URNI	116
БЕРДИЕВА ХАЛИМА БЎРОНОВНА БУЮК ШАРҚ МУТАФАККИРИ АБУ РАЙХОННИНГ ПЕДАГОГИКПСИХОЛОГИК ҚАРАШЛАРИ	122
Бозорова Муслима Қодировна МУЖАССАМ ҚАДРИЯТЛАР ЎЗБЕК ЎТОВЛАРИДА	129
Жумаева Гулнара Турсунпулатовна & Саидов Аббос Абдурахмат ўғли СИYOSIY МАДАНИЯТ ШАКЛЛАНИШИНИНГ МУХИМ КОМПОНЕНТЛАРИ	133

**ÜNLÜ ÖZBEK YAZARI ADİL YAKUBOV'UN
"ULUĞBEY'İN HAZİNESİ" ROMANI ÜZERİNE BAZI BİLGİLER**

Dr. Öğr. Üyesi Ayvaz MORKOC

Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muradiye Şehit
Prof. Dr. İlhan Varank Yerleşkesi Yunusemre - Manisa. E-mail: ayvazmorkoc@gmail.com

ÖZET

Çağdaş Özbek edebiyatının dikkate değer temsilcilerinden olan Adil Yakubov, 1926 yılında eski adı Yesi olan, Türkistan şehrinde dünyaya gelir. 2009 yılında, 83 yaşında iken vefat eden Yakubov, Türk dünyasının en büyük romancılarından biri olarak kabul edilir. Yazarın babası, Stalin'in "kızıl kırgın" hareketi sırasında 1937 yılında vatan hainliği iftirasıyla hapse atılır. Bu gelişme neticesinde henüz çocuk yaştaki Adil'in bundan sonraki yılları sıkıntılar içinde geçecektir.

Özbek edebiyatında hem roman, hem de hikâyeleriyle şöhret kazanan Yakubov, deneme ve tiyatro türlerinde de eserler kaleme almıştır. Yazar, "*Köhne Dünya*" (*İbn-i Sina*) ve "*Uluğbey'in Hazinesi*" adlarını taşıyan iki tarihî romanı ile hem Özbekistan'da, hem de, Türk dünyasında büyük ün sahibidir. *Köhne Dünya*'da, Türk dünyasının iki önemli bilim adamı olan, Birunî ve İbni Sinâ'nın etrafında gelişen olaylar dile getirilmektedir. *Uluğbey'in Hazinesi* romanında ise hükümdar Uluğ Bey dönemindeki siyasî tartışmalar ve güç mücadelesi tasvir edilir.

30'un üzerinde yabancı dile tercüme edilen eserde, dönemin siyasî hadiseleri tarihi gerçeklere uygun bir yaklaşımla tasvir edilmektedir. Romanda asıl görevini yapmayıp siyasete bulaşan dinî kurumlar tenkit edilir. Aynı şekilde bu kurumların yöneticileri siyasî çekişmelerin odağı haline geldikleri için sert ifadelerle eleştiri hedefine konulur. *Uluğbey'in Hazinesi* romanı iki bölümden oluşur. İlk bölümde Uluğ Bey'in rasathanesinde cereyan eden olaylar, ikinci bölümde ise Uluğ Bey'in oğlu tarafından öldürülmesinden sonra Semerkant'ta ortaya çıkan kaotik durum gözler önüne serilir.

Anahtar Kelimeler: Türk dünyası, Çağdaş Özbek edebiyatı, tarihi roman, tarikatlar, Adil Yakuboğlu, Uluğbey'in Hazinesi.

Adil Yakubov'un Hayatı ve Edebi Faaliyetleri

Çağdaş Özbek edebiyatının dikkate değer isimlerinden Adil Yakubov, eski adı Yesi olan, Türkistan şehri yakınlarındaki Karnak kasabasında dünyaya gelir. İlk eğitimini doğduğu yerde alan küçük Adil, ömrü boyunca okumaya ve eğitime değer vermiştir. Kendisi 11 yaşında iken babası Egemberdi, Stalin'in baskıcı yönetimi yıllarında "kızıl kırgın"ın binlerce kurbanından biri olur ve "halk düşmanı" iftirasıyla hapsedilir. Babası Egemberdi, haksız biçimde hapse gönderilince Adil, dedesi Yakup'un ismiyle nüfusa kaydettirilmek zorunda kalır. Bu zor yıllarda aile bireyleri toplumdaki dışlanmakla birlikte türlü hakaretlere maruz kalmıştır. Henüz küçük bir çocukken Adil, hayatın ağır yükünü omuzlayarak ailesinin geçimine katkıda bulunur. (Söylemez, 2010:1) Sovyet ordusu tarafından savaşa çağrılınca, okulunu bırakmak zorunda kalacaktır.

Sovyet ordusu tarafından Rus-Japon savaşına gönderilen Yakubov, İkinci Dünya Savaşı resmen sona erdikten sonra 5 yıl daha Çin'de kalarak görevini sürdürür. Askerliğini tamamlayarak Özbekistan'a dönmesi 1950 yılına rastlar. Taşkent'teki Orta Asya Devlet Üniversitesi Dil Fakültesi'ndeki eğitimini 1956 yılında tamamlar. Özbekistan Yazarlar

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Birliği'nde 1955-1959 yılları arasında görev yapmıştır *Literaturnaya Gazeta*'nın Özbekistan muhabiri olarak çalıştığı yıllarda ülkesini adım adım gezmiş, böylece Özbek halkını tanıma fırsatı bulmuştur. Özbekfilm stüdyosunda çalışırken daha sonra kaleme alacağı eserlerinin ön hazırlıklarını sürdürmüştür. *Gafur Gulam* ismini taşıyan dergide yazarlık ve *Özbekistan Sanat ve Edebiyat* dergisinde ise başyazarlık yapmıştır. Uzun yıllar Yazarlar Birliği'nin onursal başkanlığını devam ettirmiştir.

Farklı türlerde kitaplar kaleme alan Yakubov, başarılı tiyatro eserleriyle de dikkat çeker. *Çin Muhabbet* ile *Aytsam Tilim Aytmam Dilim Küyedi* adlı piyesleri sahneye konulduğu dönemde izleyiciler tarafından rağbetle karşılanmıştır. Hikaye türüne hususi bir kıymet veren edip, bu eserlerde toplumsal konuları ön planda tutmuştur. *Teng-daşlarım* ismini taşıyan ve 1951 yılında basılan uzun hikâyesi, ilk mensur eseri kabul edilir.

1961 yılında yayımlanan *Mukaddes* (Yakubov 2009, 128 s.) adlı uzun hikâyesi onun ününü pekiştirir. Her ne kadar *Mukaddes*'in ana ekseninde aşk yer almış olsa da, insanoğlunun topluma yönelik sorumlulukları, helallik, adam kayırma ve adalet gibi temalar inceden inceye işlenmiştir (Söylemez 2010, 2) *Tille Üzük* (1963), *Kanat Cüşt Boladı* (1969), *Matlûbe* (1970), *Billur Kandiller* (1975) gibi uzun hikâyeleri onun toplumda var olan ününü iyice pekiştiren eserler olur. Sözü edilen örneklerde daha çok aşk ve aşkın halleri anlatılır. Bununla birlikte sevgi, insanın gelişme ve değişme serüveni, hayat zorlukları ele alınan diğer konulardır.

Er Başige İş Tüşse, Yakubov'a edebiyat sahasında uluslar arası ün kazandıran eseri olarak bilinir. Ağırıklı olarak otobiyografik bilgilerin bulunduğu bu romanın merkezinde İkinci Dünya Savaşı vardır. Halkın çektiği türlü sorunlar, cephe gerisindeki Özbek Türklerinin maruz kaldığı trajik hadiseler tasvir edilir. Yine Özbekistan halkının yaşantısı, Sovyet sisteminin zamanla ortaya çıkardığı kaotik ortam, halkın türlü sıkıntıları *Diyanet* (1975) ile *Ak Kuşlar Appak Kuşlar* (1988) romanlarında eleştirel bakış açısıyla verilir.

Türkiye Türkçesi'ne aktarılan ilk eseri *Uluğbey'in Hazinesi*, (Yakubov 2008, 430 s.) yazara hem Türkiye'de, hem de Türk dünyasında büyük ün kazandıran romanıdır. İki kısımdan meydana gelen eserin ilk kısmında Uluğ Bey'in o yıllarda dünyaca ünlü rasathanesindeki olaylar, ikinci kısmında ise Uluğ Bey'in öldürülmesinden sonra Semerkant'taki karışıklıklar ve kaotik ortam tasvir edilir. Yazarın ikinci tarihî romanı *Köhne Dünya* (Yakubov 2003, 416 s.) daha sonra *İbn-i Sina* ismiyle Türkiye Türkçesi'ne aktarılmıştır. Eserde Türk tarihinde kendine has yeri olan Gazneli Mahmut, İbn-i Sina ve Biruni'nin hayatları tarihi gerçeklere uygun biçimde anlatılır. Onların bilim ve sanat uğruna giriştikleri mücadeleler canlı tablolar halinde sunulur. Eserde zulüm adaletle, bilim ise cehaletle çatışma halinde verilmiştir.

Adalet Menzili, Yakubov'un konusunu yakın dönem Özbekistan tarihinden aldığı üzerinde durulması gereken bir romandır (Yakuboğlu 2005, 225 s.) Eserde Sovyetler Birliği döneminde toplumda gerçek insan niteliklerinden gittikçe uzaklaşan bireylerden söz edilir. Kariyerinde daha üst seviyedeki makama ulaşmak için suçsuz insanların hayatını perişan eden çıkarıcı insanlar eleştiri oklarının hedefine konulur (Morkoç, 2012: 204).

Uluğbey'in Hazinesi Romanı Üzerine Bazı Bilgiler

Timur'un torunlarından olan Uluğbey'in (1394-1449) hayatı ekseninde kaleme alınan roman, iki bölümden oluşmaktadır. Timur'un oğlu ve Uluğbey'in babası olan Şahruh Mirza öldükten sonra Horasan ve Maverâünnehir'de nüfuz mücadelesi ve çatışmalar ortaya çıkar. Artık kardeş kavgalarının eksik olmadığı ülkede kaotik durum görülür. Uzun süren zorlu

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

çatışmalardan sonra Mirza Uluğbey yeniden iktidarı ele alır. Ülke kısa süre de olsa adalet ve barış içinde idare edilir. Fakat çıkarları bozulan kimi devlet yöneticileri, Uluğbey'e ihanet ederler. Yerli işbirlikçilerden de destek alan şehzade Abdullatif, kendine bağlı kuvvetlerle babası Uluğbey'in ordusunun üzerine yürür. Romanda olayların odak noktası Uluğbey'in Semerkant'taki rasathane ile kütüphanesidir. Zenginliğiyle dikkat çeken kütüphanede dünyanın dört bir yanından toplanan ilmi ve edebi kitaplar bulunmaktadır. Bunlar Uluğbey'in Hazinesi'dir. O dönemde ilim ve alimlere düşman olan din adamlarının gerçek amacı şudur: Emir Timur'dan miras kalan zengin hazineyi ele geçirmek. (Söylemez, 2003: 114)

Şehzade, bazı çıkarıcı din adamlarının yönlendirmesiyle babasının kitaplarını dine aykırı oldukları gerekçesiyle yaktırmak istemektedir. Bu durumu öğrenen Uluğbey, yakın dostu ve öğrencisi Ali Kuşçu'yu yanına çağırır. Binlerce nadir eseri barındıran zengin kütüphanesini Ali Kuşçu'ya emanet eder. Eserleri gelecek nesiller için muhafaza etmesini ister. Bu onun en önemli vasiyetidir artık.

Aslında Mirza Uluğbey, tahtı oğluna bırakmak ve devlet işlerini terk edip bilimle ilgilenmek düşüncesindedir. Arzusunun gerçekleşmesi mümkün görünmemektedir. Çünkü şehzadenin tesirinde kaldığı Şeyh Hamuş ve mutaassıp din adamları, bilimle uğraşanları "din düşmanı" ilan etmişlerdir. Uluğbey'in Hazinesi'nde ısrarla cahil din adamlarının toplum üzerindeki tesirinin büyüklüğüne vurgu yapılmaktadır. Yakubov, bilim düşmanı din adamlarının gerçek mümin olamayacağı düşüncesindedir. Zira bu şahıslar din kisvesi altında kendi kişisel çıkarlarını düşünmektedir.

Uluğbey ve yakın çevresindekiler etrafında toplananlar, hem dine hem de bilime değer veren kimselerdir. Uluğbey'i kaygılandıran yalnızca kütüphanesindeki nadir eserler değil, içinde medrese ve rasathanenin de bulunduğu Semerkant şehridir. Uzun uğraşlar neticesinde bayındır hale getirdiği Semerkant, değer bilmez kişiler tarafından harap edilme tehlikesi altındadır. Bu nedenle oğlu ile savaşmaktan vazgeçer. Ancak en güvendiği emir ve komutanları ona ihanet eder ve şehzade birliklerinin denetimine geçer.

Uluğbey'in Semerkant'a geri dönerek şehre yeniden hakim olması imkansızdır. Şehzade Abdullatif, babası Uluğbey'i yönetimi bırakıp hacca gitmeye zorlar. Amaç hac yolunda savunmasız kalacak olan babasını kolayca yok etmektir. Uluğbey bu teklifi kabul edince aslında kendi hazin sonunu hazırlamış olur. Henüz Semerkant'ın dışına bile çıkmadan, şehzade tarafından görevlendirilen fedailer tarafından boynu vurularak öldürülür.

Semerkant'ın şehzadenin eline geçmesinden sonra Ali Kuşçu, Kalender Karnaki'nin yardımıyla emanet altınlar ile kitapların bir bölümünü kurtarmayı başarır. Eserlerin tamamını götüremeyeceğini anlayan Ali Kuşçu, içlerinden seçme yapmak zorunda kalır. Medreseyi terk edip zahitlik yoluna giren Kalender Karnaki, bir müddet de Şeyh Nizameddin Hamuş'un emrine girerek rasathanede ayakçılık yapar. Ondan Emir Timur'un Uluğbey'e bıraktığı altınları bulması istenmiştir. (Söylemez, 1998: 304)

Karnaki, bilim dergahını terk ederek zahitler tekkesine gittiği için pişman olmuştur. Çünkü tekkedekilerin hem esrar içtiklerine, hem de halka zararlı faaliyetlerde bulduklarına şahit olmuştur. Uluğ Bey'in öldürülmesiyle romanın birinci bölümü sona erer. İkinci bölümde ağırlıklı olarak Şehzade Abdullatif ve onun etrafında cereyan eden olaylar anlatılmaktadır.

Babasını öldürerek yönetimi ele alan Abdullatif'in psikolojisi yavaş yavaş bozulur. Büyük şüphe ve huzursuzluk içindedir. Babasına ihanet edenlerin aynı ihaneti kendisine de yapacağından korkmaktadır. Ciddi bir psikolojik bozukluk yaşadığından doğru kararlar verme

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

yeteneğini yitirmiştir. Kendisine ihanet edecekleri korkusuyla emrindeki komutanları tek tek öldürtür. Abdullatif artık, kötü niyetli şeyhlerin adeta oyuncağı haline gelmiştir. Onların “bilim adamları dinsizlik yoluna saptılar” ve “bütün kötülükler bilim adamlarından gelmektedir” şeklindeki telkinlerine inanmıştır. Ali Kuşçu’yu zindana attırır. Nizameddin Hamuş’un yönlendirmesiyle binlerce nadide kitabı yaktırır.

Uluğ Bey’in ölümünün üzerinden yaklaşık altı ay geçmiştir. Psikolojisi tamamen bozulan ve sürekli öldürülme korkusu yaşayan şehzade, bir gün rüyasında kendi emrindekiler tarafından öldürüldüğünü görür. Uykudan korkuyla uyanır. Sakinleşmek için Nizami Gencevi’nin şiirlerini okumaya çalışır. Ne ilginçtir ki Gencevi’nin bir şiirinin içinde yer alan “baba katilinin hükümdarlığı altı aydan fazla sürmez” mealindeki mısraları onun korkusunu daha da artırır. Kısa bir süre sonra Şehzade Abdullatif, boynu vurularak öldürülür.

Ali Kuşçu ise gözü gibi sakladığı nadide eserleri güvenilir öğrencilerine emanet edip ülkeden ayrılır. Son söyledikleri adeta vasiyet gibidir. O, öğrencilerinden Uluğ Bey’in yadigarı olan eserlerin gözbebeği gibi korunmasını ve yeni yetişecek bilim adamlarına ulaştırılmasını ister. Böylece bilim adamlarının ölümlerinin bile mutlu geleceğe yönelik yeni bir başlangıç olabileceğini belirtmiş olur.

Romanda Uluğ Bey ile Ali Kuşçu’nun yakın çevresinde gelişen olaylar, bir kurgu ürünü değil, tarihten alınan gerçek hadiseler biçiminde anlatılır. Çocukluğundan beri Türk dünyasına ve Orta Asya Türk tarihine hususi bir alaka duyan Yakubov, *Uluğbey’in Hazinesi* aracılığıyla tarihi gerçeklere uygun biçimde 15. yüzyıl Semerkant’ından dikkate değer tablolar canlandırmıştır.

Uluğ Bey’in yakın çevresinde gerçekleşen siyasî entrikalar ve iktidar mücadelesi canlı tablolar halinde sunulur. Yakubov’u önce Türk dünyasının, daha sonra da İslam âleminin yazarı derecesine yükselten *Uluğbey’in Hazinesi* zengin içeriği ile dikkat çekmektedir.

Müslüman Türk dünyasının 15. yüzyıldaki toplumsal durumu hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Eserde asıl kimliğinden uzaklaşan ve yozlaşma eğilimine giren dinî kurumlar sert ifadelerle eleştirilir. Toplumda yüksek nüfuza sahip din adamları, roman kurgusu içinde yanlış tavır ve davranışlarıyla gözler önüne serilir. Eserin şahıs kadrosunda yer alan kişiler arasında kimi din adamları eleştiri oklarının hedefi haline getirilir. Bu olumsuz kişilerin, her türlü yeniliğe kapalı olduğu, pozitif bilimlere düşmanlık beslediği, topluma zararlı faaliyetlerde bulunduğu ısrarla vurgulanır.

Gerçek Müslüman din adamlarıyla bireysel çıkarları için zararlı faaliyetlerde bulunan sözde din adamlarını birbirinden ayrı tutan Yakubov, okuyucuya sözde din adamlarının Müslümanlara güzel örnek olamayacağını göstermek ister. Bazı kendini bilmez kişiler, din kisvesi altında Uluğ Bey’in yetiştirdiği bilim insanlarına düşmanca tavır takınmışlardır. Hedeflerine ulaşmak için Mirza Uluğ Bey’i dinsizlikle suçlayacak kadar ileri gitmişlerdir.

Sonuç

Timur’un torunu ve Semerkand’ın hakimi olan **Uluğ Bey** (1393-1449) hükümdarlığı ile değil daha çok bilim adamlığı ile bilinir. Uluğ Bey’in yönetimde bulunduğu dönem Türk tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Onun döneminde Semerkand dünya bilim ve kültürünün çekim merkezi haline gelmiştir. Uluğ Bey medresesinin girişinde "İlim öğrenmek erkek-kız bütün Müslümanlara farzdır" hadisi yer alır. Onun döneminde kız ile erkekler aynı ortamda eğitim almışlardır. Uluğ Bey’in bu tutumu gerçekte Atatürk’ten 500 yıl önce atılmış gerçekçi laik bir eğitim adımı olması bakımından övgüye layıktır.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Kurduğu rasathanede gök cisimlerini inceleyen Uluğ Bey ünlü yıldız cetvellerini hazırlamıştır. "Uluğ Bey ziyeci" olarak bilinen bu cetveller astronomi alanında 400 yıl temel kaynak olarak kullanılmış bir başucu kitabıdır. Uluğ Bey'in güneşin ve güneş sistemindeki gezegenlerin birbirlerine uzaklıklarını bugünkü değerlere çok yakın biçimde tespit etmesi onun başarılı bilim adamı kimliğini açıkça ortaya koymaktadır. Yaptığımız araştırmalardan Uluğ Bey'in sadece astronomide değil matematikte de büyük bir bilim adamı olduğu anlaşılmaktadır.

Onun erken dönemde kurduğu medrese ve rasathanede görev almış iki önemli bilim adamı daha bulunur. İlki Bursalı Kadızade Rumi'dir. Osmanlı vatandaşı olan Kadızade aynı zamanda büyük bir bilginidir. İkinci önemli kişi ise Uluğ Bey'in "manevi oğlu Ali Kuşçu'dur. Uluğ Bey'in vefatının ardından Semerkant'tan İstanbul'a gelen Ali Kuşçu Fatih Sultan Mehmet döneminde Fatih Medresesi'nin en bilgili hocası olmuştur. Astronomi ve matematik alanında sadece döneminin değil kendinden sonraki çağların da en önemli isimlerinden biri olmuştur. Ali Kuşçu, Kopernik'ten önce Güneş merkezli uzay sistemini tespit etmiş ve çizimlerini de gerçekleştirmiştir.

Kanaatimize göre, 15. yüzyıl Orta Asya Müslüman Türk dünyasını anlamak ve doğru değerlendirmelerde bulunabilmek için Adil Yakubov'un tarihi romanlarını dikkatli gözle okumak gerekir. Bu sebeple Uluğbey'in Hazinesi eseri ilk okunacak roman olmalıdır.

Kaynakça

- MORKOÇ Ayvaz (2012). "Adil Yakuboğlu'nun Uluğbey'in Hazinesi Romanında Tarikatlar ve Faaliyetleri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5 Issue 2, p. 201-214.
- SÖYLEMEZ Orhan (1998). "Adil Yakuboğlu'nun Tarihi Romanı: Uluğbey'in Hazinesi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.10, 301- 308, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- SÖYLEMEZ Orhan (2003). "Türkiye Türkçesinde Özbek Tarihi Romanı", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 2, 113-122. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- SÖYLEMEZ Orhan (2010). "Adil Yakuboğlu ve Roman Dünyası", *Kardeş Kalemler*, Yıl: 4, S. 38, Ankara: Avrasya Yazarlar Birliği Yayınları.
- YAKUBOV, Adil (2005). *Adalet Menzili*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- YAKUBOV Adil (2003). *Köhne Dünya*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- YAKUBOV Adil (2008). *Uluğbey'in Hazinesi*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- YAKUBOV Adil (2009). *Mukaddes*, İstanbul: İleri Yayınları.

ALİSHER NAVOIYNING “XAMSA” TURKUMIGA KIRUVCHI DOSTONLARIDA İLGARI
SURILGAN TA'LİM-TARBİYA, PAND-NASİHAT MAZMUNIDAGI ASARLARIDA
İFODALANGAN İJTİMOİY-SİYOSİY, AXLOQİY-TA'LİMİY QARASHLAR

Choriyev Shokir Mamadaminovich

Boshlang`ich ta`lim metodikasi kafedrası

Mirzayeva Muhayyo, 2-kurs talaba TerDU, O`zbekiston

Qablarni uyg`otadigan, jonlantirib turadigan eng yaxshi vositalardan biri badiiy adabiyot ekanligi, deyarli, barchamizga ma`lum, albatta. Badiiy adabiyot haqida gapirar ekanmiz, bevosita, mumtoz adabiyotimizning muazzam siymolari asarlaridan bahramand bo`lmasdan badiiy adabiyot sirini his etish qiyin. Shu o`rinda, yana mumtoz adabiyotimizning yirik vakili hisoblangan buyuk bobokalonimiz Mir Alisher Navoiyga yuzlanamiz.

Hazrat Navoiydek zotlar, avvalo, adabiyotning asosiy quroli bo`lgan so`zga shunchaki yo`l-yo`lakay yozib yoki shunchaki aytib ketilaveradigan hodisa sifatida yuzaki qaramaganlar. O`tmishda fan arboblari, xususan shoirlarimiz o`z davri nutq madaniyatiga katta e'tibor berganlar. Uni tobora peshlab, ravnaq toptirganlarki, ularning tajribalarini asosli o`rganishdan davrimiz juda manfaatdordir. Bu haqda gap ketganda birinchi bo`lib Alisher Navoiyning tarixiy xizmatlari namoyon bo`ladi ko`z oldimizda.

Shubhasiz, so`zning qadr-qimmatini, kuch-qudratini munosib ravishda yuksak anglash, tushunishni ham Alisher Navoiydan o`rganamiz. Har bir ne`matning isrofidan saqlangan donishmand so`zga ham Allohning bir ne`mati o`laroq munosabatda bo`lib, uning ham isrofidan tiyilgan. Navoiyning yozishicha, so`z shunday bir gavhardirki, uning qiymati va martabasini belgilashdan nutq ojizdir.

Adabiy va badiiy nutqda qo`llanadigan har bir so`zning shakl va ma'nosiga zo`r e'tibor berishini ham Navoiydan o`rgansa arziydi. Shoir so`zni jonli narsa deb his etadi.

Aytilmoqchi bo`lgan fikrni va gapni aytishdan oldin obdon o`ylab, pishitvolish lozim deb saboq beradi shoir:

So`zni ko`ngulda pishqarmaguncha, tilga keltirma,

Va har ne kim, ko`ngilda bor, tilga surma.

Bu – nutq madaniyatining juda muhim qoidalaridandir.

Har bir kishining o`z nutqiga nisbatan yuksak talabchanlik va mas'uliyat bilan qarashi ham nutq madaniyatining muhim qoidalaridan. Mana shu xususida Navoiy darsi:

Tilga ixtiyorsiz-elga e'tiborsiz, Navoiy tilni juda ham qadrlaydi. Tilga insonni hayvonot dunyosidan ajratib turuvchi muhim hodisa deb qaraydi. Yaxshi so`z ham, yomon so`z ham faqat

I.ULUSLARARASI ALI ŞIR NEVAI ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

shu tilda namoyon bo'ladi. U so'zning yaxshi yoki yomonligini insonning o'zi anglab yetmog'i lozim.

Alisher Navoiyning o'zbekcha adabiy tili, nutq madaniyati haqida aytgan qimmatli gaplaridir.

O'zbek shoiri Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, nutqiy madaniyat, nutq san'ati haqida aytgan fikrlarida qadimiy turkiy xalqlarning nutq madaniyati borasidagi boy va noyob merosi mahorat bilan umumlashtirilgan.

Alisher Navoiy asarlarida chunonchi, nutq odobining talablari haqida fikrlar bor.

1. Tilni, so'zni qadrla, uni hurmat qil:

“Donau dur so'zini afsona bil,

So'zni jahon bahrida durdona bil”

(«Xamsa», 34- bet.)

2. Yaxshi so'zlay olish (nutq)—san'atdir, noyob hunardir. Uni egallashga intilgin:

Erdin so'z hunar, enchidin bo'z hunar.

(«Mahbub ul-qulub», 82- bet.)

3. Insonning odob-axloqini belgilaydigan omillardan biri uning so'zi, nutqidir:

Suvning mazasi muz bila,

oshning mazasi tuz bila,

odam yaxshilig'i so'z bila.

(«Mahbub ul-qulub», 79- bet.)

So'z zohir etar zamir ishi ko'pragidin, Til muxbir erur ko'ngul nihon emgagidin, Fahm ayla kishi holini so'z demagidin, Kim berdi xabar hadisi ko'nglidagidin.

(«Nazm ul-javohir» dan, 41- bet.)

4. Kishining so'zi (nutqi) uning aqliy kamolotidan darak

beradi:

Odamki demak birla kiromiydiru bas,

So'z durri ishining intizomiduru bas,

Sihhat opchaki, aqli aql komiduru bas,

Aqliga dalil aning kalomiduru bas.

(«Nazm ul-javohir» dan, 25- bet.)

5. So'zlaganda diling bilan tiling bir bo'lsun, chunki dildagi tilga chiqadi:

Haq seni sevgay el bila bo'lsang, Tilu ko'nglungni bir qilib bir ro'y, Nuqta sursang shukuftau xandon, Zist qilsang, kushodou xushro'y.

(«Arbain» dan, 59- bet.)

Demonkim ko'ngli poku ham ko'zi pok,

Tili poku, so'zi poku, o'zi pok.

(«Xamsa», 175-bet.)

Tilki fasih va dilpazir bo'lg'ay — xo'broq bo'lg'ay, agar ko'ngul bila bir bo'lg'ay.

(«Mahbub ul-qulub», 60- bet.)

6. So'zlaganda o'ylab so'zla, tushunib, bilib gapir:

So'zni ko'nglungda pishqarmaguncha tilga kelturma,

Harnakim ko'nglungda bo'lsa til surma.

(«Mahbub ul-qulub», 83- bet.)

7. Xushmuomala, shirin so'z bo'l ozor berma:

Tiling bilan kishilarga

har kimki chuchuk so'z elga izhor aylar, har neki ag'yor durur yor aylar, So'z qattiqi el ko'ngliga ozor aylar, Yumshoqi ko'ngullarni giriftor aylar.

(«Nazm ul-javohir»dan, 43- bet.)

8. Chin, to'g'ri so'zla, nutqingda halol bo'l. Yolg'on so'z baxtsizlik keltiradi. Chin so'z - mo'tabar, yaxshi - so'z muxtasar.

...so'zki fasohat zevaridin muayyan emasdur, anga chinlik zevaribasdur.

Yolg'onchi har necha so'zida fasiqroq, so'zi kabi?.

(«Mahbub ul-qulub»dan, 63-bet.)

Xiradmand chin so'zdin o'zga demas, Vale bari chin ham deguluk emas.

Kishi chinda so'z desa zebo, durur,

Necha muxtasar bo'lsa avlo durur.

(«Mahbub ul-qulub», 83- bet.)

9. Yaxshi, ezgu so'z (nutq) kishiga obro', baxt keltiradi. Ezgu so'zli bo'l:

Kim istasa mazhari karomat bo'lmoq, har nav' ishda istiqomat bo'lmoq, So'zdir anga mujibi karomat bo'lmoq, Til zabtidatur anga salomat bo'lmoq.

(«Nazm ul-javohir»dan, 30- bet.)

10. Tildan tuhmat uchun foydalanma. Tuhmatchidan qoch, undan nafratlan:

Birovkim yolg'on so'zni birovga bog'lag'ay, o'z qaro bo'lg'on yuzin yoqlag'ay. Kabira gunohdur — oz so'z hamki o'trukdur, zahra gunohdur — oz so'z hamki o'trukdur, zahri muhlikdur — agarchi miqdori o'ksukdur.

(«Mahbub ul-qulub»dan, 61- bet.)

11. Tilingni tiy. Ko'p so'z, ezma va vaysaqi bo'lma. Bu zararlidir.

Befoyda so'zni ko'p aytma va foydaliq so'zni ko'p eshiturdin qaytma.

Oz degan oz yanchilur, oz yegan oz yig'ilur.

(«Mahbub ul-qulub»dan, 82-bet.)

Til ildamidin bo'lur karomat hosil, Yuz nav' nadomatu malomat hosil.

Oz so'zlagandin istiqomat hosil, Soqitligidin vale salomat hosil.

(«Nazm ul-javohir»dan, 31- bet.)

12. So'zlaganda sharoitingni, suhbatdoshingni hisobga ol, beo'rin so'z aytma... «...Zolim va be dard suhbatida nuqta surma, nammom va nomard muloyamatida dam urma. Dono ilikdin borg'ondin so'z aytmas, o'tgan yigitlik orzu bilan qaytmas.

(«Mahbub ul-qulub» dan, 84-bet.)

13. Bo'shog'iz bo'lma, suhbat sirlarini saqlashga o'rgan:

Qaysi majlisdakim eshitsang so'z,

Bilgil ul so'z sanga omonatdur,

Gar ani o'zga yerga naql etsang,

Ul omonatg'a bu xiyonatdur.

(«Arbain» dan, 57- bet)

14. Gapirganda qaytariqlardan qoch, chunki ular fikrning ta'sirini susaytiradi:

Bir deganni ikki demak xush emas, So'z chu takror topti dilkash emas.

(«Xamsa», 484- bet)

Demak, Navoiy yaratgan asarlar ham fikriy, ham adabiy jihatdan juda yuksak saviyada bo'lgani sababli dunyoga tez tarqaldi va shoirning o'z davridayoq ilm ahlining, jumladan, tilshunoslarning diqqatini jalb qildi. Buyuk bobokalonimiz tomonidan yaratilgan har bir asar, nafaqat, o'z davrida, balki bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotgani yo'q. Natijada Navoiy asarlari asosida yozilgan grammatika va lug'atlar vujudga keldi.

Adabiyot

1. R.Boyto`ra, T.Qanoatov. “Xamsa” // “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. Bosh tahririyat. Toshkent-2016.

NAVOIYNING SHOH ASARI “XAMSA”DA TA’LIM –TARBIYA MASALALARI

DJumayeva Hulkarxon Muhammadjonovna

D.Yoqubova

TerDU o’qituvchilari, O’zbekiston

Bu gulshan ichraki yo’qdur baho guliga sabot.

Ajab saodat erur chiqsa yaxshilik bila ot.

Alisher Navoiy

Darhaqiqat, kishi yaxshilik bilan nom qoldirsa, bu har qanday inson uchun baxt.

Inson qalbining quvonchu qayg’usini, ezgulik va hayot mazmunini Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kamdan-kam topiladi. Alisher Navoiyning buyukligi ham mana shunday yaxshi nom qoldirganligida. Qanchadan-qancha qimmatli asarlar yozib qoldirganligida, hali hanuz ko’plab san’atkorlarni bulbul qilib sayratganligida.

Mir Alisher Navoiyning har bir asari o’zbek va barcha turkiy xalqlar madaniyatlariga zamin kabi yaratildi. Zamingina emas, shu madaniyatlar sohalariga cho’qqi bo’ldi. Navoiy asarlarida insoniyatning Navoiygacha bo’lgan tafakkur dunyosi boyliklari mujassamdir. Uning asarlarida fikrlar tirik, uyg’oq va harakatdadir, ya’ni ularning fayzi bahor fayzi kabi hamisha hayotdan hayot, tiriklikdan tiriklik, guldan gul yaratishga qodir. Xondamir “Makorimul-axloq” asarida Mir Alisher Navoiy haqida “... adolat va insof eshiklarini insoniyat yuziga ochib qo’ydi. Yaralangan davr jarohatlariga malham qo’yib, nurolam dahr kasallariga adolat sharbati bilan shifobaxsh etdi”, deb yozganida zarracha mubolag’a yo’q. Odam jismiga tekkan andakkina jarohatni tuzatish oson emas. Davr jarohatlarini tuzatishi qanday bo’lar ekan? Davr jarohatlarini tuzatishi kimning qo’lidan kelishi mumkin. Yuragi insoniyatga va yaratganning qudratiga mehr-muhabbat va hayrat bilan to’lgan ulug’ mutafakkir donishmandgina bu ishga qodir edi.

Navoiy donishmandligining asosida adolat tushunchasi va adolat tuyg’usi yotadi. Ongning mavjudligi adolatning mavjudligi. Adolatsiz ong-ong emas. Insoniyat tirikligining davomiyligini ta’minlaydigan birdan-bir narsa ham adolat. Navoiy tafakkur dunyosining bosh mezoni ham huddi shu adolat.

Navoiy o’zigacha bo’lgan adabiy an’analarni o’rgandi va ularni ijodiy rivojlantirdi. O’z davrida o’zbek adabiyotini yuksak g’oyalar bilan boyitdi.

Alisher Navoiy o’zbek tilini kamsituvchilarga qarshi qattiq kurashdi, shoirlarni o’zbek tilida yozishga undadi.

Ona tiliga muhabbat, uning beqiyos boyligi va buyukligini anglash tuyg'usi ham bizning ongu shuurimiz, yuragimizga, avvalo, Navoiy asarlari bilan kirib keladi. Biz bu bebaho merosdan xalqimizni, ayniqsa, yoshlarimizni qanchalik ko'p bahramand etsak, milliy ma'naviyatimizni yuksaltirishda, jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarni kamol toptirishda shunchalik qudratli ma'rifiy qurolga ega bo'lamiz.

Navoiy o'z falsafasida idealni ko'rsatib berish bilan cheklanmagan, balki fikr-mulohazalarini yanada rivojlantirib, shaxsning xulq-atvori, ahloqiy xususiyatlari ta'lim-tarbiya orqali shakllanishi ifodalangan. Navoiyning dunyoqarashida chinakam insonparvarlik g'oyalari asosiy o'rin olgan. Navoiy muddarislik qilmagan bo'lsa ham ta'lim va tarbiya borasida juda kata ishlarni amalga oshirgan. Uning deyarli barcha asarlari tarbiyaviy-ma'rifiy ahamiyatga ega.

Navoiyning besh dostonidan iborat shoh asari "Xamsa"da inson kamolotining barcha masalalari qamrab olingan. Ma'lumki, Navoiy 1483 yilda, o'z "Hamsa"sini yoza boshlab, 1485 yilning boshida tugatadi. Shoir ishlagan kunlar hisobga olinsa, 54 ming misralik ulkan obida 6 oyda bitkaziladi. Turkiy tilda birinchi marotaba "Hamsa" yaratiladi. Olimu-fuzalo barcha bu hodisani zo'r olqish bilan kutib oldilar. Abdurahmon Jomiy yozadi: "Bu qalamga falakdin ofarinlar yozilsin. Bu qalam forsiy til egalariга forsha nari turlarini terguvchilarga rahm qildi, u ham shu forsiy tilda yozganida, boshqalarga so'z aytishga majol qolmasdi. Uning mo'jizali she'ri oldida Nizomiy kimu Hisrav kim bo'lardi?!"

Alisher Navoiy o'z asarini yaratar ekan, Nizomiy va Dehlaviy yaratgan ayrim ijobiy qahramonlar qiyofasini keskin o'zgartirish, aniqrog'i, qarama-qarshi xosiyatlar sohibi sifatida gavdalantirish usulini ham qo'llaydiki, buni jahon adabiyoti uchun ham yangilik deb qabul qilish mumkin.

Alisher Navoiyning "Xamsa"sida keltirilgan dostonlari puxta tuzilishi, voqea-hodisalarning izchil rivojlanishi bilan ajralib turadi. Shoir o'z asarlari qahramonlarining kelajakdagi voqealarga, qahramonliklarga, sevgi-sadoqatga, sabr-qanoatga, ilmiy-muhandislik, muammolarini hal qilishga, hunar sohasiga tayyorlaydi, shuning uchun ularning faoliyatlari o'quvchida ishonch hosil qiladi.

"Xamsa" asari – "Hayratul-abror", "Farhod va shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ai-sayyor", "Saddi Iskandariy" dostonlaridan iborat.

"Xamsa"ning birinchi dostoni "Xayratul-abror"-zulm va qabohat, jaholat bilan to'la jamiyat, undagi turli ijtimoiy haqiqat, ishonch, ezgulik, sevgi va do'stlikni ulug'lovchi falsafiy asardir. Unda o'sha davr uchun dolzarb ahloqiy, tarbiyaviy, ijtimoiy-falsafiy fikrlar bayon qilingan. Adolat, muruvvat, saxiylik, odob, kamtarlik, qanoat, insof, ishq-vafo, rostgo'ylik, do'stlik, o'zaro yordam va ajoyib fazilatlar, oddiy mehnatkashning jamiyatdagi o'rni ifodalangan.

“Shohi G’oziy haqida hikoya”sida podshohning adolati-yu insofligini, oqil-u donoligini tasvirlagan.

Zoli falakdin necha ko’rsang alam,

Shah chu qilur adl, Navoiy, ne g’am.

“Farhod va Shirin” dostonida ikki yoshning o’zaro yuksak va samimiy muhabbatini tasvirlash bilan birga, yuksak insoniy fazilatlarni ibratomuz ifodalashga ham alohida e’tibor bergan. Farhod timsolida mehnatsevarlikni, kamtarlikni, hunarni yurt, xalq kori uchun ishlatish kerakligini, ham jismonan, ham aqlan yetuklikni, Shirin timsolida esa madaniyatni, pok qalbni, oriyatni, Vatanni sevishtlikni, do’shtlikni yuksak qadriyat sifatida gavdalandirgan.

Navoiy har bir kishining yoshlik davridan boshlab bilim olishi, zarurligini uqtirish bilan bir qatorda, jismoniy jihatdan sog’lom, kuchli bo’lishi, polvonlikni, kurash qoidalarini va harbiy bilimni o’rganishi lozimligini ham ko’rsatadi. Masalan, Farhod “Bilim varaqalari bir-bir topilgan, endi polvonlik, kurashchanlik, urushchanlik, qurollariga mayl qilib qoldi”

Navoiy “Layli va Majnun” dostonida zulm va adolatsizlikka hukmron bo’lgan, shahs erki, qadriyat qimmatini poymol etilgan, xo’rlangan, kamsitilgan dahshatli davr haqida hikoya qiladi.

Bu ikki g’amnok,

Har shoyibai fasoddin pok,

Kim umrlarida ishq qotil,

Qilmay nafase alarni xushdil.

“Sab’ai-sayyor” dostonining asosini yeti hikoya tashkil etadi. Qoliplash san’ati bilan yozilgan bu asarda Navoiy turli voqealar to’g’risida so’zlab, adolatning zulm va jaholat ustidan, yaxshilikning yomonlik ustidan g’alaba qozonishini xalq hikoyalari uslubida tasvirlaydi. U yosh avlodning ilm-hunar o’rgangan va eng yaxshi fazilatlarga ega kishilar bo’lishini orzu qiladi va dostonning qimmatini ham ana shundadir.

“Xamsa”ning eng kata dostoni “Saddi Iskandariy” bo’lib, Navoiy bunda qadim Yunon fotihi Iskandarni tarixda qanday bo’lsa, shunday eslash, balki bo’rttirib, odil, ma’rifatparvar hukmdor sifatida gavdalandiradi. Bunda shoirning yer yuzida oxir-oqibat adolat, ma’rifat tantana qilishi bilan bog’liq orzu va hayollari o’z ifodasini topgan.

Masalan, “Iskandar –adolatli hukmdor” hikoyasida uning adolatliligini quyidagicha ifodalagan.”...Adolat qo’lini shunday baland tutdiki, kiyik arslondan qo’rqmaydigan bo’ldi. Tustovuq bilan qarchig’ay yonma-yon yotardi. Oz vaqt ichida Iskandar shunday choralar ko’rdiki, adolatdan Rum ahli boyib ketdilar.

Shahekim, adolatur oning ishi,

Teng ermas anga shohlardan kishi.

Navoiy, jahondin vafo istama,

Tutib benavolig', navo istama.

Darhaqiqat, Alisher Navoiy o'z zamonasining xalqparvar, adolatparvar, erksevar, ma'rifat tarqatuvchi, oqil, buyuk davlat arbobi bo'lgan. U o'z ortidan yoshlarni ergashtira olgan, har tomonlama komil, yetuk inson sifatida xalqqa o'rnak bo'la olgan. Uning asarlari necha asrlardan buyon o'z qiymatini yo'qotgani yo'q, yo'qotmaydi ham, chunki u har doim xalq g'ami, xalq dardi bilan yashagan, haqiqiy insoniy fazilatlarga ega bo'lgan buyuk mutafakkirdir. Navoiyning har bir asari yoshlarga to'g'ri yo'lni ko'rsatadigan, insoniy fazilatlarni o'rgatadigan, hayotiy saboq beradigan, ularning kelajak yo'llarini yoritadigan mayoq kabidir.

Shuning uchun ham Alisher Navoiyning hayoti va ijodi, asarlarinig yaratilish tarixi, mazmuni va mohiyati, hikmatli so'zlari, o'gitlari har bir yoshning qalbiga kirib borishi uchun bolaligidanoq o'rgatilishi lozim.

Ulug' mutafakkir yoshlarni el-yurt, ota-onalariga sodiq kishilar bo'lib yetishishi uchun sabot va matonat bilan bilim egallashga, kasb o'rganishga, egallagan ilm va hunarini Vatan uchun, xalqqa naf keltirish uchun hayotga tadbiiq eta bilishga da'vat qilgan. Navoiy asarlarida madh etilgan xalqlar do'stligi, tinch-totuv yashash uchun kurash, kamtarlik, mehribonlik, ochiqko'ngillik, shirinsuhanlik, sahovatpeshalik, beva-bechoralarga yordam qo'lini cho'zish, ustozga izzat kabi fazilat hamisha xalqimizga tetik ruh va quvvat baxsh etaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Alisher Navoiy "Xamsa" Toshkent "Yangi asr avlodi" 2017 yil
2. Alisher Navoiy "Xayrat-ul abror" Toshkent "Yangi asr avlodi" 2017 yil
3. Alisher Navoiy "Layli va Majnun" Toshkent "Yangi asr avlodi" 2017 yil
4. Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" Toshkent "Yangi asr avlodi" 2017 yil
5. I. G'ofurov. "Alisher, adolat va shahzodalar". "Gulxan" 1993 yil 2-son.
6. Alisher Navoiy. "Hamsa". Toshkent – 1960 y.

**SOSYAL SINIF OLARAK ÜCRETLİLİKTEN GİRİŞİMCİLİĞE GEÇİŞTE İSLÂM
FİNANSI UYGULAMALARININ ETKİSİ**

Dr. İsmail CELİK

Öğr. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, Keçiborlu MYO

ismailcelik@sdu.edu.tr

ÖZET

İnsanlık geçmişten günümüze kadar farklı refah seviyelerine göre gelişme göstermiştir. Bu durum da onun farklı gelir kaynaklarının şekillenmesine sebep olmuştur. İlkel dönem, kölelik, esirlik, ücretlilik ve günümüzde de girişimcilik dönemleri olarak bu gelişmeleri sınıflandırmak mümkündür. Özellikle günümüz şartlarında insanların refah seviyelerinin yükselmesi, ihtiyaçların artması, proje tabanlı özgün girişimlerin desteklenmesi gibi özelliklerden dolayı girişimcilik ruhu kendini göstermeye başlamıştır. Temelde de insanın yaratışından kaynaklanan girişimcilik özelliği de bu gelişmeyi zorunlu kılmaktadır. Çünkü insanın fitratında dünyayı mamur edecek, ahreti de kazanacak yeterlilikte özellikleri vardır. Onun bu özelliği ise onu girişimci olmaya motive etmektedir. Ancak gelir durumların farklı olması bu potansiyelin ortaya çıkmasında engel olmaktadır. İşte burada sermaye sahiplerinin ellerindeki atıl fonların finansal piyasaya kazandırılarak bu girişimci ruhunun desteklenip bu potansiyelin gerçek hayatta buluşmasını sağlamak gerekmektedir. Burada aracılık ederek bu iki kesimi organize edecek olan kurumlardan biri de İslâm bankacılığı uygulamalarıdır. Bu etkileşimle hem ücretlilikten girişimciliğe geçiş hızlanacak hem de İslâm finans kurumları kendilerine kaynak tedarik etmiş olacaklardır.

ABSTRACT

Humanity has developed according to different levels of welfare from the past to the present. This has led to its different sources of income. It is possible to categorize these developments as primitive periods, slavery, captivity, wages, and nowadays entrepreneurial periods. Especially in today's conditions, the spirit of entrepreneurship has begun to manifest itself due to features such as the increase of people's prosperity levels, the increase of needs, and the support of original project-based initiatives. Essentially, the entrepreneurship that comes from human creation also necessitates this development. Because human beings have the qualities to qualify the world and earn their aptitude. This characteristic of him motivates him to become an entrepreneur. However, different income situations prevent this potential from appearing. Here it is necessary to ensure that the idle funds in the hands of capital owners are brought to the financial market and that this entrepreneurial spirit is supported and that this potential meets real life. One of the institutions that will organize these two sections through intermediation here is Islamic banking

practices. In this interaction, the transition from fee to entrepreneurship will be accelerated and Islamic finance institutions will supply them with funds.

1.Giriş

Günümüz şartlarında çoğu insanın işveren olması fazla olası gözükmemektedir. Ancak yine günümüz şartlarında oluşan bir olgu vardır ki bunu sosyal düşünceden dışlamak imkânsız gözükmemektedir. O da artık hiçbir kimse ücretli olmak istememektedir Bunun yerine müteşebbis olarak küçük de olsa kendi işinin sahibi olmak istemektedir. Bu düşünce aslında insanın ve insanlığın doğasında olan bir realitedir. İnsanlığın tarihi sosyal ve ekonomik hayatının gerçekleşme aşamalarına bakıldığında ilkelik, kölelik, esirlik dönemlerinin genelde kapandığını ve hali hazırda uygulanan ücretlilik sisteminden yavaş yavaş girişimcilik aşamasına doğru bir geçişin söz konusu olmaya başladığı gözükmemektedir. İşte bu sosyal realitenin genel anlamda hayat bulmasının bir anlamı da “haydi işveren ol fonu”nun hayata geçirilmesi ile gerçekleşmesinin önü açılmış olacaktır. İslâmî finans kurumlarına aktarılacak her bir tasarruf aslında bir iş sahasının ortaya çıkmasına ya da güç kazanmasına sebep oluşturacağından bu sisteme entegre olan yatırımcılar bir anlamda işveren konumuna da kavuşmuş olacaklardır. Çünkü bu finansal sistemde fonlar ancak reel piyasa ekonomisi ile buluşmak zorundadır. Böylece insanlığın geldiği girişimcilik evresindeki rolü de geniş bir halk katılımıyla hayata geçirilmiş olabilecektir.

Bu fonun amacı ise yatırımcıların kaynaklarının faizsiz ekonomi ile girişimcilerle buluşturarak faizin gündeme gelmesini önleyip tamamen ticaret mantığı ile ekonomik hayatın gerçekleşmesine zemin oluşturma gayretidir. “Hâlbuki Allah, alım-satımı helâl, faizi haram kılmıştır.”(Bakara: 2;275) ayeti de bu konunun önemini ortaya koymasından ifade edilmiştir. Bu çalışmanın fikri alt yapısını “insanlığın esirliği parçaladığı gibi ecirliği (ücretliliği) de sosyal yaşamdan devre dışı bırakacağı” insanlık evresinin geldiği ekonomik ve sosyal yaşam kültürü oluşturmaktadır.

Literatür çalışmalarına bakıldığında girişimcilik konusunda oldukça zengin çalışmalar yapıldığı görülmekle birlikte, her bir insan için böyle bir yolun mümkün olduğuna dair bir çalışmanın olmadığı söz konusudur. Bu çalışma ile dini bir kültür olarak özellikle faizin haram olması ile tasarrufların yastık altından yatırımlara aktarılmasını, her bir insan için müteşebbis olmanın mümkün olabileceği ve İslâm finansına da yeni kaynak seçeneğinin oluşturulması söz konusu olabileceği ifade edilmiştir.

Çalışmada öncelikli olarak insanlık dönemleri hakkında bilgi verilerek günümüz şartları ifade edilecek, sonrasında ise insanın girişimcilik potansiyeli hakkında temel değerlendirmelerde

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

bulunularak bu potansiyelin uygulamaya geçebilmesi için temel değerlendirme ve önerilerde bulunulacaktır.

2.İnsanlık Yaşam Dönemleri

İnsanlık var olduğundan beri farklı gelişmelere paralel olarak farklı yaşam dönemlerine sahne olmuştur. Bu durum insanın gelişmesinin zamana ve yaşamış olduğu tecrübelerle bağlı olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü insanın aklı, bir şeyi öğrenerek olgunlaştırır ve onu insanlığın menfaatine uygun bir şekilde topluma kazandırmak ister.

Bu gelişmeleri tarihsel süreç içerisinde değerlendiren uzmanlar farklı sınıflandırmalarla ifade etmişlerdir. Bu yaklaşımlarda elbette kişilerin olaylara bakış açıları ve bireysel entelektüel birikimleri etkili olmuştur. Fakat temelde ortaya çıkan; insanlık seviyesi belirli aşamalardan geçerek belli bir olgunluğa ulaşmıştır ve gelmiş olduğu seviyede de kalıcı değildir. Bu insanın akli meleksinin sınırsız kapasitesinden kaynaklanmaktadır.

Farklı bilim adamlarının bu yaklaşımlarını aşağıdaki gibi bir tablo halinde göstermek mümkündür.

Tablo 1: İnsanlık Yaşam Dönemleri

İbn i Haldun	August Comte	Karl Marx	Said Nursi
Toplumun Doğuşu	Teolojik Dönem	İlkel Kominal Dönem	Vahşet ve Bedeviyet Dönemi
Ümrânın Doğuşu		Köleci Toplum	Kölelik Dönemi
İrkların Doğuşu			
Ahlâkın Doğuşu I	Metafizik Dönem	Feodal Toplum	Esirlik Dönemi
Ahlâkın Doğuşu II			
Dinin Doğuşu		Kapitalizm	Ecir (Ücretlilik) Dönemi
Medeniyetin Doğuşu			
Devletin Doğuşu	Olgusal (Pozitif)Dönem	Kominizm	Malikiyet ve Serbestiyet Dönemi
Şehirlerin Doğuşu			
İktisadın Doğuşu			
Bilimin Doğuşu			

Kaynak: Kara, VEHBİ, “Bediüzzaman Said Nursi’ye Göre Beşeri Yaşam Devirleri ve Malikiyet ve Serbestiyet Devri”, İktisat Sayısı, Sayı:3,Yıl:2017 makalesinden esinlenerek düzenlenmiştir.

Kara (2017;46), özellikle August Comte, Karl Marx ve Said Nursi’nin sınıflandırması üzerinde durarak Comte’nin olgusal döneminin Nursi’nin ecirlik dönemi ile aynı anlama geldiğini, Comte göre son olacak olan bu dönemden sonra Nursi’ye göre bir serbestiyet ve müteşebbis döneminin geleceğini ifade etmiştir. Yine Marx’ın son dönem olarak ifade ettiği kominizm döneminin bir geriye dönüş şeklinde olması gerektiği öngörüsü yerine Nursi’nin öngörüsü olan müteşebbis döneminin daha isabetli olduğunu ifade etmiştir. Burada kısaca bu dönemler ana hatları ile ifade

edilecektir. Bu dönemleri ana hatları ile açıklarken muasır olması açısından Nursî'nin sınıflandırması dikkate alınmıştır (Kara: 2017;47-51).

2.1.Vahşet ve Bedeviyet Dönemi

Bu dönem insanlığın dünyaya ve çevre şartlarına göre yaşamını belirlemeye çalıştığı yaşam aşamasıdır. İbn Haldun'a göre insanlığın ilk gelişme aşaması bu dönemdir (<http://www.halksahnesi.org>). Bireysel yaşamın daha egemen olduğu bir dönem olarak kabul edilmektedir. Genel anlamda aile ve mülkiyet olgularının yapılanmasının tam anlamıyla hayata geçirilmediği bir yaşam dönemidir. Burada devlet otoritesinden bahsetmek de mümkün değildir (Torun, 2005;14). Bu dönemin en bariz özelliği; umumun muhafazası için bireylerin rahatlıkla feda edilmesidir. Bu da beraberinde bireysel hukukî güvenlik yerine toplumsal hukukî yapılanmanın uygulamada cari olmasıdır. Ekonomik hayatı bireysel mülkiyet yerine umumi kullanım alanlarının yapılanmasına gayret gösterilmiştir. Üretim faktörleri umumun menfaatine denge oluşturacak şekilde dolaşımı sağlanmıştır. İhtiyaç kadar üretim gerçekleştirilir, herhangi bir gasp ve talan olayı gündeme gelmezdi. Bu dönemin sonunu hazırlayan ana olgular ise; üretim faktörlerinin belli kesimin eline geçmesi, inanç ve siyasi anlayış sınıflarının şekillenmesi, kabilecilik taassubunun yapılanmaya başlaması olarak ifade edilebilir.

2.2.Kölelik Dönemi

Bu dönemde aktör olarak yer alan köleler, genelde bir savaş neticesinde esir edilen kişilerden meydana gelmektedir. İnsanın yaratılış fitratına ters bir durum olan bu konum ister istemez bir takım hak ve özgürlüklerin arayışı için itici bir atmosfer olarak kendini göstermiştir. Bunlar bazen organize bazen de organize olmayan isyan hareketlerinin doğmasını da beraberinde getirmiştir. Üretim faktörlerini ellerinde bulduran bir kesim, bunları baskı ve iktidar aracı olarak kullanarak üretim faktörlerinden ürün oluşturan kesim olan köleleri de mülkiyetine katmışlardır. Köleler burada üretim kaynaklarından maksimum ürün elde etmek için istihdam edilir fakat yaşamlarını sürdürece kadar tüketmelerine izin verildiği için üretim fazlası ürünleri ele geçirme olguları da yavaş yavaş yaygınlaşmaya başlamıştır. Kölelik gerçeği dünya genelinde tam anlamıyla uygulanmasa da bu olgu bir şekilde kendine sosyal yaşamda yer bulmaya devam etmiştir. Yapılan bir araştırma sonucuna göre dünya genelinde 30 milyon civarında kölenin varlığı ve bununda nerdeyse yarısının Hindistan'da yaşamlarını sürdürdüğü tespit edilmiştir. Günümüz modern kölelikleri ise; borç köleliği, zorla evlendirme, çocuk işçiliği, insan kaçakçılığı ve zorla çalıştırma isimlerinde kendini göstermektedir. (www.sabah.com.tr).

2.3.Esirlik Dönemi

Kölelik döneminde başlayan üretim faktörlerine sahiplik realitesi sonucu, bireyler arasında eşitsizlik oldukça yaygınlaşmaya başladığından sosyal yaşamda bu durumu ortadan kaldırmak

için gerekli arayışlarda beraberinde gelmiştir. Hem kölelerin hak arayışları hem de mülkiyeti ellerinde bulunduran kişilerin daha fazla servet sahibi olmak için üretim kapasitelerini artırmak istemeleri yeni bir çalışan sınıfın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu uygulama öncelikli olarak üretimden kölelere hisse vermek şeklinde kendini göstermiş ve bu anlamıyla kölelerin yeni adı esirlik olarak isimlendirilmiştir (Sweezy, 1984;37). Savaşlarda esir edilenler üretim faktörlerinin üretimde istihdam edilerek mülkiyet sahipleri zenginliğine zenginlik katarlardı. Bu dönemim en bariz özelliği ise; kapalı aile ekonomisinin uygulanması, genelde de toprak mülkiyetinin güç olarak kendini göstermesidir.

2.4. Ücretlilik Dönemi

Esirlik döneminde işgücü aşırı derecede sömürülmüş, yaşama ve ekonomik hakları elerinden alınmaya başlamıştır. Zaman içerisinde esirlerin toplu göçlerle yer değiştirmeleri kapalı ekonominin zincirlerini kırmaya başlamıştır. Zaman içerisinde yeni meslek dallarının ortaya çıkması bu meslekleri icra edecek iş gücüne olan ihtiyacı şiddetlendirmiştir. Esirler kendi emeklerini bu meslek erbaplarına pazarlayarak yaşamlarını sürdürmeye başlamışlardır. Esirlikten gelme kimlikleri olduğu ve işveren konumundaki kişilerin de kendi konumlarını ve refah seviyelerini rekabet ortamında korumak için esirlikten kurtulmak isteyen iş görenlere tatmin edici ücret vermeyerek ezmeye başlamışlardır. Yeni isimleri olan ecirlilik, bir anlamda hâlâ esirliği bünyesinde bu şekilde devam ettirmektedir (Baudrillard, 2001;81-82). Özellikle kapitalizmin hükümferma olduğu bu dönemde işverenler ile iş görenler arasındaki refah seviyesi arasındaki uçurum gittikçe artmaktadır. Fakat bu dönemde emek gücünü ellerinde bulunduran kişilerle, sermayeyi ellerinde bulunduran kişilerin bir araya gelmesi sonucu kapitalizmin ilk çekirdek yapılanması da bu aşamada gerçekleşme fırsatını bu şekilde bulmuştur. Zamanla işverenler üretim faktörlerinin hacmini ve içeriğini geliştirme gayretine girmişler ve bunun sonucu olarak da iş gücüne olan talep artmıştır. Bu da zamanla iş gücü haklarının gündeme gelmesini ve bazı hakların iş görenlerin eline geçmesini beraberinde getirmiştir. Her ne kadar bu haklar ücretliler için bir kazanım olsa da emeğin sömürülmesi her zaman her dönemde kendini değişik niteliklerde kendini hep göstermiştir. Bu sıkıntı ise beraberinde işçi- işveren arasında sürekli formal ya da informal bir şekilde kavgayı dinamik tutmuştur. Çünkü burada emeğin ciddi olarak sömürülmesi söz konusudur (Ertem, 2011). Bu ise uygulanan dönemin “vahşi” olarak isimlendirilmesine sebep olmuştur. Yani ilk dönemin adı olan vahşet, isim değiştirerek aslında varlığını bu dönemde de kendini göstermeye devam etmektedir.

2.5. Malikiyet ve Serbestiyet Devri (Girişimcilik) Dönemi

Ücretlilerin hak arayışları sonucu, kapitalist sistemindeki güç sahiplerinin taviz vermesini ortaya çıkarmıştır. Diğer taraftan demokrasi bilincinin yaygınlaşması, insan haklarının sürekli

gündemde tutulması, iş görenlerin de sendikalaşarak bir güç odağı haline dönüşmesi ücretlilerde yeni anlayışların ve gelişmelerin de hızlandırıcısı olmuştur. Yeni verilen özgürlükçü haklar ücretlileri tatmin edemeyecek bir iklimde kendini bulmuştur. Özgürlük düşüncesi aynı zamanda ücretli olmaktan da bireyleri uzaklaştıracak bir akımın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hem gelen insanlık düzeyi hem de insanın fitrî nitelikleri insanı kendi işinin patronu olması gerektiği düşüncesini gündeme getirmeye başlamıştır (Veysal, 2010;279). Diğer taraftan devletlerin ihracatçı yapılanma hedefleri ve girişimcileri destekleyici uygulamaları her bir ücretli için işveren olma potansiyelini hayata geçirmek için fırsat olarak önünde durmaktadır. İşverenlerin bütün haklarını devlet güvencesinde yer alması ve ürünlerinin dünya çapında pazarlanabilir olgunluğa gelmiş olması ücretlileri de girişimci olmaya motive etmektedir.

3.Girişimci Bireylerin Özellikleri

Girişimci ya da müteşebbis kavramı günümüzün en fazla tüketilen kavramları arsındadır. Uygulama alanı ve içeriği oldukça fazla olan bu kavramın da anlamı ve anlatımı da oldukça farklılık arz etmektedir. Bu tamamen insanın doğasının ve gelişmelerin zenginliğinden kaynaklanmaktadır. Burada o tanımlara yer vermek yerine bir tanımla yetinilecektir.

Güncel şartların beraberinde getirdiği fırsatları değerlendirerek projelerle üretim aşamasını tamamlayarak bireysel ve toplumsal olarak zenginlik oluşturup insanların yaşam kalitesini artırma becerisine sahip bireylere girişimci denir. Girişimcilerin üç temel kaynağı vardır. Bunlar potansiyelinde bulunan girişimci ruhu, erişebileceği sermaye kaynakları ve ilişki kurduğu insanların verimliliğidir (Bozkurt,2000).

Konunun anlaşılması için günümüzde insanlığın geldiği ve onu girişimci olmaya iten sebeplerin de ana başlıklar halinde ifade edilmesinde fayda olacağı ön görülmüştür. Bunları sıralamak gerekirse;

- Kendi işinin sahibi olarak özgürlük sınırlarını iş hayatına da taşımak isteğinin gündemde olması,
- Özgün fikrini gerçekleştirecek ortamın kendi gayreti ile daha çabuk hayata geçmesinin mümkün olması,
- Kendi işinde kısıtlama olmadan gerçek potansiyelini rahatlıkla pratiğe yansıtmasının daha kolay olacağı,
- Toplumda kendi yaptıklarıyla anılarak prestij sahibi olma ihtiyacının motive edici gücü,
- Refah seviyesini sürekli iyileştirerek kendine ailesine ve topluma faydalı olma azmi,
- Çevrede keşfedilmesi gereken bakir fırsat ve fikirlerin her zaman gündeme gelmesi olasılığı,

- Yararıştan gelen farklı kapasitesinin ortaya çıkmasının en hızlı ve verimli yolunun girişimcilikle daha mümkün olması durumudur (Tekin, 1999;4).

Bu bilgilendirmeden sonra konunun odak noktasını ifade etmek bu aşamada yerinde olacaktır. Burada Bozkurt ve Erdurur (59-61;2013)'un çalışmasında ifade ettikleri özellikler dikkate alınmıştır.

3.1.Başarma İhtiyacı

İnsanın doğasında bulunan en önemli duygulardan biri olan başarma ve kendini ispat etme ihtiyacı, insanın en doğal güdülerinden biridir. Günümüz şartlarında bu duyguyu besleyen gelişmeler oldukça çok olduğu için girişimcilikte bu temel duygu itici güç olarak kendini göstermektedir. Bu duyguyu gündeme taşıyan çalışma ve gayret insanın girişimci olmasında en temel faktör olarak kendini göstermektedir. Bu gücün bireysel olarak varlığı beraberinde topyekûn bir hareketle kendini gösterirse küresel anlamda insanlık için oldukça verimli bir fayda gündeme gelebilecektir. “Başarım ancak Allah'tandır” (Hûd, 11;88) ayeti başarı duygusunu veren başarıyı tevekkül neticesinde yaratanın da Allah olduğu bilincinin başarı için en temel şart olduğunu ifade etmektedir. İnsanın doğasında bulunan hırs duygusu ise; başarı için en temel itici güçtür. Günümüz insanında da en çok devrede olan duygusu da insanın, paraya, makama ve dünyaya olan hırsıdır. Bu hırslı ortam ise girişimci ruhunu beslemekle birlikte girişimciler arasında da ciddi rekabete sebep olmaktadır. Bu şartlarda başarının peşinden koşan bir kimse “Herkes, kendisi için mukadder olan neyse, o işte başarılı olur” (Taberani) hadisine göre iç tatmine de ulaşmış olacaktır. Çünkü iç tatminin ve hedefin gerçekleşmiş olması insanı sürekli olarak bu ortamda daha da ileriye taşıyarak motive edecektir.

3.2.Kontrol Odağı

Günümüzde iki odaklı kişilik olgunlaşması söz konusudur. Küresel gelişme ile entegre olmuş kişilik, kendi değerlerinde odaklanarak kendini olgunlaştıran kişilik. Her iki kişilik tarzı da girişimcilik için olmazsa olmaz bir niteliktir. Kendi değerlerini tanıyıp onunla küresel kişilikle entegre olmuş kişilik, tam anlamıyla kararlı ve hedefine odaklanmış kişi olarak ifade edilebilir. Küresel kişilikle kimliğini olgunlaştıran kişi ise çok yönlü olduğu için karar verirken ciddi istişare ile kararlarını olgunlaştırarak verir. Her iki kişilik de sonuç itibariyle girişimcilik ruhuna sahiptir. “Kendini bilen Rabbini bilir” (Aclunî, 2/262), hadisi ile “Ben, kainata, yere göğe sığmadım, fakat müminin kalbine sığdım” (Aclunî, 2/195) hadisleri bu kişilikleri özetleyen hadislerdir.

3.3.Risk Alma

Risk, günümüz insanların sürekli baş başa kaldığı bir olgudur. Yüzde yüz olması beklenen durumlarda dahi risk söz konusudur. Tevekkül anlayışını iyi kavrayan ve kadere iman eden bir girişimci için asla kayıp söz konusu değildir. Çalışmanın kendisini hem bir ödül hem de iç

huzuru olarak kabul eden bireyler için riskli ortam aynı zamanda sürekli kazanım elde edilen bir ortamdır. Yani risk ve girişimci ayrılmaz ikilidir. Günümüzde ihtiyaçların artması ile birlikte gelirlerin aynı nicelikte artmaması insanları risk almayı tercih edecek bir ruh haline taşımıştır.

3.4.Belirsizlik Toleransı

Kişilerin iş hayatının kürselleşmesi, dünyanın bir yerinde meydana gelen bir değişikliğin anında bütün dünyayı etkileyecek derecede etki sahasının olması, planlanan adımları ve hedefleri de belirsizlik ortamına taşımaktadır. Bütün bunlar bireylerin değişikliklere göre farklı hareket kabiliyetinin geliştirmelerine, yeni gelişmelere karşı anlık çözümleri devreye koyabilecek yetkinliğe ulaşması için bir yapılanmayı beraberinde getirmiştir. Bu durum ise girişimcilerin hedef odaklı olarak ısrarcı olmaları gibi bir özelliklerinin de oluşmasını sağlayabilecek niteliktedir.

3.5.Kendine Güven

Hayat şartlarının ağırlaşması, ihtiyaçların artması bireylerin kendine güvenmelerini ve cesaretlerini artırıcı bir faktör olmuştur. Çünkü bu hayat mücadelesinde başarı elde etmek isteyen bir birey bu yükü taşıyabilmesi için öncelikli olarak kendi iç dinamizminden güç alır. Bu ise kendine güven hislerini besleyen ve kendi enerjisini diğer şartların organize edilmesi ile sinerjiye çeviren bir ruh yapısının şekillenmesini beraberinde getirir. Bu durum ise her türlü zorluklar karşısında bireyin yılmamasını engelleyici bir unsurdur.

3.6.Yenilikçilik

Teknolojinin ilerlemesi, ihtiyaçların şiddetlenerek artması, küresel etkileşimin hız kazanması bireylerin yeni iş kompozisyonları ya da iş sahaları açmalarına öncülük edici bir unsur olarak kendini göstermektedir. Bu sayede yeni bir meslek dalı, üretim süreci, pazara açılma fırsatı gündeme gelir. Bu ortamların varlığı buralardaki fırsatları değerlendirmek isteyen günümüz insanları için yeteneklerini girişimcilikle destekleyerek yeni bir refah seviyesine kavuşturucu özelliğe sahiptir.

4. Müteşebbis Ruhunun İslâmî Finans Uygulamaları İle Desteklenmesi

Günümüz şartlarında insanlığın gelmiş olduğu medeniyet seviyesi, geçmişteki her türlü müspet ya da menfi tecrübeler neticesinde oluşan ortak bir aklın sonucudur. Bu haliyle gelinen bu seviyeyi “küçük insanlık” olarak ifade etmek de mümkündür. Bu seviye ile insanlık, dünyada zamanın gerektirmiş olduğu her türlü refah ve maddi yaşam kalitesine kavuşmuştur. Bunu da insanlığın ortak aklı ile elde etmiştir. Bununla birlikte bu seviyenin bütün insanlık için ortak bir değer olarak uygulanıp dünyada adaletle her türlü paylaşımın gündemde kalıcı olabilmesi için ortak bir yaşam kültürüne ihtiyaç vardır. İşte bu ihtiyaç da ancak bir dinin verileri ve terbiyesi ile mümkün gözükmektedir. Bu ihtiyacın şiddetlenerek kendini hissettirmesi sonucu küçük insan

olarak nitelendirilen bu medeniyet seviyesini “büyük insanlık” seviyesinin zaman içerisinde kendini göstereceğini ifade etmek de mümkün gözükmemektedir (Nursî, Muhakemat, 1993; 38). Zira insan bu dünyaya sadece medeniyetin nimetleriyle güzelce yaşamak için gelmemiş aynı zamanda kendi zamanının yüklediği sorumluluklarla Allah’a olan vazifesini ifa ederek ahiret huzurunu kazanmak için gelmiştir (Nursî, Emirdağ Lahikası I, 1993;247).

Elbette insanlığın var olduğu ilk dönemlerden beri bir din ile başıboş bırakılmadığı bir realitedir (İsra, 17/15). Fakat son din olan İslâm dininden önceki bütün dinler konjonktürel ve yerel bir özellik taşımaktadır. İnsanlığın geldiği seviye ise tek bir dinden ders alabilecek olgunluğa ve medeniyet seviyesine geldiği için (Nursî, Sözler, 1993;485) bu insanlık seviyesinin gerçek anlamda kendinden bekleneni gerçekleştirilmesi ancak bu dinin terbiye ve yönlendirmesi ise mümkündür (Âl-i İmrân, 3;85). Her sahada söz sahibi olan İslâm dininin insanlığın geldiği bu müteşebbislik ruhuna uygun da yaklaşımları olacaktır. Özellikle günümüzde İlay-ı Kelimatullah’ın maddi terakki ile olduğu, bir devletin kalkınmasının ancak müteşebbis ruhunun kendini gösterdiği ticaret, ziraat ve sanat işleri ile mümkün olduğunun (Nursî, Münazarat, 2003;185-188) anlaşılması sonucu genel bir bilinç ve gayretle bu medeniyet yolculuğunda yol almak gerekmektedir. İşte burada karşımıza konumuz bağlamında İslâmî finansın, finansal uygulamaları devreye girmektedir. Özellikle mudaraba ve muşaraka tekniklerinin uygulanması ile sermayesi olmayanlara sermaye sunma, sermayesi olup da girişimciliğe tam cesaret edemeyenler için de girişimcilere fon tedarik ederek onlarla ortaklık kurarak bu özelliğini gerçekleştirme fırsatı elde etmiş olacaktırlar. Diğer taraftan bir işe sebep olan o işi yapmış gibi olacağından (Feyzü’l- Kadîr, c.3, s. 537) dolayı da hem kendi girişimci hem de girişimciyi destekleyen bir yatırımcı olarak iki yönlü kazanım elde edecektir.

Bütün bu uygulamalar insanlığın gelmiş olduğu evrede kendi işinin patronu olma ya da girişimcileri destekleyerek ülkenin milli gelirini artırarak refah seviyesini yükseltme ortamını ortaya çıkaracaktır. Bu gelişmeler ise insanlığın refah seviyesi ile birlikte manevi tatmin ihtiyacını şiddetlendirecek ve neticede İslâm dininin ahlâk, hayat ve ahiret reçetelerine sarılmayı pekiştirecektir.

5.Değerlendirme ve Sonuç

“Allah Teala buyuruyor ki: Âdemoğlu dehre (zamana) söverek bana eziyet verir. Hâlbuki ben dehrim (zamanın yaratanyım). Her şey benim elimdedir. Geceyi, gündüzü ben idare ederim.” (Buharî, Tefsir 45) hadisi ve “O Allah ki, her şeyi en güzel şekilde yarattı, insanı yaratmaya da çamurdan başladı.” (Secde, 32/7) ayeti yaratılan her şeyin bir hikmet ve gayeye göre olduğunu ifade etmektedir. Fakat insan olaylara ve gelişmelere zaman ve mekân sınırlamalarına ve şahsi beklentilerine göre değerlendirdiği için o olayların gelecekte nasıl bir fayda getireceğini

göremez. Hâlbuki yaratılışın genel görünümü göz önüne alındığında gelinen medeniyet seviyesinin ve müteşebbisiyet döneminin insanlığın refah ve huzuruna hizmet edebilecek bir neticenin adımları olarak değerlendirmek mümkündür.

Burada yapılması gereken ve vazife addedilmesi gereken, her bireyin, bireycilikten kurtulup küresel bir akılla, küresel insanlığın ortaya çıkması için, küresel insanî vicdanı harekete geçirmektir. Gelinen insanlık seviyesindeki anlayış ve açılım da aslında bunlara gebe dir. Çünkü insanı en fazla mutlu eden diğer insanlara faydalı olmaktır. Günümüzde savaşlardaki insanların durumunu görüp de insanlığından utanmayan yoktur. Bu durumun ortadan kaldırılıp dünya genelinde barış, refah ve huzuru temin etmenin tek yolu refah seviyesinin ortalama bir değerde buluşmasını sağlamaktır. Bu da sermaye sahiplerinin iyice zengin olduğu, çalışanların ise daha da fakirleştiği günümüz faizli yapıdan kurtularak faizsiz bir uygulama ile sermayenin transferi ile müteşebbis ruhunun finansal kaynaklarla desteklenerek servetin belli kesimden genele yayılmasının yolu açılmakla olur. Bunun için de oldukça verimli şartlar mevcuttur. Önemli olan tarafları bir araya getirerek bazı güvencelerle bu müteşebbis ruhunun desteklenmesi gerekmektedir. Bu uygulamalar sadece devletin sunduğu kredilerle değil faizsiz sistemin araçları ile de uygulanabilir. Özellikle de faizin haram olması inancının hâkim olduğu ülkelerde faizsiz sistemin güç kazanması elzemdir. Bu uygulamalar aynı zamanda İslâm finansına yeni kaynaklar oluştururken aynı zamanda da insanlığın yeni gelmiş olduğu bu dönemdeki karakterinin iş hayatına yansımaları da hız kazanmış olacaktır. Bunun içinde gerek ulusal gerekse de uluslararası kampanyalar düzenleyerek bir “haydi işveren ol” gibi bir isimle faizsiz sisteme katılım yönlendirilebilir.

KAYNAKLAR

BAUDRİLLARD, Jean (2001) Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm, Çev. Oğuz Adanır, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

BOZKURT, Rüştü; (2000), Girişimci ve Rol Bilinci, İş Fikirleri Dergisi, Sayı: 12.

BOZKURT, Öznur; ERDURUR, Kutbettin (2013), Girişimci Kişilik Özelliklerinin Girişimcilik Eğilimindeki Etkisi, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi (8:2).

ERTEM, Cemil “Malikiyet ve Serbestiyet”, Star Gazetesi, 20.03.2011.

ESKİKÖY, Yasin, “Dünya’da 30 Milyon Modern Köle Var”, Sabah Gazetesi, 18.10.2013.

KARA, Vehbi (2017), “Bediüzzaman Said Nursi’ye Göre Beşeri Yaşam Devirleri ve Malikiyet ve Serbestiyet Devri”, İktisat Sayısı, Sayı:3.

NURSÎ, Said (1993), Muhakemat, Envar Yayınları, İstanbul.

NURSÎ, Said (1993), Sözler, Envar Yayınları, İstanbul.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

NURSÎ, Said (2003), Bediüzzaman'ın Münazaratı ve Şerhi, Tahşiye Yayınları, İstanbul.

NURSÎ, Said (1993), Emirdağ Lahikası I, Envar Yayınları, İstanbul

SWEEZY, Paul (1984) Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, 3bs. Çev. Müge Gürer- Semih Sökmen, İstanbul Metis Yayınları.

TORUN, Yıldırım, (2005), Demokrasi ve Cumhuriyet, Ankara, Orion Yayınevi.

VEYSAL, Çetin (2010), Savaşın Felsefesi, 2. bs. İstanbul, Etik yayınları.

<http://www.halksahnesi.org/1993/05/18/bedevilik-barbarlik-ve-insanlik-tarihi-sina-aksin/>

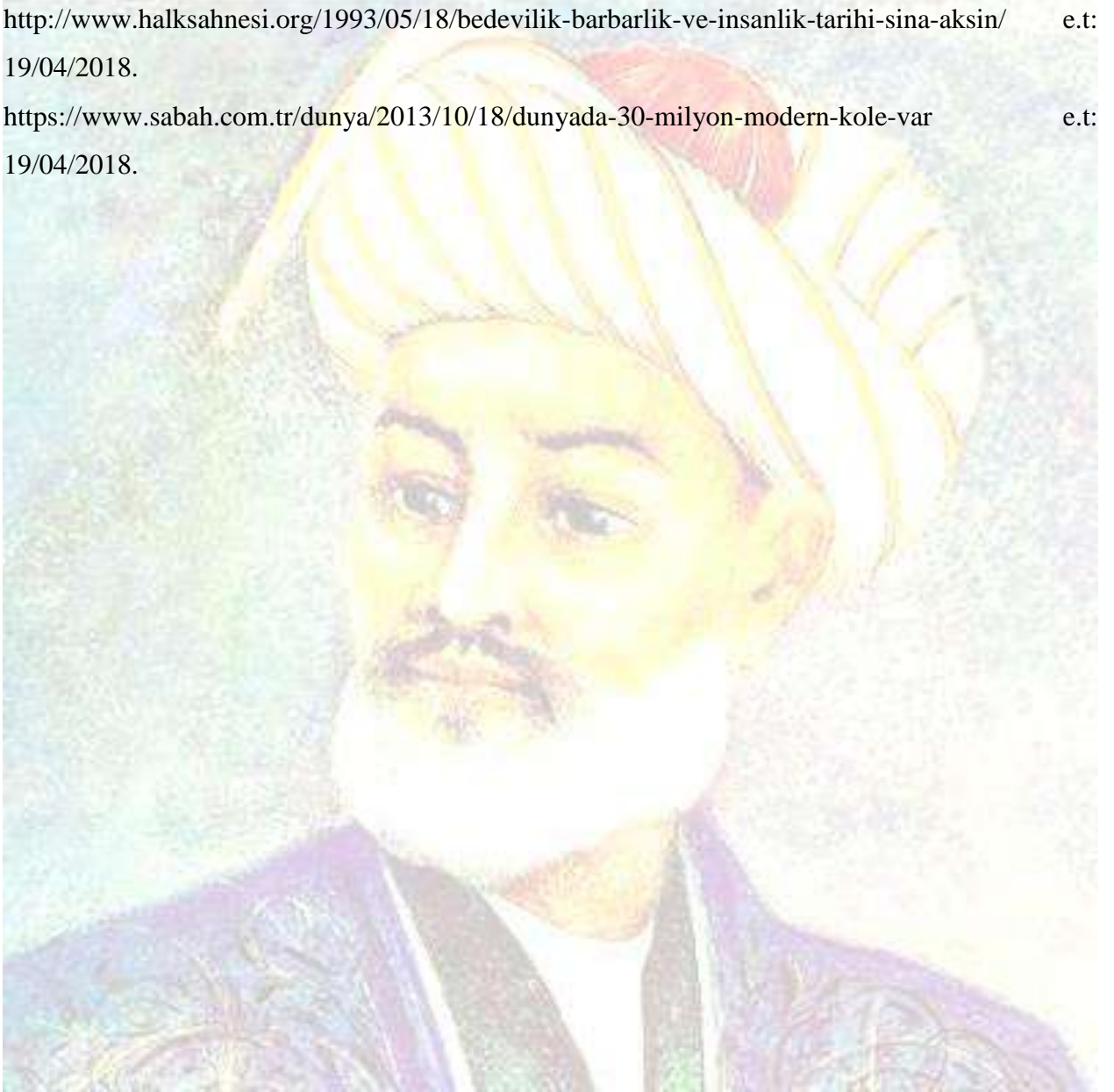
e.t:

19/04/2018.

<https://www.sabah.com.tr/dunya/2013/10/18/dunyada-30-milyon-modern-kole-var>

e.t:

19/04/2018.

**OILADA YOSHLARNING MA`NAVİY-MA`RIFIY TARBIYASINI SHAKLLANTIRISH
MASALALARI**

Jumaeva Gulnora Tursunpo'latovna

Pedagogika va psixologiya kafedrası, TermDU o'qituvchi

O'zbekiston, Surxondaryo terdunuriddin@umail.ru

Aqlan etuk, axloqan pok, jismonan baquvvat farzandlar esa yaxshi oilalarda kamol topadilar. Shuning uchun ham oilada sog`lom ma`naviy-ahloqiy muhitni vujudga keltirish va uni mustahkamlash umumdavlat ahamiyatiga molik masaladir. Chunki ijtimoiy hayotda yuz beradigan barcha o`zgarishlar, ya`ni undagi yutuq va kamchiliklar, murakkabliklar va ziddiyatlar oilada o`z aksini topadi. Shunga ko`ra, oila va oilaviy tarbiya masalalari har doim ham dolzarb muammo bo`lib kelgan va shunday bo`lib qoladi.

Bu muammoni chuqur tahlil qilib, ularni nazariy umumlashtirish, ulardan muayyan ilmiy xulosalar chiqarib, amaliyotda qo`llash bo`yicha tavsiyalarni belgilash bugungi kunda oila va oilaviy tarbiyadagi mavjud kamchiliklarni bartaraf etishda umumdavlat ahamiyatiga molik vazifadir.

Boshlang`ich sinf o`quvchisining ma`naviy-ahloqiy yetukligi bugungi globallashuv sharoitida yanada muhimroq ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan boshlang`ich sinf o`quvchilari ma`naviy tarbiyasini shakllantirishda ijtimoiy-pedagogik an`analardan foydalanish mavzusini yoritish maqsad qilib olindi.

O`zbekistonning milliy mustaqillikka erishishi va hozirgi kunda respublikamizda amalga oshirilayotgan siyosiy, iqtisodiy, tarixiy va ma`naviy o`zgarishlar jamiyatimiz ijtimoiy hayotida tub burilishni boshlab berdi va ular o`zbek xalqining bundan keyingi taqdirini belgilab berishda muhim rol o`ynaydi.

Endilikda barcha sohani mamlakatning milliy ehtiyoji va manfaatlaridan kelib chiqib, avlod-ajdodlarimizning azaliy turmush tarzi an`analari, urf-odatlar hamda tarixiy tajribalarini hisobga olgan holda rivojlantirish muhim dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Oilaviy tarbiya bugungi kunning muhim muammolaridan hisoblanadi. Milliy istiqlol vazifalaridan biri ham ushbu muammoni har tomonlama va chuqur tadqiq etilishini talab qiladi. Chunonchi, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida bo`layotgan o`zgarishlar, oilaga, bola tarbiyasiga bo`lgan munosabatga ham sezilarli darajada ta`sir qilmoqda.

O`zbek xalqining tarbiya sohasidagi umuminsoniy an`analari o`zbeklarning milliy madaniyatning o`ziga xosligi, xalqning ahloq va odob sohasidagi bebaho boyligi yoshlarni tarbiyalashda bitmas tuganmas manbadir. Oila bolalarga tarbiyaviy ta`sir ko`rsatishda ko`pincha xalq pedagogikasidan foydalanadi.

Oilaning ijobiy xalq an`analari jumlasiga fuqarolik marosimlari, mehnat, odob-ahloq, kattalarga hurmat, kichiklarga mehribonlik, nogironlarga mehr-shavqat, dam olishni yaxshi

o`tkazish bilan bog`liq an`analar kiradi. Yosh va qariyalarning, tengqurlarning o`zaro gurunglari, uy va hovlilarni saranjom-sarishta tutish, pokiza saqlash, daraxtlar ekish va ularni parvarish qilish, el-yurtini sevish, bu haqda «El o`xshar el ko`rsa – otingni so`y», «Hovli olma – qo`shni ol», «Birniki-mingga, mingniki olamga» kabi xalq maqollari mavjud yo`lovchiga xayrihohlik, mehmondo`stlik, turli xil xalq sayllari, Navro`z, hayit bayramlari (ro`za hayiti, qurbon hayiti) va boshqalar shular jumlasidandir. Bu an`analar O`rta

Osiyo xalqlari va boshqa xalqlarga ham mansub bo`lsada, o`zbeklarda o`ziga xos uslub va shakl kasb etadi.

Mustaqillik sharofati tufayli bu an`analar boyib bormoqda. Ayniqsa, bolajonlilik masalasida o`zbek millati o`ziga xos bolaparvar xalq.

Shuning uchun respublikamizda ko`p bolali oilalar behisobdir. Ota-onasiz qolganlarni asrab olish (faqat befarzand oilalardan emas, balki har qanday

holda ham), ota-ona mehri bilan kasal va xastalarni borib ko`rish, ularning xolidan xabar olib turish, azador oilalarga ta`ziya bildirish, dafn va ta`ziya marosimlarida faol ishtirok etish har kimda an`ana tusiga kirgan.

Xushmuomalalik, xushfe`llik, muloyimlik, sipolik, iffatlilik kabi ahloqiy sifatlar avloddan-avlodga o`tib kelmoqda. O`zbek oilalarida tarbiyalangan bolalar, ayniqsa, qishloq joylaridagi yoshlar o`z ota-onalariga nihoyatda hurmat, ehtirom bilan qaraydilar. Bu hol ota-ona, aka-uka, barcha katta va kichiklarga hurmat bilan qarash odatiga aylanib qoladi. U oila a`zolari o`zaro munosabatining tarbiya sohalarini o`zida aks ettiradi, shu bilan birga u kattalarga ham bolalarga ham ta`sir etadi. Ko`rinib turibdiki, oiladagi an`analar bolalar hayotiga, ongiga kuchli ta`sir etadigan birinchi manba bo`lib, ularning qarashlari va xulqining tarkib topishi ana shu zaminda bo`ladi. Maktabga kelgach bu an`analar takomillashtiriladi, jamiyat va oila tarbiyasidagi maqsad birligi, jamiyatda yosh avlodni tarbiyalash vazifasi ijtimoiy tartibda tashkil etilgan turli xil tarbiya muassasalari tomonidan amalga oshiriladi.

Oila bu ishda betaraf qola olmaydi, chunki bolalarning ko`p vaqti oilada o`tadi. Oila bolalarga ko`rsatadigan o`zining tarbiyaviy ta`sirini ijtimoiy o`quv tarbiya muassasalari bilan hamkorlikda olib borsa, yaxshi natijalarga erishiladi.

Shu sababli oilaning bolalarga tarbiyaviy ta`sirini, ularning ijtimoiy tarbiyasi bilan tobora uzviy ravishda qo`shib olib borish lozim.

Oilada jismoniy tarbiyani muntazam tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Jismoniy tarbiya tarbiyaning boshqa tarkibiy qismlari bilan mustahkam bog`langan hamda ular bilan birgalikda har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirish vazifalarini hal etadi. Jismoniy tarbiya kishilarga katta ta`sir ko`rsatib, salomatligini mustahkamlaydi, ishlash qobiliyatini oshiradi, uzoq umr ko`rishga yordam beradi. Sport – har qanday yoshda ham qaddi-qomatni tarbiya qilish, kuch-quvvatni saqlab turishning vositasi hisoblanadi.

Oilada bolalarga jismoniy tarbiya berishning oddiy (ertalabki gimnastika) hamda murakkab (sportning tanlangan turlari bo`yicha mashg`ulot) shakllari mavjud.

Ertalabki gimnastika: Ota-onalar kunning dastlabki qismini ertalabki gimnastikadan boshlashlari zarur. Bundan ko'zlangan maqsad bolaning uyqu holatidan bardamlik holatiga o'tishini ta'minlash, organizmning nerv hamda muskul tizimining ishchanligini oshirish, kun davomida uning tetikligini saqlash imkoniyatini oshirishdan iborat. Ertalabki mashqlarni boshlashdan oldin xonaning gigienik holatiga e'tiborni qaratish lozim. Xona havosining musaffoligi, tozaligi va mo'tadil harorat jismoniy mashqlarining samarali va bola organizmi uchun foydali bo'lishiga xizmat qiladi.

Ertalabki gimnastika mashg'ulotlarini 10-15 daqiqa davomida bajarish maqsadga muvofiq. Bola dunyoga kelishi bilan dastlabki tarbiyani, dastlabki hayot sabog'ini tajribani oilada oladi, oila sharoitida turmush bilan, ijtimoiy hayot voqe'ligi bilan tanishadi. Ijtimoiy aloqa uchun zarur bo'lgan tartib, qoidalarni shu erda o'rganadi.

Jismoniy tarbiya bolalarda jismoniy va irodaviy sifatlarni shakllantirish, ularni aqliy va jismoniy jihatdan mehnat hamda kelajakda Vatan mudofaasiga tayyorlashga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, ijtimoiy tarbiyaning ajralmas tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Yuqori darajada rivojlangan ishlab chiqarishga asoslangan mavjud ijtimoiy sharoit jismonan baquvvat, ishlab chiqarish jarayonida yuqori unum bilan ishlashga qodir, qiyinchiliklardan cho'chimaydigan, shuningdek, Vatan himoyasiga doimo tayyor bo'lgan yosh avlodni tarbiyalash zarurligini

ko'rsatmoqda.

Jismoniy daqiqalar odatda uy sharoitida 5-6 minut davom etib, statik yuklamani ko'taradigan mushaklar guruhiga yo'naltirilgan 4-5 ta mashqlarni amalga oshirish bilan yakunlanadi. Shuningdek, jismoniy daqiqalar tayanchharakat tizimidagi toliqqan mushaklar holatini yaxshilash va funkstional holatini tiklashga qaratiladi. Demak, oiladagi inson munosabatlari muhitida ittifoq qilish yo'li bilan eng muhim sifatlarni tarkib topadi.

Har bir xalq oilasining o'ziga xosligi shu xalqning milliy urf-odatlaridan kelib chiqadi hamda davrga qarab o'zgaradi, takomillashadi, boshqa xalqlarning odatlariga yaxshi tomonlarni o'zlashtirib, o'z fazilatlarini boyitib boradi. Chunki hech qaysi xalq milliy mahdudlik devoriga o'ralib yashamaydi.

Millatlararo birdamlik tuyg'usi o'zbek xalqining tabiatidan kelib chiqadigan tuyg'udir.

Bola yoshlik davrida oilada olgan ta'lim –tarbiyasini butun umri davomida saqlab qoladi. Bola hayotini asosiy qismini oilada o'tkazadi, o'zining ta'sir kuchiga ko'ra hech qanday tarbiya vositasi oila bilan bellasha olmaydi. Oilada bola shaxsini asoslari tarkib topdiriladi maktabga borganda esa bola shaxs sifatida shakllangan bo'ladi. Oila bolalarga ijobiy va salbiy ta'sir etish omili bo'lishi mumkin.

Oila – bu o'ziga xos jamoadir u tarbiyada asosiy o'ringa egadir. Oilani o'ziga xos tarbiyaviy ahamiyatini hisobga olgan holda, oilani bolaga ijobiy ta'sirini oshirib, salbiy ta'sirini kamaytirish zarur. Buning uchun esa tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan, ichki oilaviy ijtimoiy-psixologik omillarni aniq belgilash lozim. Bolani tarbiyalashda asosiysi ota-ona bilan bola

o'rtasida qalban yaqinlikka va ahloqiy bog'likka erishishdir. Bola oilada birinchi hayotiy tajribani o'rganadi,

kuzatadi va o'zini turli hil vaziyatlarda qanday tutish kerakligini o'rganadi.

Biz bolani nimaga o'rgatsak uni aniq, hayotiy misollar bilan mustaxkamlash kerak, bola kattalarni aytgan gaplari amalda ham bir xil bo'lishini ko'rishi kerak, (masalan: agar bola har kuni ota-onasi tomonidan yol'ga gapirish mumkin emasligini eshitsa-yu, leki ota-ona o'zi sezmaganda shunga qoidaga rioya qilmasalar, bola tarbiyasiga darz ketadi). Har bir ota-ona farzandlarida o'zlarni davomchilarini ko'radi. Farzandlarini o'zlari hohlagan inson bo'lishlarini hohlaydilar.

Ma'lumki bola tarbiyasida ishtirok etgan kattalar orasida o'tkazilgan so'rovlar shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik ota-onalar uchun bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishini asosiy xal qiluvchi shartni uning umumiy rivojlanishi tashkil etadi, ya'ni yaxshi sog'liq, jismoniy chiniqish, ahloqiy va ijtimoiy etuklik. Ba'zi bir kattalar (ota-onalar) faqatgina aqliy rivojlanish maktabda muvaffaqiyatli o'qishning asosiy omili deb hisoblashadi. O'z fikrlarini ular shunday asoslab berishadi, xususan, birinchi sinfda bolalarga barcha o'quv fanlari mazmunini o'zlashtirish qiyin bo'ladi va yana hozirgi ilmiy-texnikaviy rivojlanish insonning aqliy qobiliyatiga juda katta talablar qo'yadi.

Bolani maktabga tayyorlashda ota-onaning qarashlari, asosan, o'qish jarayoni bilan bevosita bog'liq, malaka va ko'nikmalarga yo'naltiriladi. Ular birinchidan bolani diqqatini bir joyga jalb qilishni o'rganish kerakligi; ikkinchidan – uning bilimlarini to'ldirib, xotira, tafakkur va nutqini rivojlantirish kerakligi; uchinchidan – maktabga bo'lgan qiziqishini o'stirib borish kerakligini ta'kidlab aytishadi. Ba'zilar bolalarning irodaviy sifatlarini rag'batlantirish va mustaxkamlash kerak deb hisoblashadi, ular bolaning qa'tiyatli va tirishqoq bo'lishiga xarakat qilishadi, hamda bolada intizomni, xarakatchanlikni shakllantirish, ya'ni uning butun xulqini shakllantirishdir.

Ota-onalarning bir guruxi birinchi sinfga borishdan oldin bolaga o'qish va yozishni o'rgatish kerak emas, deb hisoblashadi, chunki keyinchalik, bola maktabga borganda o'qishga qiziqishni yo'qotib qo'yishi mumkin, darslarda be'etibor bo'lishi mumkin. Ularning bolaga o'qish va yozishni o'rgatmasliklarining yana bir sababi – Maktab talablarini bilmay turib, noto'g'ri o'rgatib qo'yishdan xafvsirashadi (ko'rqishadi). O'qish va yozish bu faqat maktab faoliyat turlari

va ularni o'rgatish maxsus tayyorlangan o'qituvchilar ostida amalga oshirish kerak deb hisoblashadi.

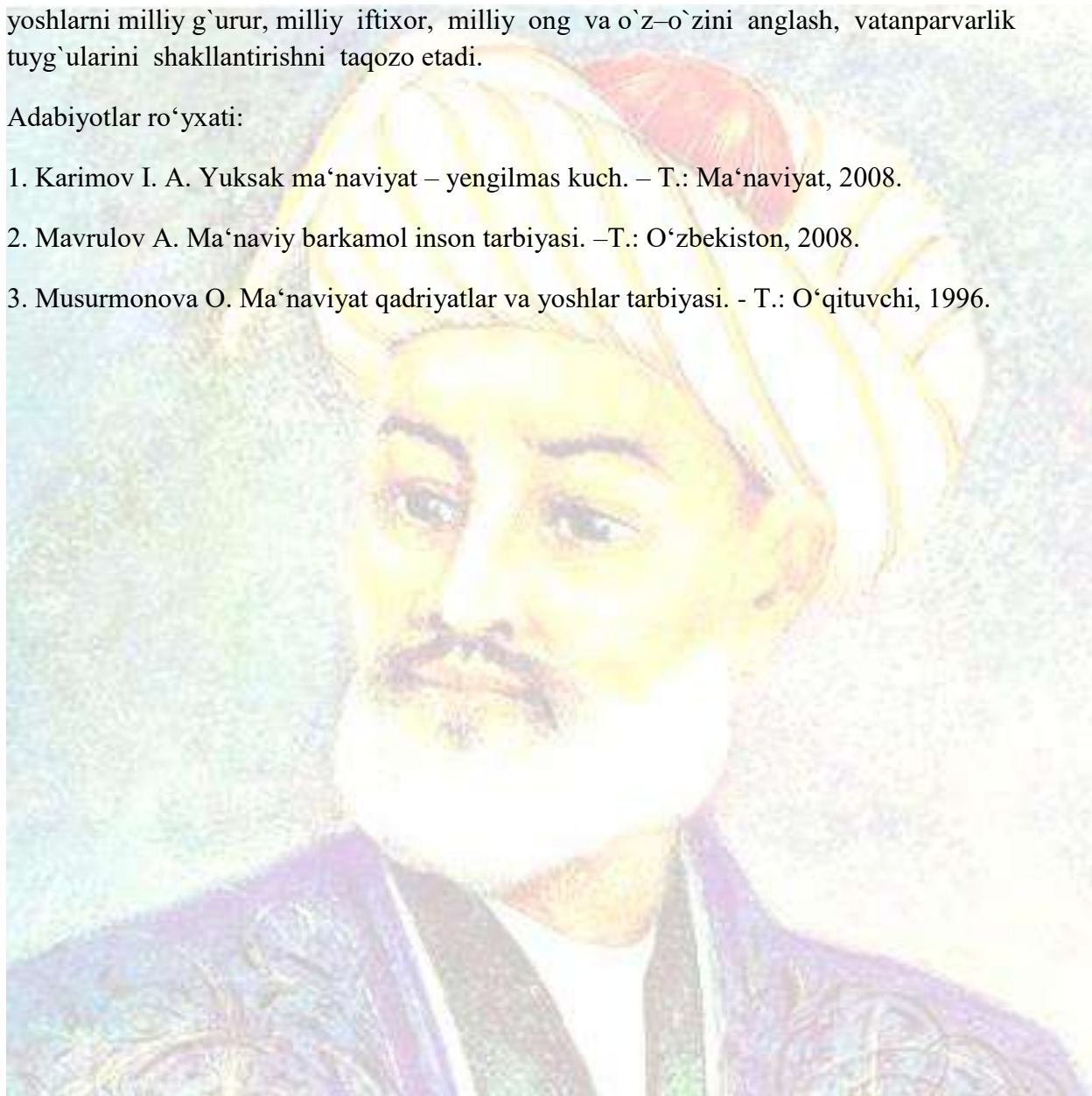
Ota-onalarning boshqa bir guruhi bolaning maktabga borishdan oldin o'qish va yozishga o'rgatishga intiladilar. Ular bolaga maktab tomonidan qo'yilgan talablari va 1- sinfda o'qitish tempi juda tez, shuning uchun oldindan olingan (o'zlashtirilgan) malakalar bolaga har qanday topshiriqlarni bajarishga yordam beradi va natijada, ortiqcha zo'riqishni oladi, deb asoslab berishadi. Bolalarga boshlang'ich sinflardan boshlab ta'lim va tarbiya berish o'qituvchi va ota-onalardan katta mahorat va malakani talab etadi. Uni qaysi usullar bilan bolalarga etkazish

o'qituvchining asosiy vazifalaridan biri bo'lishi shart va zurrdir. Agarda yuqorida ko'rsatilgan ko'rsatmalarga amal qilinsa, bu muammo ma'lum darajada o'z echimini topadi deb o'ylaymiz.

Xulosa qilib aytganda, bolalarning oiladagi tarbiyasi umumdavlat ahamiyatiga molik masala hisoblanib, har qanday jamiyatni oilaga va oilada bola tarbiyasiga bo'lgan talabi ortib boradi. Ayni vaqtda–davlatning, ota-onaning bolalarni tarbiyalashdagi, farzandlarni ota-ona oldidagi mas'uliyatini oshirishdagi roli kuchayadi. Milliy istiqlol mafkurasining negizida yosh avlodni milliy mustaqillik ruhida tarbiyalash g'oyasi yotadi. Mustaqillik ruhida tarbiyalash yoshlarni milliy g'urur, milliy iftixor, milliy ong va o'z-o'zini anglash, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirishni taqozo etadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.
2. Mavrulov A. Ma'naviy barkamol inson tarbiyasi. –T.: O'zbekiston, 2008.
3. Musurmonova O. Ma'naviyat qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. - T.: O'qituvchi, 1996.

XX АСР МАТБУОТ САҲИФАЛАРИДА ХАЛҚ ТАБОБАТИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

(«Туркестанские ведомости» газетаси мисолида)

Jumanazarov Khurshid Sirojiddinovich

Senior research fellow

The Institute of History of the Academy of Science of the Republic of Uzbekistan

xurshid_87@mail.ru

Аннотация. Ушбу мақола материаллари “Туркестанские ведомости” газетасининг манбаларига асосланган. Халқ табобатининг аҳволи, анъанавий даволаш усуллари, табиблик қилувчи бошқа касб эгалари ҳамда табибликнинг халқ ўртасида тутган ўрни борасида маълумотлар келтирилган.

Таянч сўз ва иборалар: табиб, бахши, жаррох, халқ табобати, “Туркестанские ведомости”, сартарош, зулук, доривор гиёҳ.

Аннотация. Этот статьи, материалы основывается на источниках газеты «Туркестанские ведомости». Приведены сведения о состоянии и традиционных методах, народной медицины людях других профессии, занимающихся отношении населения к проблемам народной медицины.

Опорные слова и выражения: знахарь, бакшы, хирург, народная медицина, “Туркестанские ведомости”, цирюльник (сартараш), пиявки, растение.

Abstract. These articles materials are bas on sources of “Turkestanskie vedomosti” newspaper. Information is give about national medicine condition, ways of traditional treatment other professions. Who was occupied quackery and position in the public.

Keywords and expressions: quackery, bakshi, sawbones, national medicine, “Turkistanskie vedomosti”, barber, leech, herbs.

Чор Россияси Марказий Осиёни забт этганидан сўнг ўлка халқлари хаётини, урф-одатини ва анъаналарини ўрганишга бўлган қизиқиш ортди. Маҳаллий халқ орасида узоқ вақт яшаб, фаолият юритган ҳарбийлар, геологлар, шарқшунос олимлар ва бошқа фан вакилларининг илмий асарлари, хотира китоблари, кундаликлари шулар жумласидандир. Бундан ташқари, вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилинган мақолалар ва архив материаллари ҳам катта аҳамиятга эга. Шу манбалар асосида халқ табобатининг тарихи, ривожланиш жараёнини тадқиқ қилиш мумкин.

Ўзбекларнинг табобат билан боғлиқ анъаналари тарихшунослигини ўрганишда “Туркестанские ведомости” газетасининг материаллари ҳам салмоқли ўринга эга. Газетага Туркистон генерал-губернаторлиги харбий-халқ бошқарувининг 1869 йил 6 ноябр куни

№75 буйруғига кўра асос солинган . 1970 йилдан бошлаб илк сони нашр қилинган бўлса, охириги сони 1917 йил 15 декабрга тўғри келади . Ўша даврда ушбу газетанинг ташкил қилиниши ва унда маҳаллий аҳолининг ижтимоий ҳаёти, турмуш тарзини ақс эттирадиган этнографик материалларни чоп қилиниши ўз даври учун аҳамиятли воқелик эди.

Жумладан, газета саҳифаларида Марказий Осиё халқларига оид табобат анъаналари Богдан Рык, А. Виноградский, А. Диваев, Н. Ликошин ва бошқа муаллифлар томонидан атрофлича ёритилган. Газета саҳифаларидаги мавжуд материаллар таҳлили уларни икки гуруҳга ажратишни тақозо қилади: мистик табобат ҳамда эмпирик табобат. Ўзбекларнинг табобат анъаналари ёритилган бошқа манбаларда ҳам халқ табобати юқорида келтирилганидек икки гуруҳга ажратиш ҳоллари учрайди .

Мистик табобатга оид қарашларда ўлка халқларининг ислом динига бўлган муносабатлари ҳам ақс этади. Сабаби, мистик табобатда руҳий таъсирчанлик, беморни ўзига ишонтириш каби омиллар асосий ўринда турган ва табиблар даволашда диний дуо ва оятларни қўллаб халқ эътиборини қозонган. Айрим дин вакилларининг (қори, отин) дуо ўқиш орқали хасталарни даволаши ҳам мистик табобат вакилларининг фаолиятини кенг тарқалишига олиб келган. Шу сабабли, газета ўз саҳифаларида мистик табобат ва унинг ўзига хос жиҳатларини алоҳида қайд этган.

“Туркестанские ведомости” газетасининг 1902-йил 80- сонидида ўлка халқлари орасида кузатиладиган касалликлар ва улардан айримларини мистик усулда даволаш усуллари келтирилган . Масалан, турли захарли ҳашоротлар чакқанда дуо ўқиш йўли билан захарни кесиш мумкинлиги айтилади. Тилга олинган касалликлар маҳаллий халқ тилида қандай номланиши қайд этилган. Муаллиф фикрини давом эттирар экан– “мистик даволаш билан шуғулланувчилар халқ орасида бахши дейилади ва бу шомонлик анъаналарига хос бўлиб, бахшилар ўз дуоларида Сулаймон, Довуд ва Муҳаммад (сав) номларидан кенг фойдаланади”- дейди.

Газетанинг 1908-йилдаги 160- сонидида ушбу муаллиф “бахши” атамасининг келиб чиқиши ва маъноларига тўхталган. Жумладан, “қозоқларда “бакшы” номи чиғатой тилида “бахши” сўзидан олинган бўлиб, табиб, шомон, ромчи, сеҳргар (келажакни айти берувчи) каби маъноларда қўлланилганади” дейди ва улар беморларни руҳларни ёрдамга чақириб (ҳар бир руҳни кўринишини ва номини алоҳида атаб чақиради), дуо ёрдамида даволаш каби усуллардан фойдаланиши айтилади. Бахшилар руҳ билан мулоқатга киришганда ён атрофдаги уй хайвонлари ҳам ларзага келади дейди. Ўзбек халқ табобатида ҳам мистик табиблар фаолияти сақланиб қолган ва улар халқ тилида шомон, бахши ва бошқа номлар билан аталади.

Газетада мистик табобат вакилларидан бири – фолбин фаолиятига ҳам маълумотлар берилган. “Туркестанские ведомости”нинг 1909 йил 70-сонидида келтирилган мақолада уларнинг фаолияти атрофлича тадқиқ қилинган. Фолбилар уч гуруҳга ажратилган: тақдирни олдиндан айтиб берувчилар, қандай касалга чалинганлигини айтувчи (кўз тегиши, кинна) ва йўқолган нарсани топиб берувчилар . Фолбинлар ҳам, унга борувчилар ҳам асосан аёллар бўлган. Агар эркакларнинг бирор юмуши фолбинларга бориб тақалса ҳам, унинг ўринга аёли борган.

Мистик табобатнинг узок вақт сақланиб қолиши- аҳолининг динга бўлган муносабати ва эмпирик табобат билан шуғулланувчилар сонининг камлигига ҳам боғлиқ эди. Газетада айрим муаллифлар томонидан мистик табиблар фаолияти қораланган ёки танқид остига олинган. Газета генерал-губернаторликнинг бошқарув ишларига кўмаклашиш, ҳокимиятни халқ орасида янада мустаҳкамлаш ва шу асосда ўша даврда рус маъмуриятига тегишли тиббиёт соҳасини кенгроқ тадбиқ этиш каби вазифаларни бажарган. Шу сабабли ҳам табобат анъаналарига нисбатан билдирилган айрим қарашлар субъективдир.

Газетада мистик табобат билан бир қаторда эмпирик билимларга асосланган табобат анъаналари ҳам ёритилган. Шунини алоҳида айтиш керакки, мистик табобат асосан мавҳумлиги учун қораланган бўлса, эмпирик табобат жуда соддалиги ва замонавий тиббиёт билан интеграцияси сустиги сабаб, айрим нуқталарда танқид қилинган.

Эмпирик табобат анъаналари халқнинг географик жойлашуви, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий ютуқлари, турли кашфиётлари натижасида шаклланган. Унинг илмий жиҳатан исботланиши натижасида тиб илмига оид асарлар, рисолалар ва қўлланмалар яратилган. Газета саҳифаларида ҳам эмпирик табобатнинг шу қирралари келтириб ўтилган.

“Туркестанский ведомости” газетасининг 1903 йил 53- сонидан Бухоро шаҳрида жарроҳлик масалаларига бағишланган маълумот мавжуд. Унда, жарроҳнинг иш қуроллари, нимадан ясалгани ва қайси касалликларни даволаши ёритилган. Мақолада келтирилишича, жарроҳнинг ҳар бир жиҳози темирдан ясалган бўлиб, улар алоҳида чарм қопламаларга ўралган. Бу даврда жарроҳлар тиш олиш, қон олиш, айрим яраларни даволаш, хатна қилиш каби амалларни бажаришган. Мақолада тиш олиш ва халқ орасида тарқалган ришта касаллигини жарроҳлик йўли билан бартараф этиш усуллари батафсил ёритилган. Айрим жойларда муаллиф бу даврдаги жарроҳлик фаолиятига танқидий кўз билан қараган бўлсада (замонавий медицина нуқтаи назаридан таҳлил қилинган), маҳаллий халқ томонидан жарроҳларга бўлган муносабат ижобий эканлигини ҳам қайд этади. Ўлкада жарроҳлик билан табиблардан ташқари сартарошлар ҳам мунтазам шуғулланишган. Газетанинг 1903 йил 75- сони нашр қилинган “Сартарош” мақоласи сартарошларнинг табиблик қилишига бағишланган. Бу даврда, аҳоли танадан қон олдириш учун кўпроқ зулукдан фойдаланган. Зулукни қиш фаслида етиштириш ва сақлаш қийин бўлгани учун йилнинг совуқ фаслларида қон олиш билан сартарошлар шуғулланган. Одатда бу касб эгалари устоз-шогирд анъанаси асосида хунар сирларини отаси ёки устозидан ўрганган. Назарий билимлар авлоддан-авлодга оғзаки равишда етказилган ва беморларни даволаш амалиётини эса кўз билан кўриб эгалланган. Муаллифнинг қайд этишича, сартарош замонавий тиббий жиҳозлардан фойдаланмаган, сабаби, ўша даврда маҳаллий халққа унчалик таниш бўлмаган бу жиҳозлар уларни кўрқувга солган. Маҳаллий беморлар сартарошнинг омбурига ва алдаб-чалғитиб иш кўришига ўрганган эдилар. Яъни, оддий темирчи ясаб берган тиббиё қуролга бемор “ҳавфсиз” ва “ўзиники” деб қараган ёки ундан чўчимаган.

Халқ табобатида дори хом-ашёларининг аксарияти маҳаллий ҳудудлардан йиғиштириб олинган. Фақатгина, иқлим, тупроқ таркиби ва бошқа омиллар сабаб маҳаллий ҳудудда етиштириб бўлмайдиган гиёҳлар четдан харид қилинган. Дорилар учта хом-ашё таёрланган: ҳайвон аъзолари, шифобахш гиёҳлар ва минераллар. Минераллардан

фойдаланиш ва улардан зарарсиз дори тайёрлаш табиб ёки доригардан катта махроат ва кимёвий билим талаб қилади. “Туркестанские ведомости”нинг 1909 йил 221- сонидан эълон қилинган мақолада ўлка табиблари қўллайдиган оддий ва мураккаб кимёвий дорилар келтирилган. Кимёвий унсурлардан сулема, купорос (тутиё), фуксин, спирт ва керосин билан аралаштирилган қизил қалампир дамламаси ҳамда симоб моддаларини ўз ҳолида, бошқа моддалар билан аралаштириб, малҳам кўринишида фойдаланганлар. Бундан кўринадики ўша даврда табиблар ташхис қўйиш, даволаш билан биргаликда кимёвий моддалар ва турли эритмаларнинг дориворлик хусусиятидан ҳам бохабар бўлганлар. Мақолада, маҳаллий табиблар томонидан даволаш усуллари (уқалаш, нам сочиқ билан артиш, тугунча боғлаш, иссиқ ҳаммом, тахтакач қўйиш) ҳам келтирилган ва уларга халқ томонидан “оғриқсиз даволаш муолажаси” сифатида қаралиши қайд этилади. Бу усулларнинг баъзилари бугунги кунда ҳатто замонавий тиббиётда ҳам ишлатилмоқда.

Газетанинг 1912 йил 208-сонидан табиблар томонидан ёзилган тиббий асарлар ва уларнинг қиймати ҳақида тўхталиб ўтилган. Жумладан, муаллиф ўзи кўриб танишган манба, Махзум Қодирийнинг форс тилида ёзилган “Табб-ул-фавоид” асарига алоҳида тўхталиб ўтган. Мақолада, тиб китоби тарихи ҳақида сўз боради ва Махзум Қодирий ўзи синовдан ўтказган усулларни жамлаб китоб шаклига келтиргани баён қилинган. Мақола муаллифи китобни бир неча қисмлардан иборатлиги ва тана аъзонларига хос касаллик номлари билан бир қаторда, ўша аъзони танада қандай вазифани бажариши ҳақида маълумотлар мавжудлигини қайд этган. Муаллиф ўлка табобатида оид бир қанча илмий тиб китоблари таҳлил қилиб, “маҳаллий аҳолини табобатда қўлга киритган ютуқлари ҳудди рус халқ табобати каби қимматбаҳо” -деган хулосага келган. Шу билан бир қаторда, айрим хатолар ҳам кўзга ташланади, масалан, тиббий китобларни муаллифлари Ибн Сино, Абу Бакр Ар-Розийлар араб миллатига мансуб табобат вакиллари сифатида талқин қилинган. Бунга ўрта асрларда ёзилган асарларнинг аксарияти араб ёки форс тилида эканлиги сабаб бўлиши мумкин.

Умуман, газетанинг XX аср нашрларида муаммони ўрганилиш доирасидан четда қолган янги маълумотларни олиш мумкин. Муаллифлар табобатга оид материалларнинг аксариятини дала тадқиқотлари асосида ўз кўзлари билан кўрган ва гаплашган объектлардан йиққанлар. Натижада, маҳаллий халқнинг ижтимоий, маиший, диний, тиббий соҳаларига оид катта этнографик манба тўпланган. Юқорида таъкидлаганидек, айрим жараёнларни бир ёқлама ёритилиши, фактларни “гапиртириш”да сиёсий мақсадни бирламчилиги, ишончсиз фикрларни илгари сурилиши (асосан мистик табобатни шарҳларида) каби ҳолатлар кузатилади. Лекин, ушбу газета саҳифаларида қимматли маълумотларни бера олиши билан ҳарактерли, яъни маҳаллий халқ учун одатий тус олган, эътиборсиз қаралган турли доирадаги ҳаёт тарзини тадқиқотчилар ўз қарашлари асосида ёритганлар.

**O'ZBEK XALQ FOLKLORI – BUTUNJAHON HAMJAMIYATI NIGOHIDA
UZBEK FOLKLORE – THE GLANCE OF ALL OVER THE WORLD**

Ismailov Murodulla Qaxramonovich

O'zbekiston Respublikasi Surxondaryo
Termiz Davlat Universiteti o'qituvchisi

Sattorova Guzalhon Mamadaminovna

O'zbekiston Respublikasi Surxondaryo
Termiz Davlat Universiteti talabasi
terdunuriddin@umail.uz

Annotatsiya

Maqolada o'zbek xalq folklori tarixi, xalq folklorining tarkibiy qismlari hamda uning komil inson tarbiyasida tutgan o'rni haqida ma'lumotlar yoritilgan. Shuningdek, YUNESKO xalqaro hamkorlik tashkiloti bilan birgalikda o'tkazilib kelinayotgan "Boysun bahori" xalqaro folklor festivali faoliyati to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Annotation

In this article, the author has written about the history of Uzbek folklore, the component parts of Uzbek folklore and the role of. As well, this article informs about the international folklore festival "Boysun bahori" in collaboration with UNESCO.

Kalit so'zlar: folklor, xalq folklori, milliy musiqa, Teshiktosh g'ori, moddiy va nomoddiy m'naviy meros, YUNESKO, "Boysun bahori" xalqaro festivali.

*Har qaysi millat o'z tarixiga, o'z milliy an'ana va urf-odatlariga,
xalq og'zaki ijodiyotiga hamda tarixiy qaxramonlariga ega ekan,
mazkur millat farzandlarining ta'limi va tarbiyasida
hech qanday nuqsonlar bo'lishi mumkin emas.*

Muallifdan

XX asr oxiri va XXI asr boshlariga kelib butun dunyo miqyosida turli xil millat vakillari tomonidan yaratilgan va mazkur millat tarixini, madaniyatini o'zida aks ettirgan moddiy va ma'naviy merosini asrab-avaylash hamda butun insoniyatga yetkazish tendensiyasi g'oyalari keng yoyildi. Shu maqsadda bir qancha xalqaro tashkilotlar, mintaqaviy birlashmalar va uyushmalar tashkil etildi. Xuddi shunday xalqaro tashkilotlardan biri YUNESKO faoliyatiga alohida to'xtalib o'tishimiz lozim. Quyida YUNESKO xalqaro tashkiloti hamkorligida O'zbekiston davlatida amalga oshirilgan ba'zi ishlar haqida to'xtalib o'tamiz.

Mustaqil O'zbekiston davlati ham o'zining boy tarixiy an'alariga, keng miqyosdagi moddiy va ma'naviy boyliklariga egadir. Mustaqillik yillarida xolisona tariximizni yaratish borasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar vatanimiz tarixini ko'p ming yillik davrga tengligini moddiy va ma'naviy jihatdan boy manbalarga ega ekanligini, xalqimizning o'troq va muqim yashab, o'z yurti, tili, madaniyati va qadriyatlari bilan jahon sivilizatsiyasi rivojiga munosib hissa qo'shganligini asoslab berdi. O'zbekiston hududi va unda yashagan xalqlar azal azaldan o'z nasl nasabini, o'zi tug'ilib voyaga yetgan yurtini muqaddas ekanligini asrlar osha qo'lga kiritgan yutuqlari bilan mustahkamlab keldi. Uzoq o'tmish davomida xalqimiz qo'lga kiritgan moddiy va ma'naviy boyliklarni saqlash bilan birgalikda uni boyitish borasida katta mehnat tajribasiga ega bo'lganligini unutmasligimiz kerak. O'zbekiston hududida tarixning turli davrlarida muntazam tarzda dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikni rivojlantirishga qulay imkoniyat mavjud bo'lgan, shu bilan bir qatorda xalqimiz me'morchilik, shaharsozlik, adabiy va badiiy hayot sohasida ham katta yutuqlarga erishish uchun og'ir sinovlardan o'tganligiga tarixning o'zi guvohlik beradi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Fan va texnologiyalarni rivojlantirishni muvofiqlashtirish qo'mitasi innovatsion loyihasi asosida 2010 yil 25 fevralda tasdiqlangan "Surxondaryo – etnografik makon" elektron veb-sayti asosida "Boysun" elektron veb-sayti tayyorlandi. Ushbu elektron veb-saytida Surxon vohasiga oid tarixiy-etnografik ma'lumotlar taqdim etildi.

Vatan tarixini xolisona va haqqoniy o'rganish borasida mustaqillik yillarida alohida tahsinga sazovor ishlar amalga oshirildi. Muhtaram Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek "O'zlikni anglash – tarixni bilishdan boshlanadi" g'oyasi asosida xolisona tarixiy voqeaylikni yoritish, izchillik, ketma-ketlik va voqea-hodisalarga tanqidiy nuqtai-nazardan qarab, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish dolzarb masalaga aylandi. Chunki barkamol yosh avlodni komil inson qilib, yuksak saviyali, mustaqil fikrlaydigan ma'rifatli kishilar qilib tarbiyalashda o'tmish tarix saboqlari muhim ahamiyatga ega. [1, 5-b.]

O'zbekiston tarixining ajralmas qismi bo'lgan Boysun tarixini o'rganish ham o'ziga xos ilmiy ahamiyatga ega. Chunki, o'zbek xalqi va davlatchiligi tarixini shakllanishida ushbu hududning alohida o'rni bor, vaholanki Boysun Markaziy Osiyoda ilk insoniyatning manzilgohi sifatida qadimgi tosh davridanoq muhim makon vazifasini o'tagan (misol uchun Boysundagi Teshiktosh g'oridan topilgan arxeologik topilmalarni keltirishimiz mumkin). Xususan, Boysunning qadimgi tosh davri bilan bog'liq Teshiktosh, Amir Temur va Machay g'orlari insoniyat madaniyatining qadimiy o'choqlari sifatida jahon tarixshunosligida alohida ifodasini topgan. Boysun jez davri madaniyatining ham asosiy markazlaridan biri bo'lib, ilk ajdodlarimizning ruhiy va ma'naviy kamolotining shakllanishida, diniy e'tiqodlarning paydo

bo'lishida eng muhimi ilk iqtisodiy va ma'naviy hayotni shakllanishiga asos solingan yurtdir. Boysun tarixida Zardushtiylik, Buddizm, Islom dinlarini shakllanishi va rivojlanishiga xos diniy qarashlar alohida ahamiyatga ega. Boysun tarixida iqtisodiy hayotda yuz bergan tub o'zgarishlar, yerga ishlov berish, kulolchilik, to'qimachilik, metal eritish, uy-joy qurilishi va insoniyat ruhiyatida dafn tartiblari bilan bog'liq g'oyalarning shakllanishiga asos solingan vohadir. Ayniqsa mamlakatimizda ilk temir davrining yuksalishida, jamoa boyliklarini taqsimlash, jamoani boshqarish, sug'orish inshootlarining barpo etishda ham Boysunning o'ziga xos o'rni bor. Boysun tarixida vatanparvarlik, insonparvarlik, mardlik-jasurlik tuyg'ulari, Eron ahamoniylari, Yunon - makedon bosqiniga qarshi kurashda uning mard o'g'lonlari Katan va Avstanning jasurligi hamda Boysun mudofaa inshootlari u haqida Yunon-rim manbalarining tarixiy tahlili muhim ahamiyatga egadir. Boysun Ipak yo'li chorrahasida joylashib, o'zining iqtisodiyoti, madaniyati, me'morchiligi va shaharsozligida alohida ahamiyatga ega bo'lgan, Qayroq tepa, Avlod, To'da, Dunyo tepa, Munchoq tepa, Boloqo'rg'on, Boysun qo'rg'oni kabi me'moriy inshootlari bilan alohida ajralib turadi. [4, 39-b.]

«Boysun» atamasi tarkibida «boy» va «sin» birikmalari bo'lib, ular manbalarda «ulug' tog'» yoki «katta tog'» ma'nolarni bildirib, qadimiy turkiy qavmlarda turli tabiiy narsalarga sig'inish bilan birga toqqa sig'inish ham mavjud bo'lib, tog'lar muqaddas sanalgan. Mahalliy rivoyatlarga ko'ra, bu yerda qadimdan turkiy qavmlarning davlat kishilari yashagan bo'lib, «Boysun» atamasi boylar qishlog'i ma'nosini anglatgan. [2, 128-b.]

Ajdodlarimiz san'ati- zardushtiy va buddaviylar davri musiqa san'ati (miloddan avvalgi IV-III milodiy VII asr) haqidagi ilk ma'lumotlarni Abu Bakr Muhammad Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asarida keltiriladi.

Abu Rayxon Beruniy keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, shu davrda Markaziy Osiyoda mahalliy aholi yil davomida 7 turdagi bayramni nishonlagan. Bayramlardan «Navro'z» go'yo podshoxning tug'ulish kuni sifatida tantana qilingan. Bu davrda kifara, fleyta (nay), arfa (chang), eng qadimgi cholg'ulardan dulnog'ora, yirik reznog'ora, harbiy nog'ora, kichik nog'ora, doyra(dapp) tablak, xind tablasi, kus, tabira kabi o'rma cholg'ulari keng qo'llanilgan.

Boysun – g'oyat ajoyib musiqa madaniyatiga ega bo'lgan hudud hisoblanadi, uning an'analarida o'tmish zamonlarga xos jihatlar saqlanib qolgan va ularda uzoq asrlar davomida shakllangan rang-barang musiqa asarlari (bolalar qo'shiq aytimlari va cholg'u chaqiriqlaridan to dasturiy cholg'u kuylari, yirik ashulalar va dostonlargacha), o'yin-raqslar, beqiyos ohanglar mavjud. Ular hozir ham ravnaq topib, ko'pgina insonlarga ma'naviy-ruhiy ozuqa bermoqda. Boysun mintaqasi aholisi hozir ham qadimiy an'anaviy hayot tarzi va xo'jalik faoliyati bilan yashamoqda. Bu yerda farzand tug'ilishidan tortib, nikoh to'ylarigacha, “Navro'z” dan to hosil

bayramlarigacha, davolash va aza-motam odatlari qadimiy marosim, urf-udumlari, e'tiqodi va an'analari asosida o'tkazilib kelinmoqda. Aholisining kiyim liboslari va xalq hunarmandchiligi (kashtachilik, gilamdo'zlik, to'qimachilik, kulolchilik, yog'och o'ymakorligi va boshqa) ham an'anaviy, o'ziga xosdir.

Boysun musiqa folklori aholining iqtisodiy-maishiy va ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga bog'liq holda asrlar davomida shakllandi. U o'zbek va tojik xalqlari musiqa madaniyati vositalarini singdirgan holda, insonning oilaviy hayoti hamda uning xo'jalik faoliyati, dini va tabiiy hodisalarga daxldor turli vazifalarni o'zida aks ettiradi. Zero, Boysun musiqa folklorining janr tizimi insonning turli ehtiyojiga xizmat qilib, uning hayoti va hamma faoliyati tizimini aks ettiradi. Turli etnosning musiqa folklori janrlari tarkibi, uning turli davri tarixida ma'lum etnosning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bosqichi, uning hayotidagi xo'jalik-madaniy tipologiyasi, uning madaniyat, turmush sharoiti va an'alarining aniq shakllari va boshqa etnosning madaniyati bilan o'zaro bog'lanishi bilan shartlanadi.

Aytm (xalq qo'shiqlari, aytimlar, yig'i-sig'ilar) va cholg'u (chaqiriqlar, ohanglar, usullar, kuylar) janrlari xalq marosimlari bilan keng bog'langandir. Bular orasida marosim qo'shiqlari (mavsumiy, to'y-marosim, a'za-motam, diniy-ibodat) ko'pchiligini tashkil etib, hamma qishloqlarda mavjud. Shu bilan birga mehnat, alla, lirik qo'shiqlari ham keng tarqalgan; maishiy, tarixiy va hajviy qo'shiqlar ham saqlangandir. Badiiy mavqei va mazmuniga qarab janrlar umumiy, o'ziga xos va yagona turlariga bo'linadi. «Sust xotin», «Mayda», «Boysun mavrigisi», «Muborakbod», «Ko'k salla», «Lolachaga Ishim bor», «Yangajon», «Bedana chertmoq», «Navro'z», «O, zam-zam», «Qo'sh xaydash», «SHoxmoyilar», «O'roqchilar qo'shig'i», «Alla», «Xavor-xavor», «Turna keldi», «Xa, dursi-dursi», «Boysun yor-yori», «Yaqu-yaqu-yaq», «Ufu jaqala», «Aylansin yor», «Yo, ramazon», «Kovushim», «Oshpaz qo'shig'i», «Kim oladiyo», «Kelgin yor o'ynaylik», «Xut», «Xay yor-yor», «Do'st bo'lamiz lolacha», «Hamal-hamal», «Tul bobo», «Xalinchak», «Voquba», «Xa jo'sh» kabi xalq qo'shiqlari qadimdan buyon xalq tomonidan kuylanib kelinadi. [3, 309-b.]

Demak, shundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, mazkur vohada qadimdan istiqomat qilgan xalqlar ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib kelayotgan milliy tarixini, an'alarini, urf-odatlarini xalq og'zaki ijodi namunalarini, folklor san'atini asrab-avaylab, uni yanada rivojlantirib kelmoqda.

Boysun tumani madaniy mintaqaviy merosining insoniyat og'zaki va nomoddiy madaniy durdonasi deb, 2001 yil YuNESKO tomonidan "Boysun tumanining an'anaviy madaniyatiga va xalq ijodini qo'riqlash 10 yilga mo'ljallangan bosh dasturi – milliy ro'yxatga olish va tayyorlanish" loyihasi asosida "Insoniyatning nomoddiy merosi va og'zaki ijodi durdonalari"

nominatsiyasi ro'yxatiga kiritildi. "Boysun dunyoda qadimgi tsivilizatsiya markazi sifatida Osiyo va Hindistonni bog'lab turgan qadimgi savdo yo'liga joylashib, uning moddiy va ma'naviy merosi, qadimiy va jonli madaniyati va tabiati, Zardushtiylik, Buddaviylik va Islom dinlari muloqotlarini o'zida aks ettirgan yurt sifatida yuksak madaniyatga ega ekanligini" YUNESKO bosh kotibi Koichiro Mattsuura alohida ta'kidladi. Jahon tsivilizatsiyasi tarixida alohida o'ringa ega bo'lgan 47 ta madaniyat durdonasi ro'yxatiga kiritilgan Boysun tumani Vatanimiz tarixida alohida e'tiborga ega bo'lgan holatdir.

Bu betakror maskanning nufuzli xalqaro tashkilot – YUNESKO tomonidan "Insoniyat og'zaki va ma'naviy merosi durdonasi" sifatida e'tirof etilgani ham bu fikrni yaqqol tasdiqlab turibdi.

Bu yuksak e'tirofni asrlar davomida xalq og'zaki ijodining eng go'zal namunalarini, milliy urf-odatlarini asrab-avaylab kelayotgan o'zbek xalqining qadimiy va teran ma'naviyatiga berilgan munosib baho desak, hech qanday xato bo'lmaydi.

Shu ma'noda, Boysun elining maftunkor san'ati ham xalqimiz yaratgan benihoyat boy va rang-barang milliy madaniyatning o'ziga xos bir ko'rinishidir.

YUNESKO ning Boysun folklor va an'anaviy madaniyatini saqlash bo'yicha maqsadli dasturining birinchi bosqichi (2003-2004 yillar) Yaponiya hukumatining Yaponiya Trast jamg'armasining moliyaviy ko'magi yordamida amalga oshirildi. YUNESKO ishtirokida 2001-2004 yillarda «Boysun bahori» folklor festivali yuqori saviyada o'tkazildi. O'zbekiston davlati va YUNESKO ning tashabbusi bilan shahar markazida milliy me'morchiligimizning ilg'or usulida «Hunarmandlar markazi» bunyod etildi. Bu markaz milliy va qadimiy an'analimizni o'zida mujassam etgan hunarmandchilik mehnatini jahon miqyosida namoyish etish uchun xizmat qilmoqda.

Keyingi bosqich (2005-2014 yillar) 10-yillik "Master-plan" dasturi asosida amalga oshirilib, Boysunga elatlik-folklor, arxeologik va manzaraviy (landshaftli) qo'riqxonalar xolatini berish maqsad qilib olindi. Boysunda YUNESKO va O'zbekiston hukumati ko'magida tashkil etilgan "Boysun bahori" Ochiq folklor birinchi festivali 2002 yil 23-27 may kunlari o'tkazildi. Festivalda O'zbekistondan 11 folklor jamoalari va Tojikistondan "Gadjina" ansambli, 24 nafar O'zbekistonlik baxshilar, 2 nafar Qirg'izistonlik manaschilar, O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston va Yaponiyadan 16 nafar sozanda qatnashdi. Festival davrasida o'tkazilgan ilmiy anjumanda 40 dan ortiq O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston, Yaponiya, Koreya Respublikasi, Rossiya va Frantsiya olimlari qatnashib, ilmiy anjumanda "Boysun deklaratsiyasi" qabul qilindi. Ikkinchi festival 2003 yil 13-18 may kunlari bo'lib, unda O'zbekiston va Tojikistondan 12 folklor ansambllari, liboslar dizaynerlari qatnashishdi. Festival doirasida Termizda Xalqaro baxshi

shoirlar ko'rik tanlovi o'tkazilib, noyob elatlik folklor muhitini saqlash muammolariga bag'ishlangan ilmiy anjuman o'tkazildi.

Xalqaro dasturga ko'ra "Boysun bahori" festivali har ikki yilda bir marta o'tkazilishi belgilandi. Mazkur dasturning amaliy tadbiri asosida 2017 yil 13-14-may kunlari navbatdagi festival bo'lib o'tdi. Festival doirasida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya tashkil etildi. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyaning tashkil etish va o'tkazish bo'yicha Termiz Davlat Universiteti jamoasi alohida tashabbus ko'rsatdi.

Biz xalqimizning ko'p asrlik hayot tajribasini, orzu-intilishlarini o'zida mujassam etgan o'lmas merosimizdan ma'naviy kuch-quvvat olamiz, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligiga asoslangan yangi hayot, yangi jamiyat barpo etishda mustahkam tayanch, deb bilamiz.

Chunki, xalq ruhining ko'zgusi bo'lgan folklor san'ati, o'z ma'no-mazmuniga ko'ra, odamzod qalbida mehr-shafqat, muhabbat va do'stlik, hamjihatlik kabi ezgu tuyg'ular uyg'otadi, har bir insonning o'zligini qadimiy tomir-ildizlarini anglashga da'vat etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. "Tarixiy xotirasiz – kelajak yo'q". T.: "Sharq", 1998, 5 b.
2. Abdullaev M. Sattorov M. Tog'lar gavhari. -T.: Fan, -2001. 128 b.
3. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. Toshkent: "Universitet". 2007. bet-309.
4. Annaev T., Tilolov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. T.: A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi 1999, 39-bet.
5. Tursunov S. va Rashidov Q. Boysun. Monografiya, "Boysun" Akademnashr nashriyoti, 2011 yil.

**TÜRKİYE'DE ÖZBEKİSTAN TARİHİ, EKONOMİSİ, KÜLTÜRÜ ve İKİ ÜLKE ARASINDAKİ
İLİŞKİLER ÜZERİNE YAPILAN LİSANSÜSTÜ ÇALIŞMALAR (1991-2018)**

Mehmet OKUR

Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

okur25@yahoo.com

Türkiye'nin gerek bireysel, gerekse kurumsal anlamda, Kafkasya ve Orta Asya'daki Türk toplulukları ile ilgili bilimsel düzeyde araştırmalarda bulunması Avrupa devletlerine nazaran oldukça geç başladığı söylenebilir.¹ Bu hususun şüphesiz dünyadaki gelişmelerin yeterince takip edilememesi, genel bir isteksizlik veya yetersizlikten başka siyasi, sosyal ve ekonomik sebepleri de vardır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, son yüzyılında iç ve dış sorunlar karşısında ayakta kalma mücadelesi verirken, büyük mücadelelerle kurulan Türkiye Cumhuriyeti ise, sosyo-ekonomik anlamda Avrupa'nın oldukça gerisinde kalan Anadolu'yu imar etmeye çalışmaktaydı. Bununla beraber, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Türkçü aydınların girişimleriyle Türk tarihi ve Türk kültürüne dair araştırmalar başlamış hatta "Türk Yurdu", "Türk Sözü", "Halka Doğru", "Bilgi Mecmuası", "Genç Kalemler" ve "Milli Tetebbular" dergileri gibi yayınlar ile "Türk Derneği", "Türk Ocağı" gibi teşkilatlar da bu çalışmalara öncülük etmiştir.²

Cumhuriyetin ilk yıllarında ise, Türk Tarihi ve kültürüne dair araştırmalar hız kazanmıştır. Bu dönemde Türk tarihine dair bireysel çalışmalardan başka Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesinin Türk kültür ve medeniyetinden aldığını ifade eden Mustafa Kemal Atatürk'ün de yakından ilgilenmesi ile önce İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, daha sonra da Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi kurularak Türk tarihinin siyasî ve kültürel derinliği irdelenmeye başlanmış, Türk kamuoyunun bilimsel ve güncel anlamda Türkiye dışındaki akraba topluluklarla olan ilgisinin artırılmasına çalışılmıştır.

Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayıp 1989'a kadar devam eden ve bütün dünyayı etkileyen siyasi kutuplaşmanın bir sonucu olarak Türkiye ile Kafkasya ve Orta Asya Türkleri arasındaki bağlantılar da en asgari düzeye inmiş, dolayısıyla bu coğrafyalarla ilgili

¹ Sanayi devrimi sonrası sıkı bir rekabete giren, dünyanın hemen her noktasında misyonerler vasıtasıyla nüfuzunu yaymaya çalışan Avrupa'nın büyük güçleri özellikle XIX. yüzyıldan itibaren siyasî, sosyal, kültürel ve hatta etnik araştırmalar yapmaya başlamışlar ve "Türkoloji Çalışmaları", "Orta Asya", "Kafkasya" "Orta Doğu", "Yakın Doğu", "Doğu Bilimleri Araştırmaları", "İslam İncelemeleri", "Altay", "Hint" ve "İran İncelemeleri" gibi çok sayıda enstitü kurmuşlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: İsmail Soysal, *Türk İncelemeleri Yapan Kuruluşlar*, Ankara, 1977.

² Yusuf Sarınoy, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul, 1994, s. 94-116, 163-165.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

araştırmalar da sekteye uğratmıştır. Bu olumsuz duruma rağmen yine de Türkiye’de Türk dünyası ile ilgili kurumlar kurulmaya³, akademik ve amatör olarak Sovyet egemenliği altındaki Türklerle, bu anlamda Özbekistan ve Özbekistan Türkleri hakkında araştırmalar yapılmaya, raporlar yazılmaya, kitaplar⁴ ve dergiler⁵ yayınlanmaya devam edilmiştir.

Sovyetler Birliğinin dağılması ise gerek Türkiye ve gerekse Özbekistan açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Zira bu olay Türkiye’de unutulmuş bir dünyayı, milyonlarca Türkün bulunduğu, Anadolu ve Avrupa’daki Türklerin de atalarının yaşadığı bir coğrafyayı yeniden ortaya çıkarmıştı.

Türk Hükümeti ve Türk akademik çevreleri bu sürece hazırlıksız yakalanmalarına rağmen Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri, derin devlet yönetimi tecrübesinden hareketle her bir Türk Cumhuriyeti ile siyasî, ekonomik ve eğitim-kültür alanında işbirliği antlaşmaları imzalamış, bu işbirliğini geliştirecek kurum ve kuruluşlar oluşturmuşlardır. 1992’de kurulan “*Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA)*”, 1993’de kurulan “*Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi (TÜRKSÖY)*” ve 2007’de kurulan “*Yunus Emre Enstitüsü*” bu alanda çalışma yapan kurumların başında gelmektedirler.

Türk Hükümetleri Özbekistan Cumhuriyeti ile siyasî, ekonomik, kültür ve eğitim gibi çeşitli alanlarda işbirliği antlaşmaları imzalarken⁶, üniversiteler ve araştırma merkezleri de Özbekistan üzerine lisans ve lisansüstü düzeyde programlar oluşturmaya, projeler yapmaya, tezler ve raporlar hazırlatmaya başladılar. Aynı şekilde üniversiteler çıkardıkları dergiler ve düzenledikleri kongre, sempozyum ve çalıştaylarla Özbekistan, Özbekler, Buhara Hanlığı, Türkiye – Özbekistan İlişkileri ve her iki ülkeyi ilgilendiren ortak sorunlar ve işbirliği konularını ele almışlar, makale ve raporlar yayımlamışlardır.

Tarafımızca kaleme alınan bu bildiri de ise 1991’den, diğer bir ifade ile Özbekistan’ın bağımsızlığını kazanmasından günümüze (2018’e) kadar ana başlıkta belirtilmiş konularda üniversitelerde yapılmış yüksek lisans ve doktora tezleri hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirmede, konunun bir hayli kapsamlı olması nedeniyle tezlerin içerik

³ Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü ve Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı gibi. <http://www.turkkulturu.org.tr>; <http://turan.org.tr>.

⁴ A. Zeki Velidi Togan’ın *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş* (1946); Mirza Bala’nın Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi için yazdığı “*Buhara*” maddesi (1993), İslâm Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü tarafından yayınlanan *Türk Dünyası El Kitabı* (1976), Mehmet Saray’ın *Rusya’nın Türk illerine Yayılması* (1975), Nadir Devlet’in *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi* (1985), aynı yazarın *Çağdaş Türk Dünyası Tarihi* (1989) bu dönemde yayınlanan belli başlı kitaplar olarak karşımıza çıkmaktadır.

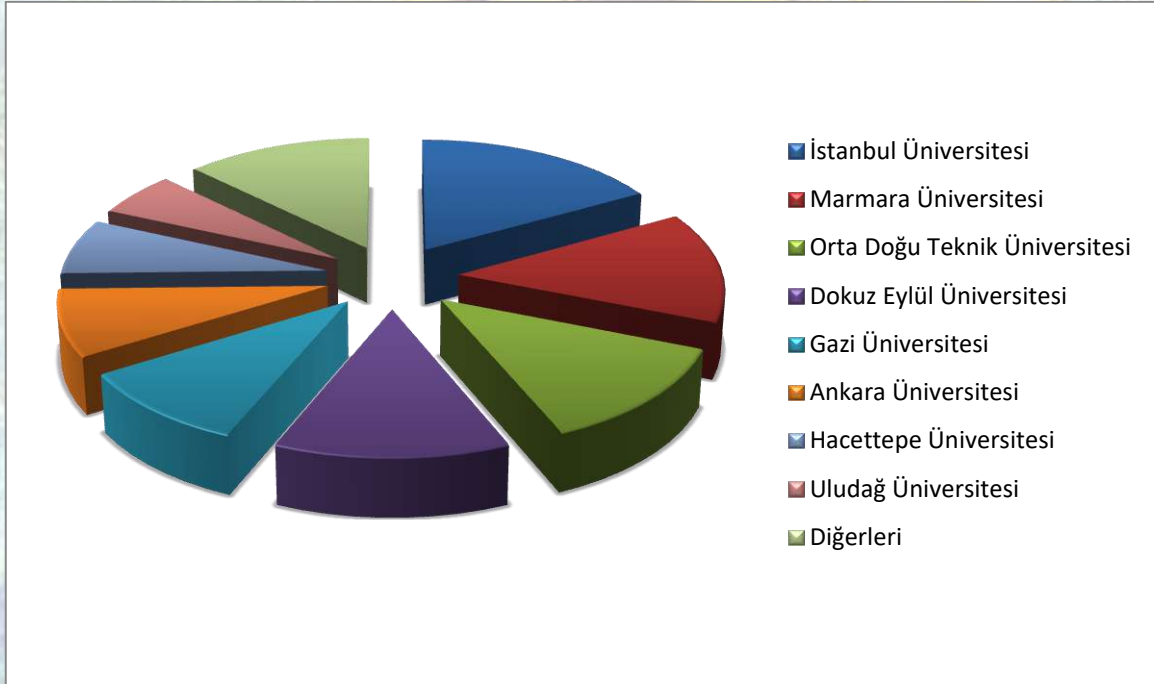
⁵ Bu dönemde yayınlanan dergilerden bazıları şunlardı: *Türkeli, Kür Şad, Bozkurt, Tanrıdağı, Özleyiş, Toprak, Altınışik, Çınaraltı, Orhun, Orkun, Türk Birliği Türk’e Çağrı, Türk Kültürü, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Dünyası Tarihi, Ötüken, Adsız, Turan, Töre, Dilde Fikirde İşte Birlik*, İlhami Egemen Darendelioğlu, *Türkiye’de Milliyetçilik Hareketleri*, İstanbul, 1968, s. 208-212; Jacob M. Landau, *Pantürkizm* (Çev. Mesut Akın), İstanbul, 1999, s. 185-196, 235-244.

⁶ Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 88-133.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

analizlerine ve kullanılan kaynaklara dair ayrıntılı bir tanıtım veya eleştiriye girilmeden öncelikle bildiri başlığında yer alan konu alt başlıklara ayrılarak, bir sınıflama yapılmış, hangi hususların araştırılıp irdelendiğine dair genel bir tablo çizilmek istenmiştir. Bu anlamda Özbekistan'a dair lisansüstü çalışmaları; Özbekistan tarihi, kültürü, ekonomisi, demografik yapısı, yönetim sistemi, dış politikası, Türkiye-Özbekistan ilişkileri, basın ve halkla ilişkiler, doğalgaz ve petrol kaynakları ile Özbekistan'ın diğer ülkelerle olan ilişkileri şeklinde sınıflandırabiliriz.

Yapmış olduğumuz araştırma sonucunda yukarıda sınıflandırdığımız konularda 1991'den 2018'e kadar Özbekistan ile ilgili Türkiye'deki yükseköğretim kurumlarında 67'si yüksek lisans, 8'i doktora düzeyinde olmak üzere toplam 75 lisansüstü tez çalışması yapılmıştır. Üniversitelerin Sosyal Bilimler enstitüleri başta olmak üzere çeşitli enstitülerin İşletme, İktisat, Eğitim, Ekonomi, Tarih, Siyasal Bilimler, Uluslararası İlişkiler, Kamu Yönetimi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dallarınca yürütülen bu çalışmalarda aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere İstanbul Üniversitesi, Marmara Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Ankara Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi ön plana çıkmaktadır.

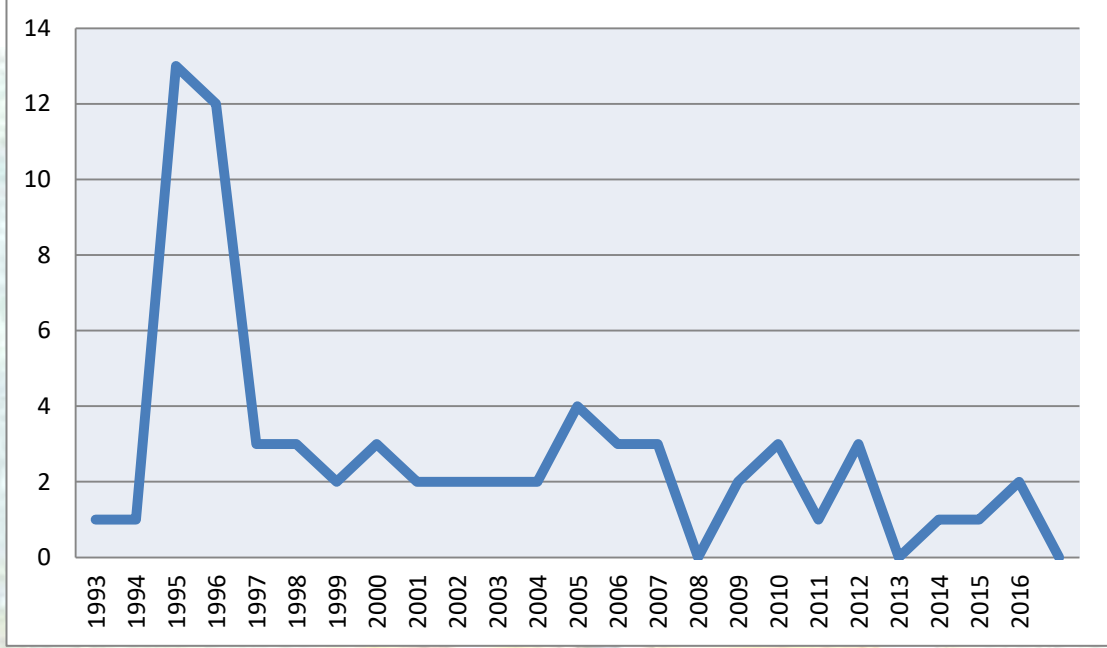
Özbekistan üzerine Türkiye'de yapılan ilk lisansüstü çalışma tespit ettiğimiz kadarıyla 1993 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Derya Marancı tarafından hazırlanan *Kazakistan ve Özbekistan (Rus İşgalinden Bağımsızlığa)*⁷ adlı çalışmadır. Bu çalışmayı takiben yapılan ikinci çalışma yine aynı üniversitenin ilgili enstitüsü bünyesinde Dursun Dağışan tarafından hazırlanmış olan *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nden (Azerbaycan-*

⁷ Derya Marancı, *Kazakistan ve Özbekistan (Rus İşgalinden Bağımsızlığa)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1993.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

*Özbekistan-Kazakistan) Gelen Öğrencilerin Türkiye Türkçesi'ne İntibakta Karşılaştıkları Güçlükler*⁸ adlı çalışma olmuştur. Her iki çalışma da yüksek lisans düzeyindedir.

Lisansüstü çalışmalarının nicelik bakımından yıllara göre dağılım oranları incelendiğinde aşağıdaki grafikte de görüleceği üzere özellikle 1994-1997 arasında en yüksek düzeye çıktığı görülmektedir.

Türkiye’de yapılan diğer lisansüstü çalışmalarında göze çarpan mükerrer inceleme ve araştırmalar Özbekistan üzerine yapılan lisansüstü çalışmalarda da kendini göstermektedir. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde 1996 yılında hazırlanmış olan *Bağımsız Özbekistan’ın Dış Politikası*⁹ adlı Yüksek Lisans çalışması ile Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde 2000 yılında hazırlanmış olan *Özbekistan’ın Dış Politikası: 1992-2000*¹⁰ adlı Yüksek Lisans çalışması kısmen de olsa aynı araştırma kapsamına girmektedir. Yine 1993 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde uluslararası ilişkiler alt bilim dalında hazırlanmış olan *Kazakistan ve Özbekistan (Rus İşgalinden Bağımsızlığa)* adlı çalışma, yalnızca Özbekistan örneğinde 1999 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda *Özbekistan Tarihi (1917-1991)*¹¹ adlı Doktora çalışması ile daha kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Özbekistan’daki kimlik tartışmalarının,

⁸ Dursun Dağışan, *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri’nden (Azerbaycan-Özbekistan-Kazakistan) Gelen Öğrencilerin Türkiye Türkçesi’ne İntibakta Karşılaştıkları Güçlükler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

⁹ Bahram Abdualimov, *Bağımsız Özbekistan’ın Dış Politikası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.

¹⁰ Didar Hudaybergenov, *Özbekistan’ın Dış Politikası: 1992-2000*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000.

¹¹ Füsün Kara, *Özbekistan Tarihi (1917-1991)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1999.

ülkenin bağımsızlık sonrası izlediği dış politikaya etkilerini ortaya koymayı amaçlayan *Özbekistan'da Ulusal Kimlik-Dış Politika İlişkisi*¹² adlı 2003 yılında hazırlanan çalışma da bu konu kapsamında hazırlanan diğer çalışmalara katkıda bulunmuştur. Yine bu bağlamda Özbekistan'ın bağımsızlık sonrası dış politikası dâhilinde alana katkı yapan bir diğer lisansüstü çalışma, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı bünyesinde 2013 yılında hazırlanmış olan *Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'ın Dış Politikasında Denge Arayışları*¹³ adlı Yüksek Lisans çalışmasıdır. Özbekistan'ın ulus inşa sürecinde yaşadığı sorunlar ve güvenlik algılamaları ekseninde bağımsızlık sonrası dönem ile özellikle 11 Eylül 2001 sonrası dönemde Orta Asya'da oluşan yeni güç dengesi dâhilinde dengeli bir dış politika yürütebilme arayışlarının konu alındığı bu çalışmada bölgede eski hâkimiyetini devam ettirmek isteyen Rusya'nın Özbekistan'ın müstakil bir dış politika izlemesinin önünde teşkil ettiği engel, Soğuk Savaş sonrası dönemde Rus baskısını dengelemek adına dış politikada ABD ile girilen yakın ilişkiler ve zamanla bu dengenin yeniden Rusya ve Çin eksenli güvenlik politikasına dönüşme süreci ve 11 Eylül 2001 sonrasında Orta Asya'da oluşan yeni güç dengesi içerisinde dengeli dış politika yürütebilme süreci incelenmiştir. Özellikle ekonomik açıdan bölgesel bir işbirliğinin gerekliliği noktasında bir katkı yapabilme amacı ile 2013 yılında hazırlanan *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk Dış Politikasında Entegrasyon Sürecinde Orta Asya ve Özbekistan*¹⁴ adlı çalışmada ise Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye ve beş Orta Asya devleti incelenmiştir.

Özbekistan üzerine Türkiye'de yapılan lisansüstü çalışmalar konularına göre gruplandırıldığında ekonomi ve ekonomiye bağlı unsurların ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Ekonomi alanında yapılan bu çalışmalarda ekonomik yapısı büyük oranda tarıma dayalı olan Özbekistan'ın tarımsal yapısı ile sosyo-ekonomik yapısına, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ülkede uygulamaya konulan ekonomi planlarına ve bunlar arasındaki geçiş süreçlerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca yine bu araştırma alanında *Gelir Vergisi Üzerine Bir İnceleme -Türkiye ve Özbekistan Örneği*¹⁵, *1991 Öncesi ve Sonrası Özbekistan Ekonomisine Türkiye Arasındaki İlişkiler*¹⁶, *Türkiye İle Özbekistan'ın Karşılıklı Ekonomik İlişkilerinde Tekstil Sektörlerinin*

¹² Turhan Dilmaç, *Özbekistan'da Ulusal Kimlik-Dış Politika İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.

¹³ Adem Şimşek, *Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'ın Dış Politikasında Denge Arayışları*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 2013.

¹⁴ Fahriye Keskin, *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk Dış Politikasında Entegrasyon Sürecinde Orta Asya ve Özbekistan*, Gazi üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.

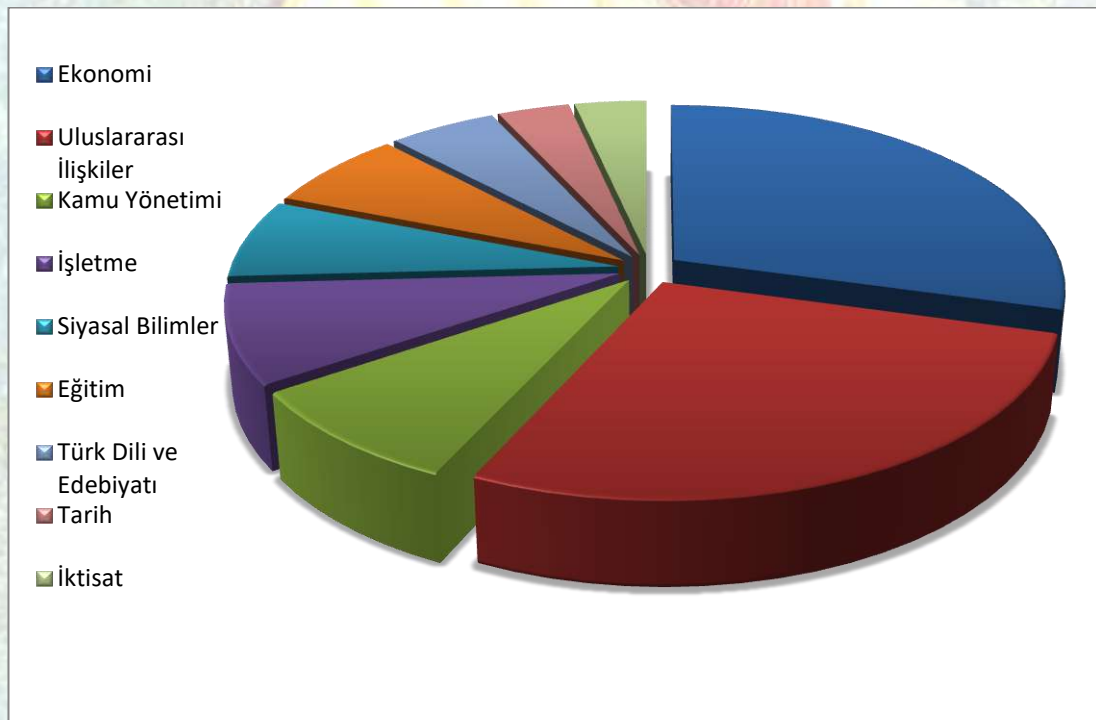
¹⁵ Fazliddin Bakiyev, *Gelir Vergisi Üzerine Bir İnceleme-Türkiye ve Özbekistan Örneği*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1995.

¹⁶ Parda Madiev, *1991 Öncesi ve Sonrası Özbekistan Ekonomisi ve Türkiye Arasındaki İlişkiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

*Önemi ve Potansiyel Geleceğinin Analizi*¹⁷, *Türkiye’de ve Özbekistan’da Özelleştirme Uygulamaları*¹⁸ gibi lisansüstü çalışmalarla Özbekistan ve Türkiye ekonomilerinin çeşitli unsurlar bağlamında karşılaştırmalı analizleri yapılmış ve iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler incelenmiştir.

Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere Özbekistan üzerine Türkiye’de yükseköğretim kurumları bünyesindeki çeşitli enstitülerce yaptırılan lisansüstü çalışmalarda özellikle ekonomi, uluslararası ilişkiler ve kamu yönetimi ilk sıralarda yer almaktadır. Daha sonra ise sırasıyla işletme, siyasal bilimler, eğitim ve Türk dili ve edebiyatı gelmektedir.

SONUÇ

1991-2018 yılları arasında Türkiye’de Özbekistan tarihi, ekonomisi, kültürü ve iki ülke arasındaki siyasî ve ekonomik ilişkiler üzerine genel bir değerlendirme yapılmıştır. Şüphesiz yukarıda yapılan kısa değerlendirmeler konuya dair kesin sonuç veya yargıyı içermemektedir. Gerek konunun bir bildiri metnine sığmayacak kadar kapsamlı olması gerekse Türkiye’deki akademik çalışmaların birbirinden kopuk ve takip edilebilir olmaktan uzak olması eksikliklerin başlıca nedenini oluşturmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere yapılmak istenen Türkiye’deki

¹⁷ İbrahim Hakkı Manzak, *Türkiye İle Özbekistan’ın Karşılıklı Ekonomik İlişkilerinde Tekstil Sektörlerinin Önemi ve Potansiyel Geleceğinin Analizi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.

¹⁸ Khomid Choriev, *Türkiye’de ve Özbekistan’da Özelleştirme Uygulamaları*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.

yükseköğretim kurumlarında Türk Dünyası araştırmalarının bir parçası olarak Özbekistan'ın üzerine Türkiye'de yapılan lisansüstü çalışmaların boyutunu tespit etmektir. Örneğin Özbekistan ile ilgili lisansüstü çalışmaların hangi yıllarda ya da dönemlerde yoğunlaştığı, daha çok hangi konular üzerinde durulduğu, kimlerin bu konuda çalışma yaptığını, araştırmaların niteliğini ortaya koyarak Türk akademik çevrelerine eksikler ve kazanımlar hakkında bir değerlendirme yapma imkânı vermektir. Nitekim Özbekistan üzerine yapılan bilimsel çalışmalarda önemli bir bilgi birikiminin sağlandığı görülmekle beraber, Türkiye'de yapılan diğer lisansüstü çalışmalarında göze çarpan mükerrer inceleme, kendini tekrar etme, aynı konuda daha önce yapılan çalışmayı yok sayma gibi hususların Özbekistan üzerine yapılan lisansüstü çalışmalarda da kendini gösterdiği, genelde yüksek lisans düzeyinde olmak üzere lisansüstü çalışmaların yeterince araştırma yapılmadan kaleme alındığı, özellikle arşiv çalışması gerektiren konularda bu eksikliğin görüldüğü göze çarpan ilk eksiklikler olarak söylenebilir.

Özbekistan üzerine yapılan akademik araştırmalardan kazanılan birikim ve tecrübe ile çalışmaların daha da derinleştirilmesi ve yeni incelemelere yön vermesi için planlamalar yapılması gerek bilimsel kararların gerekse siyaset ve ekonomi politikalarının sağlıklı temellere dayanmasına katkıda bulunulacaktır.

TÜRKİYE'DE ÖZBEKİSTAN TARİHİ, EKONOMİSİ, KÜLTÜRÜ ve İKİ ÜLKE ARASINDAKİ İLİŞKİLER ÜZERİNE YAPILAN LİSANSÜSTÜ ÇALIŞMALAR LİSTESİ

I. Yüksek Lisans Tezleri

Abdualimov, Bahram, *Bağımsız Özbekistan'ın Dış Politikası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.

Abdullaeva, Ferizahon, *Öğrencilerin Girişimcilik Özellikleri ve İş Değerleri: Kırgızistan, Özbekistan, Azerbaycan ve Türkiye Karşılaştırması*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2007.

Abdullayev, Şamurad, *Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Özelleştirme (Özbekistan Örneği)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1995.

Abdurasulov, Muhiddin, *Basın Özgürlüğü Kavramı: Özbekistan'da SSCB ve İslam Kerimov Dönemi Basın Rejimlerinin Karşılaştırılması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Açık, Fatma, *Özbekistan'dan Eğitim-Öğretim Amacıyla Türkiye'ye Gelen Öğrencilerin Dil-Kültür-Uyum Problemleri ve Çözüm Teklifleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995.

Akçay, Amira, *Ankara Üniversitesinde ve Özbekistan Okullarında Yabancı Dil Olarak Rusça Öğretim Yöntemlerinin Karşılaştırılması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

Alakbarli, Fidan, *The Art Market And Cultural Capital in The Era Of Globalization (Based On Data From Russia, Ukraine, Belarus, Kazakhstan And Uzbekistan)*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.

Allaniyazova, Mekhirban, *Özbekistan'da Türkiye Türkçesi Eğitiminin Yeni Yaklaşım ve Yöntemler Açısından Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.

Alimov, Rısbek, *Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'daki Göktürk Yazıtları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000.

Amanov, İlhom, *Özbekistan Cumhuriyeti'nden Bursa'ya Yüksek Öğrenim Görmek İçin Gelen Öğrencilerin Uyum Problemleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1996.

Artunay, Mehmet, *Türkiye-Özbekistan Ekonomik İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001.

Avcı, Nilüfer, *Özbekistan'da Din ve Milliyetçilik*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995.

Aydın, Gülşen, *Authoritarianism Versus Democracy in Uzbekistan: Domestic and International Factors*, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004.

Avezmetov, Kov, *Ekonomik Sistem, Para Düzeni ve Para Politikaları İlişkileri Açısından Özbekistan Ekonomisinin Analizi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1995.

Aydoğdu, Mustafa Ersegün, *Özbekistan'da Yatırım Yapan Bir İnşaat Firması İçin Proje Yönetim Sistemi Önerisi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003.

Ayupova, Anar, *Geçiş Ekonomilerinde Büyüme Stratejileri: Kazakistan ve Özbekistan Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Bakırova, Elmira, *İpek Yolu Üzerindeki Lojistik Faaliyetlerin Günümüzde Kültür-Sanatın Gelişmesine Etkisi: Özbekistan Örneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012.

Bakiyev, Fazliddin, *Gelir Vergisi Üzerine Bir İnceleme-Türkiye ve Özbekistan Örneği*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1995.

Botoiarova, Nuska, *Islamic Fundamentalism in Post-Soviet Uzbekistan and Kyrgyzstan: Real or Imagined Threat*, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

Bulduk, Rumi, *Bağımsız Özbekistan'ın Demokratikleşme Süreci ve Sorunları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.

Choriev, Khomid, *Türkiye'de ve Özbekistan'da Özelleştirme Uygulamaları*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.

Çelik, Salih, *Özbekistan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002.

Çınar, Selami, *Özbekistan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları*, Ankara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995.

Çığır, Erman, *Özbekistan'da Demografik Yapı*, Marmara üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.

Dağaşan, Dursun, *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nden (Azerbaycan-Özbekistan-Kazakistan) Gelen Öğrencilerin Türkiye Türkçesi'ne İntibakta Karşılaştıkları Güçlükler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994.

Dilmaç, Turhan, *Özbekistan'da Ulusal Kimlik-Dış Politika İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.

Eryiğit, Ayhan, *Özbekistan Genel Coğrafyası*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998.

Faiziev, Abdulla, *Özbekistan Ekonomi Politikası ve Son Ekonomik Gelişmeler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.

Güneş, İbrahim, *Türkiye'de (Ege Bölgesinde) ve Türk Cumhuriyetlerinde (Özbekistan ve Türkmenistan'da) Yetişen Pamukların Fiziksel Özelliklerinin Tespiti, Kıyaslanması ve Bu Bölgelerin Pamuk Özellik Haritasının Çıkarılması*, Marmara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.

Hamidov, Lütfullah, *Katma Değer Vergisinin Özbekistan Vergi Sistemine Uyumu*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1995.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Hidayetov, Mirsabir, *Kollektivist Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Ortaya Çıkan Sorunlar (Özbekistan Örneği)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1998.

Hudaybergenov, Didar, *Uzbekistan's Foreign Policy: 1992-2000*, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000.

Jouraev, Botir, *Özbekistan Devlet Bütçe Sistemi ve Uygulaması*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.

Jumaev, Ergash, *19. Yüzyıl Sonu İle 20. YY Başında Özbekistan'ın Sosyal ve Ekonomi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.

Kakabalov, Nağmat, *Siyasal İslam'ın Orta Asya'da Demokratikleşme Sürecine Etkisi: Özbekistan ve Tacikistan Örnekleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004.

Kayıkcı, Murat, *Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'da Siyasal ve Anayasal Yapılanma*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 1997.

Keskin, Fahriye, *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk Dış Politikasında Entegrasyon Sürecinde Orta Asya ve Özbekistan*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.

Kılıoğlu, Mehmet Erkan, *Özbekistan'ın Siyasi ve İktisadi Yapısı (Tarihi Bir Yaklaşım)*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999.

Küçük, Özkan, *Sovyet Dönemi Özbekistan'ının Ekonomik Durumu*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2006.

Madiev, Parida, *1991 Öncesi ve Sonrası Özbekistan Ekonomisi ve Türkiye Arasındaki İlişkiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

Manzak, İbrahim Hakkı, *Türkiye İle Özbekistan'ın Karşılıklı Ekonomik İlişkilerinde Tekstil Sektörlerinin Önemi ve Potansiyel Geleceğinin Analizi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.

Marancı, Derya, *Kazakistan ve Özbekistan (Rus İşgalinden Bağımsızlığa)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1993.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Muratov, Pardabay, *Kurum Kazançlarının Vergilendirilmesi ve Özbekistan'da Kurumlar Vergisi Uygulamasının Değerlendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1996.

Özataş, Aslı, *Women And Nationalism in Uzbekistan: The Role Of Women in The Formation Of National Identity Between Soviet Modernization and Indigenization*, ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1997.

Özdemir, Yavuz, *Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın Enerji Potansiyelleri ve Politikaları*, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Özer, Utku, *Dynamics Of Post-Soviet Nation-Building: Experiences of Kazakhstan, Uzbekistan and Azerbaijan*, Marmara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

Rasulmuhammedov, Abduraşid, *Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerde İhracatın Geliştirilmesinde Çok Ortaklı İhracat Şirketleri ve Özbekistan İçin Bir Model Önerisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1995.

Sadıkov, Polat, *1991 Sonrasında Özbekistan Yönetim Sistemi ve Yerel Yönetim Yapılanması (Türkiye İle Karşılaştırmalı İnceleme)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1995.

Sadıkov, Zakir, *Yeni Finansal Tekniklerin Özbekistan'da Uygulanabilirliği ve Türkiye Örneğinden Çıkarılan Sonuçlar*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1996.

Satayev, Bahtiyar, *Planlı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçiş Özbekistan Örneği (Sorunlar, Gelişmeler ve Öneriler)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1998.

Şahnazarov, Bahtiyar, *Özbekistan Anayasasında ve Özbekistan Uygulamasında Kültürel Çoğulculuk*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1996.

Şener, Eda, *Özbekistan'ın Tarımsal Yapısı*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002.

Şimşek, Adem, *Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'ın Dış Politikasında Denge Arayışları*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013.

Şir, Aslan Yavuz, *Political Modernization and Informal Politics in Uzbekistan*, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Tukliyev, Norbobo, *Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Özbekistan Cumhuriyeti Ekonomisi, Bankacılık Sistemi, Para ve Kredi Politikaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.

Turan, Serdar Can, *Globalleşme Sürecinde Orta Asya Cumhuriyetleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001.

Turayev, Şükrullah, *Döviz Kuru Sistemlerinin Değerlendirilmesi Türkiye ve Özbekistan Örnekleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1995.

Turgut, Arzu, *Comparative Analysis of Domestic Security Issues of Kazakhstan and Uzbekistan in The Post-Soviet Era*, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.

Ubaydullaev, Dilşad, *Özbekistan Ekonomisinin Yapısı ve Ekonomik Gelişmede Tarımın Yeri ve Önemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995.

Urunboeva, Jamola, *A Comparative Analysis and Overall Evaluation Of ELT Coursebooks Prepared in Uzbek, Turkish and English Language Teaching Contexts in Terms Of Communicative Skills Building*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012.

Usmanova, Nargiza, *Özbekistan'da Geçiş Döneminde Yaşlı ve Genç Nesiller Arasında İş Ahlakı ve Kişilik Farkı*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.

Yakın, Dilara, *The Rise of Hizb Ut-Tahrir in Post Soviet Uzbekistan*, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

Yakubov, Nadamincon, *1992 Özbekistan Anayasası'ndaki Ekonomik ve Sosyal Hakların 1982 T.C. Anayasası İle Karşılaştırılması*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1996.

Yoldaşev, Muhtar, *Sistem Yaklaşımına Göre Özbekistan Eğitim Sistemi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995.

II. Doktora Tezleri

Güneç, Hakan, *Post-Sovyet Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da Siyasal Konsolidasyon ve Mobilizasyon Örüntüleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Kara, Füsün, *Özbekistan Tarihi (1917-1991)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1999.

Kavuncu, Ayşe Çolpan, *Socio-Political Transformation in Uzbekistan: A Study of Urban Mahallas in Tashkent*, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2012.

Mirzayev, Bahrom, *Doğrudan Yabancı Yatırım Politikaları ve Hukuki Dayanakları (Türkiye ve Özbekistan Karşılaştırması)*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016.

Nurmakhmatuly, Arman, *Kamu ve Özel Sektör İşletmelerindeki Yöneticilerin İş Etiği ve Bireyselleşmeye İlişkin Tutum ve Davranışları Üzerinde Kültürlerarası Bir Araştırma: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.

Oh, Chong Jin, *Ahiska Turks And Koreans in Post-Soviet Kazakhstan and Uzbekistan: The Making of Diaspora Identity and Culture*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Üşenmez, Emek, *Eski Kur'an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010.

Yurtbilir, Mustafa Murat, *A Comparison of The Nation-Building Practices of Uzbekistan and Turkey*, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.

ALISHER NAVOIY HAZRATLARI NUTQ ODOBI XUSUSIDA

Mengniqulova N.X.

TerDU

Kadrlar tayyorlash milliy dasturning 2-bosqichida (2001-2005) belgilab berilgan vazifalar: ta'lim muassasalarining moddiy-texnika va axborot bazasini mustahkamlash, o'quv-tarbiya jarayoni yuqori sifatli o'quv adabiyotlari va ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlash, uzluksiz ta'lim tizimini axborotlashtirish kabilar o'qituvchi va o'quvchi hamkorligini tashkil etishni yangi bosqichga ko'tarishni taqazo etadi. O'quvchilarni ta'lim jarayonida mustaqil faoliyatga yo'llash orqali ularda mustaqil bilim olish ko'nikma va malakalarni shakllantirish, bunda ta'limning noan'anaviy shakllaridan, metod va usullaridan foydalanish, ta'limga ilg'or texnologiyalarni tadbiq etishga asos bo'ladi.

Ta'lim jarayonida didaktik o'yinlar mazmuni va ahamiyatini chuqur va aniq tasavvur qilish maqsadda biz bu qo'llanmada ta'lim o'yin didaktik topshiriq o'yin topshiriqlari singari tushunchalarining ta'rifiga va ularning ma'nosini ochib berishga to'xtalib o'tmoqchimiz.

ta'lim o'quvchilarga ko'nikma va malakalarini o'quvchilarga o'qib olishi egallab olishi va ularni mustahkamlab olishining rejali jarayonidir ta'lim jarayoni bolalar xotirasining o'sishi va turli xil metod va usullar yordamida sodir bo'ladigan vaziyatdir.

O'zbek adabiyotining asoschisi, she'riyat mulkinging sultoni, ma'rifatparvar shoir, davlat arbobi Alisher Navoiy fan va san'atning turli sohalari: adabiyot, tarix, til bilimlari, musiqa, hattotlik, tasviriy san'at hamda me'morchilikning rivoji yo'lida amaliy harakatlarni olib borish bilan birga yoshlarga ta'lim va tarbiya berish masalalariga ham alohida diqqat-e'tibor qaratdi. Ulug' mutafakkir o'zining «Xamsa», «Maxbub-ul-qulub», «Munojot», «Vaqfiya», «Majolis-un-nafois», «Muhokamat-ul-lug'atayin» kabi asarlarida ta'lim-tarbiya va nutq madaniyati masalalariga oid qarashlarini ifoda etadi.

Tilimizdagi mehr-oqibat, qalbimizdagi mehr-muhabbat, mehr-shafqat, qadr-qimmat kabi tushunchalar kimdir shunchaki o'ylab topgan shirin kalom, quloqqa xush yoqadigan so'zlar emas, balki bu tushunchalar asrlar mobaynida el-yurtimizning dunyoqarashi, ma'naviy hayotining negizi sifatida vujudga kelgan, ongu shuurimizdan chuqur joy olgan buyuk qadriyatlarning amaliy ifodasidir. Masalan, ezgu odatimizga aylanib ketgan dilkashlik, shirinso'zlik, rostgo'ylik, mehr-oqibat tushunchasini oladigan bo'lsak, uning juda teran tarixiy, milliy, diniy ildizlari borligini ko'rish mumkin. Bunday xususiyat xalqimizning ma'naviy olamiga singib ketganini hech kim inkor eta olmaydi.

Turmush va tafakkur tarzimizning ajralmas qismiga aylanib ketgan mana shunday azaliy tushunchalar ulug' allomalar, mutafakkir zotlarning qoldirgan bebaho merosida ham o'zining yorqin ifodasini topgan. Misol uchun, Alisher Navoiy bobomizning asarlarida butun bashariyat farzandlarini doimo mehr-oqibatli, do'st-birodar bo'lib yashashga da'vat etgani bejiz emas, albatta.

Alisher Navoiy ham “Majolis un-nafois” asarida badiiy soʻz ijrochiligi sanʼatining voizlik, qissaxonlik, badihagoʻylik, dostonxonlik, qaʼsidaxonlik, gʻazalxonlik kabi tarmoqlari shakllanganligi haqida mufassal maʼlumot beradi. Husayin Voiz Koshifiy, Muin Voiz Hiraviy, Xoja Muayyad Mehnagiy, Mullakalon Voiz Samarqandiy, Qozi Ushiy, Mavlono Riyoziy, Baxovuddin Valad, Jaloliddin Rumi kabi zabardast soʻz canʼatkorlari bu davrada badiiy soʻz ijrochiligining Sharqda mashhur boʻlgan vakillaridir.

Mumtoz adabiyotimizda notiq haqida tez-tez toʻxtalib oʻtiladi. Masalan, Umar Boqiy “Farhod va Shirin” dostonining nasriy bayonida gapni “ammo raviyoni axborot va noqilona asr va ahli taxqiqlar andogʻ rivoyat qilibdurlarkim”-deb boshlasa.”Gulfarax” dostoni “Ammo roviyoni axbor va noqiloni osar va muxaddissoni doston andogʻ rivoyat qiladurkim”- deb boshlanadi. Bunday misollarni yana koʻplab keltirish mumkin. Adabiyotda nutqning oʻziga xos ana shunday qoidalari ham boʻlgan.

Oʻzbek badiiy soʻz ijrochiligi sanʼatiga xos boʻlgan navoiyxonlik maʼlum anʼanaga ega. Bu sohaning oʻziga xos nutq madaniyati qoidalari boʻlgan.

Alisher Navoiyning asarlarida turli toifadagi kishilarning til va ish birligi, xulq-odobi, nutqi bilan bogʻliq tarbiyasi haqida aytgan oʻgitlari, bildirgan tanqidiy mulohazalari bugungi kunda va bundan keyin ham katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Shoirning fikricha, til shirin va yoqimli boʻlsa yaxshi, til bilan dil bir boʻlsa yanada yaxshi. Chunki til bilan dil insondagi eng yaxshi aʼzolardir.

Alloma taʼkidlab aytadiki: ”Odam tili bilan boshqa jonzotlardan imtiyozlidir. Uning tili orqali boshqa odamlardan afzalligi bilinadi. Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq nomaʼqul boʻlib chiqsa, tilning ofatidir”.

Ulugʻ shoir til odobi nuqtai nazaridan yolgʻonchilikni qattiq qoralaydi, yolgʻonchining bir kun qattiq uyalishini aytib, soʻzning bir-biridan farqi koʻp, ammo yolgʻondan yomonroq turi yoʻqdir, deydi. U yolgʻonchining tabiatiga toʻxtalib, yolgʻon gapirish bilan oʻz vaqtini oʻtkazuvchi odam bu qiligi yomon tuyulishi oʻrniga, kishilarni aldagani bilan faxrlanishini, gapiga ishonuvchan kishini topsa, huzurlanishini, murodga yetganday boʻlishini tasvirlaydi va bunday nahsga botgan odam qutlugʻ uydan nari boʻlsin, deydi. Shoirning fikricha, ozgina zahar ham halok qilgani kabi, ozgina yolgʻon ham katta gunohdir. Yolgʻonchining gapi qanchalik chiroyli boʻlsa, shunchalik qabihdir. Chin soʻz esa qanchalik betakalluf boʻlmasin, soʻzlovchi uchun taassuf yoʻqdir. Shuning uchun ham shoir “Chin soʻzni yolgʻonga chulgʻama, chin gapira oladigan tilni yolgʻonga bulgʻama”,-deydi. Shoirning nasihatiga koʻra, tili va dili bir kishining aytgan soʻzi but. Soʻzni koʻngilda pishitmaguncha tilga olmaslik lozim. Garchi tilni tiyish tilga mehnat boʻlsa ham, chidash kerak, chunki soʻzni yoyish undan ogʻir.

Badiiy sanʼat estetika talablarini toʻgʻri tushungan shoir yolgʻonni faqat sheʼrgagina ravo koʻradi. Chunki sheʼr goʻzal soʻz canʼati boʻlib, u ishontirish va kuchli estetik taʼsir qilish kuchiga ega, shuning uchun yolgʻon (bu yerda oʻylab topilgan toʻqima, obrazli til nazarda tutiladi) rostgoʻylarga maʼqul boʻladi:

Soʻz ichraki yolgʻon erur nopisand,

Chu nazm ettilar, qildi dono pisand.

“Ko`ngil xazinasining qulfi til va dil, xazinaning kaliti so`z deb bil”,- degan shoir odamlarni rostgo`ylikka chaqiradi. “Chin so`z mo`tabar, yaxshi so`z qisqa- muxtasar, ko`p so`zlovchi zeriktiruvchi, qayta-qayta gapiruvchi aqldan ozgan, ayb izlovchi aybli, kishi aybini gapiruvchi o`ziga yomonlik sog`inuvchi”,- deydi.

Alisher Navoiy til odobini yuksak tarbiya ifodasi deb ko`rsatadi. Uning fikricha: ”Tilga ixtiyorsiz kishi elga e`tiborsizdir. Tili yomon odam xalq ko`nglini jarohatlaydi, o`z boshiga ham ofat yetkazadi”. Shoirning ko`rsatishicha, xushsuxan odam esa yumshoqlik bilan do`stona so`z aytadi. So`zda har qanday yaxshilikning imkoni bor.

Xulosa qilib aytganda, keyingi paytda buyuk ajdodlarimizning so`nmas dahosiga hurmat ehtirom, ularning boy ilmiy merosini o`rganishga bo`lgan qiziqish xorijiy ellarda ham ortib borayotgani barchamizni quvontiradi. Buning tasdig`ini dunyoning turli mamlakatlarida ularning hayoti va faoliyati haqida e`lon qilinayotgan ilmiy va badiiy asarlar, ulug` ajdodlarimiz xotirasiga barpo etilayotgan yodgorliklar misolida ham ko`rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

1. I.A.Karimov. Yuksak ma`naviyat-yengilmas kuch.-Toshkent:Ma`naviyat,2008.
2. I.A.Karimov.Ma`naviy yuksalish yo`lida.- Toshkent:O`zbekiston,1998.
3. I.A.Karimov.Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q.- Toshkent: O`zbekiston,1998.
4. I.A.Karimov. O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida:xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.- Toshkent: O`zbekiston,1997.

Adabiyotlar

Rustamov.A.Navoiyning badiiy mahorati.- Toshkent:Fan,1979.

Sirojiddinov.Sh.Alisher Navoiy manbalarining qiyosiy-tipologik,tekstologik tahlili.
Toshkent:”Akademnashr” 2011.

ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA AXLOQIY

TUSHUNCHALARNING IFODALANISHI

Muxtorova Lobar Abdimannabovna

katta oqituvchi

Termiz davlat universiteti, O`zbekiston

Sharq va Ovrupada ma'rifat, madaniyat taraqqiyotiga katta hissa qo'shganligi tufayli, "Shayx – Ur - Rais" Sharqda "Olimlar boshlig'i", Ovrupada "Olimlar podshosi" nomi bilan mashhur bo'lgan allomalardan biri o'rta asr buyuk mutafakkiri Abu Ali ibn Sinodir. Ibn Sino ham boshqa zamondosh qomusiy olimlar qatori matematika, astronomiya, fizika, kimyo, biologiya, tibbiyot, dorishunoslik, ruhshunoslik, fiziologiya, falsafa, filologiya, ta'lim – tarbiya sohalarida ijod etgan va dunyoga mashhur yirik asarlar meros qoldirgan olim.

Buyuk Sharq mutafakkiri Abu Ali ibn Sino nafaqat tibbiyot olamidagi kashfiyotlari bilan, balki ta'lim va tarbiya sohasidagi asarlari bilan ham milliy pedagogika tarixida muhim o'rin tutadi. U «Tadbiri manozil» («Bolani maktabda o'qitish va tarbiyalash») asarida o'quvchilarning fikrlash faoliyatini yaxshilash, bilim berish jarayonining samaradorligini oshirishda o'quvchilarni birga o'qitish zarurligiga diqqat qaratadi. Bunda o'quvchi zerikmaydi, fanni egallashga qiziqish yuzaga keladi, bir-biridan qolmaslik uchun harakat, musobaqalashish istagi rivojlanadi. Shu asosda o'quvchilar o'qigan kitoblari, fikr-mulohazalari, kattalardan eshitgan fikrlari bilan o'rtoqlashadilar va ana shu jarayonda ularning fikrlash darajasi shakllana boradi.

Chunki, Ibn Sino merosining asosiy kimmat va kudrati uning keng va kuchli gumanistik mazmunidir.

U o'z ilmi, merosi bilan o'rta asr Sharqining ilmiy madaniy qudratini butun dunyoga namoyon qildi. Butun insoniyat madaniyatining rivojiga ulkan hissa qo'shdi.

Shuning uchun ham Ibn Sino jahon madaniyatining buyuk siymosi, insoniyat uchun hurmat qilgan olim, buyuk tabib, eng katta faylasuf, tabiatshunos, insonshunos, mashhur entsiklopedist sifatida tan olindi.

Ibn Sinoning jahon fani va madaniyati rivojiga qo'shgan hissasini e'tiborga olib, Jordano Bruno Ibn Sinoni hadimgi Yunonistonning buyuk faylasufi Aristotel, (vrach) tabib Golenlar bilan teng katorga kuysa, A.Dante o'zining "Ilohiy komediya"sida olimni Ptolomey, Evklid, Gippokratlarga tenglashtiradi. Nemis faylasufi L.Feyerbax olimni "mashxur tabib va faylasuf"dir desa, Hindistonning buyuk davlat arbobi J.Neru o'zining "Hindistonning ochilishi"degan asarida O'rta Osiyo olimlarining tilga olar ekan, Ibn Sino nomini alohida ta'kidlab: "Ulardan eng mashhuri (vrachlar) tabiblar podshohi" degan nomni olgan buxorolik Ibn Sino (Avitsenna) dir" deb hurmat bilan tilga oladi.

Ma'lumki, ibn Sino ham boshqa mutafakkirlar kabi o'zining ta'lim-tarbiyaga oid

qarashlarini ijtimoiy-falsafiy qarashlari bilan bog'liq holda ifodalagan, maxsus risolalarda talqin etgan. Shuningdek, fanlarni tasnif etadi. Bunda u birinchi o'ringa tibbiyot fanlarini qo'yadi. Falsafani esa ikki guruhga, ya'ni nazariy va amaliy guruhlarga bo'ladi. Nazariy guruh kishilarni o'zidan tashqaridagi borliq holati haqidagi bilimlarni egallashga yo'llasa, amaliy qism bizga bu dunyoda nimalar qilishimiz kerakligini o'rgatadi deydi.

U birinchi guruhga etika, iqtisod, siyosatni kiritadi. Ikkinchi guruhga fizika, matematika, metafizika, dunyo konuniyatlarini o'rganuvchi barcha fanlarni kiritadi.

Abu ali ibn Sino kamolotga erishishning birinchi mezoni sanalgan ma'rifatni egallashga da'vat etadi. Chunki ilm-fan insonga xizmat qilib, tabiat qonunlarini ochib avlodlarga yetkazishi kerak. Bu maqsadga yetishish uchun inson qiyinchiliklardan qo'rqmasligi zarur, deydi. "Ey birodarlar! Odamlarning botiri mushkulotdan kurkmaydi. Kamolot hosil qilishdan bosh tortgan kishi odamlarning eng qo'rqqidir".

Zero, ma'rifatli kishi jasur, o'limdan ham qo'rqmaydigan, faqat haqiqatni bilish uchun harakat qiladigan bo'ladi, deydi va u fikrini davom ettirib "Bilimsiz kishilar johil bo'ladi, ular haqiqatni bila olmaydilar", deb ularni yetuk bo'lmagan kishilar qatoriga qo'shadi. Bunday kishilardan ilmiy fikrlarni sir tutish kerakligini ta'kidlaydi. U haqiqatni bilish uchun bilimga ega bo'lish kerakligi, lekin har qanday bilim ham haqiqatga olib kelmasligi, inson oz bilimining haqiqiylikini bilishi uchun mantiqni ham bilishi zarurligini uqtiradi. Ibn Sinoning ta'lim metodlari haqidagi ta'limoti asosida ham bilimlarni egallashda mantiqiy tafakkurga, shaxsiy kuzatish va tajribalarga tayanish kerak degan g'oya yotadi.

Ibn Sino ta'limotida bilishda qaysi metodlardan foydalanilmasin – u og'zaki ifodami, bilimlarni tushuntirishmi, turli ko'rinishdagi suhbatmi, tajribalarmi, baribir o'quvchida haqiqiy bilim hosil qilish mustaqil, mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, olgan bilimlarini amaliyotga tadbiiq eta olish qobiliyatini tarkib toptirish asosiy maqsad bo'lgan.

Shu jixatdan olimning "Xay ibn Yakzon" asari kishilarning did – farosatini o'stirishi, fikr doirasini kengaytirishi bilan ta'lim – tarbiyada katta ahamiyatga ega. Uning nomi ham shunga ishor qiladi: "Xay ibn Yakzon" (Uyg'oq o'g'li Tirik). Bu asar farosat ilmi haqida ekanligini ibn Sinonining o'zi ham ta'kidlaydi.

Ibn Sino bu asarida ilm – ma'rifatni o'rganishga kirishishi natijasida ko'zi ochilgani, uning natijasida Aql (Xay ibn Yakzon) ko'ziga ko'ringani va ilm ham unga o'z jamolini namoyon qilganini hikoya qilar ekan, ilm-aqlni o'lim bilmaydigan Uyg'oq, karimaydigan, yosh, beli bukilmaydigan – barvasta, nuroniy sifatida tasvirlaydi. Tafakkur qilib zarur bo'lgan va bilishi mumkin bo'lgan narsalarni o'qishga kirishgani, bu yo'lda aqlni ishga solib, o'zini yomonliklardan chetlashtiradigan turli xususiyatlarini bilib olganligini qayd etadi.

Demak, “Xay ibn Yakzon” mantik ilmiga bagishlangani bilan xam akliy tarbiyada katta ahamiyatga ega. SHuningdek, insondagi yomon illatlarni xam bartaraf etishda ilmu fan, ziyoning ahamiyati, insondagi akl – tafakkur kuvvatining yomon illatlardan kutilishi, uzligini anglash vositasi ekanligi bilan adabiy-falsafiy asargini bulib kolmay, tarbiyaviy asar sifatida xam kimmatlidir. Ibn Sino insonning kamolga yetishida uning axloqiy kamoloti muhim ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlaydi.

Tadqiqotchilar uning falsafiy asarlarida axloqqa oid fikr yuritganlari o’n ikkita deb qayd etadilar. Ibn Sino axloqqa oid asarlarini “Amaliy hikmat” (Donishmandlik amaliyoti) deb ataydi. Olimning fikricha, axloq fani kishilarning o’ziga va boshqalarga nisabatan hatti - harakati me’yorlari va qoidalarini o’rganadi.

Ibn Sino axloqlilikning asosini yaxshilik va yomonlik kabi ikki tushuncha bilan ta’riflaydi: “Dunyoda mavjud bo’lgan jami narsalar tabiatiga ko’ra kamolot sari intiladi. Kamolot sari intilishning o’zi esa mohiyat e’tibori bilan yaxshilikdir...”

Ibn Sino inson kamolotining muhim axloqiy jixatlarini ham tahlil etadi va har biriga ta’rif beradi: masalan, adolatni ruhiy lazzatning bosh mezoni sanaydi. Inson kanoat, jasurlik, donolik bilan adolatga ega bo’ladi, yomon illatlardan o’zini tiyib, yaxshilikni mustahkamlaydi, haqiqiy ruhiy lazzat oladi, deydi olim. Insondagi ijobiy, axloqiy hislatlarga saxiylik, chidamlilik, kamtarlik, sevgi – muhabbat, mo’tadillik, aqlilik, ehtiyotkorlik, qat’iyatlilik, sadoqat, intilish, uyatchanlik, ijrochilik va boshqalarni kiritadi.

Ibn Sino suhbatdoshiga hurmat bilan yondashish haqida to’xtalib, shunday deydi: «Sening fikring (bolaning) yuragiga yetib borib, unga o’ylab, fikr yuritib ko’rishga imkon bersin... Agarda sening suhbatdoshing yoki do’sting sening so’zlaringga va nasihatlaringga e’tibor bermayotganini sezsang, suhbatni boshqa vaqtga ko’chir».

Ibn Sino insonning fikrlash qobiliyatiga, hayol-xotirasi va iroda sifatlariga yuqori baho beradi. Tafakkurning kuchi shundaki, uning yordamida voqea va hodisalarni bir-biriga chog’ishtirib, abstraksiyalash bilan haqiqatni yolg’ondan ajratish mumkin, xotira yordamida esa idrok qilingan narsa va hodisalar kishi ongida mustahkam saqlanib qoladi va idrok qilingan bir obyektini ikkinchisidan ajratishga yordam beradi. Hayol kishi ongida ob’yektiv voqelikning aks ettirilishidir, degan fikrlarni bayon qiladi.

Abu Ali ibn Sino kamolotga erishishning birinchi mezoni sanalgan ma’rifatni egallashga da’vat etadi. Chunki ilm-fan insonga xizmat qilib, tabiat qonunlarini ochib avlodlarga yetkazishi kerak. U Ibn Sinoning ta’lim metodlari haqidagi ta’limoti asosida ham bilimlarni egallashda mantiqiy tafakkurga, shaxsiy kuzatish va tajribalarga tayanish kerak degan g’oya yotadi. Ibn Sino bolani maktabda o’qitish va tarbiyalash zarurligini qayd etib, maktabga barcha kishilarning bolalari tortilishi va birga o’qitilishi va tarbiyalanishi lozim deb, bolani uy sharoitida yakka o’qitishga qarshi bo’lgan.

Bilim olishda bolalarni maktabda o’qitish zarurligini qayd etar ekan, ta’limda quyidagi

tomonlarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi: bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik; ta'limda yengildan og'irga borish orqali bilim berish; o'qitishda jamoa bo'lib maktabda o'qitishga e'tibor berish; bilim berishda bolalarning mayli, qizikishi va qobiliyatini hisobga olish; olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi; ukitishni jismoniy mashklar bilan kushib olib borish. Bu talablar hozirgi davr ta'lim tamoyillariga ham mos kelishi bilan qimmatlidir. Yuqoridagi masalalarga o'zining "Tadbiri manzil" asarida maxsus bo'lim bag'ishlaydi. "Bolani maktabda o'qitish va tarbiyalash" ("Omuzish va parvarish madrasa farzand") bo'limida ta'lim va tarbiya jarayonini ochib beradi. Yuqoridagi tamoyillar esa bolalarni yengil-elpi bilim olish emas, balki har tomonlama chukur va mustahkam bilim olishiga yordam beradi.

O'quvchiga bilim berish o'qituvchining ma'suliyatli burchidir. Shunga ko'ra ibn Sino o'qituvchining qanday bo'lishi kerakligi haqida fikr yuritar ekan, shunday yo'l-yo'riklar beradi. Bular quyidagilardan iborat: bolalar bilan muomalada bosiq, jiddiy bo'lish; fanga qiziqтира olishi; o'quvchilarning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini bilishi; berilayotgan bilimning o'quvchilar qanday o'zlashtirib olayotganiga e'tibor berishi; ta'limda turli metod va shakllardan foydalanishi; berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olishi; bilimlarni o'quvchilarga tushunarli, uning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berishi; har bir so'zning bolalar rissiyotini uygotish darajasida bo'lishiga erishishi zarur, deydi olim.

Ibn Sino ta'limotida o'quvchida haqiqiy bilim hosil qilish mustaqil, mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, olgan bilimlarini amaliyotga tadbiiq eta olish qobiliyatini tarkib toptirish asosiy maqsad bo'lgan.

Ibn Sino axloqqa oid asarlarini "Amaliy hikmat" (Donishmandlik amaliyoti) deb ataydi. Olimning fikricha, axloq fani kishilarning o'ziga va boshqalarga nisabatan hatti - harakati me'yorlari va qoidalarini o'rganadi. Ibn Sino axloqlilikning asosini yaxshilik va yomonlik kabi ikki tushuncha bilan ta'riflaydi: Dunyoda mavjud bulgan jami narsalar tabiatiga ko'ra kamolot sari intiladi. Kamolot sari intilishning o'zi esa mohiyat e'tibori bilan yaxshilikdir..."

Ibn Sino inson kamolotining muhim axloqiy jihatlarini ham tahlil etadi va har biriga ta'rif beradi: masalan, adolatni ruhiy lazzatning bosh mezoni sanaydi. Inson qanoat, jasurlik, donolik bilan adolatga ega bo'ladi, yomon illatlardan o'zini tiyib, yaxshilikni mustahkamlaydi, haqiqiy ruhiy lazzat oladi, deydi olim.

Insondagi ijobiy, axloqiy xislatlarga saxiylik, chidamlilik, kamtarlik, sevgi – muhabbat, mo'tadillik, aqlilik, ehtiyotkorlik, qat'iyatlilik, sadoqat, intilish, uyatchanlik, ijrochilik va boshqalarni kiritadi. Qanoat va mo'tadillikni insonning hissiy quvvatiga kiritadi, chidamlilik, aqlilikni g'azab quvvatiga, donolik, ehtiyotkorlikni ziyraklikka, sadoqat, uyatchanlik ijrochilik,

achinish, sofdillikni tafovut quvvatiga kiritadi. Olim qanoatni hissiy fazilatlardan sanaydi va inson o'zini ta'magirlikdan tiysa, mu'tadillikka rioya qilsa, o'zida hirsning namoyon bo'lishini yengadi, inson yomon iilatlarni yengishda o'z imkoniyatlarini ongli sarf etishi lozim, deydi.

Ibn Sinoning tarbiyaviy qarashlarida oila va oilaviy tarbiya masalalariga keng o'rin berilgan. Chunki inson avvalo oilada kamolotga yetadi.

Olim oilada ota-onaning vazifasi va burchiga katta e'tibor beradi. Oila munosabatlariga tuxtalar ekan, ayniksa ota-onalarning oilada mexnatsevarligi bilan farzandlarini ham kasb va hunarga o'rgatishi borasida muhim fikrlar bayon etadi. Insonning xulqi va ruhiga mehnatning ijobiy ta'sirini ta'kidlash bilan bir qatorda turli kasb egalari: hunarmand, dehqonlar mehnatini ulug'laydi va qimorboz, sudxo'r kabilarni qoralaydi. U mehnatsiz hayot kechirish insonga ham jismoniy ham ruxiy tomondan salbiy ta'sir etishini to'g'ri talqin etadi.

Ibn Sino aqliy, axloqiy tarbiya bilan bir qatorda inson kamolotida jismoniy tarbiyaning muhim ahamiyatini ham nazariy, ham amaliy jihatdan tahlil etadi.

Ibn Sinogacha insonning kamolga yetishida jismoniy tarbiyaning ta'siri haqida bir butun, yaxlit, ta'limot yoritilmagan edi. Ibn Sino birinchi bo'lib jismoniy tarbiyaning ilmiy pedagogik jihatdan bir butun tizimini yaratdi.

Demak, ibn Sinoning shaxsiy faoliyati dunyoviy ilmlarni o'rganish haqidagi ta'limotlari, ta'lim-tarbiya haqidagi mulohazalari, umuminsoniy pedagogik fikr taraqqiyotida o'ziga xos o'rinni egallaydi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Raximov S., Abu Ali ibn Sino. Ta'lim va tarbiya haqida. T., O'qituvchi, 1967 yil.
2. Irisov A. Abu Ali ibn Sino hayoti va ijodiy merosi, T., "Fan", 1980 yil
3. Ibn Sino. Tayr qissasi. "Falsafiy ...qissalar" kitobidan. T., Uzdabiyonashr, 1963 yil

ALISHER NAVOIYNING TIL VA NUTQ ODOBI HAQIDAGI QARASHLARI

S.B. Bazarov

Ter. Du o'qituvchisi

Til va nutq odobi masalalari mumtoz adabiyotimizda alohida etiborda turganligi va bu mavzu mufassal talqinini topa borganligini takidlash lozim .Shu jihatdan ulug' o'zbek mutafakkiri va o'zbek tilining asoschisi Alisher Navoiy faoliyati alohida xurmat ehtiborga sazovordir.Kishilik jamyati tarixiga nazar tashlasak, davr taqozasiga ko'ra, vaqti – vaqti bilan favqulodda kamol sohiblari,istehdodli,etuk aql-zakovat egalari yetishib turganini ko'ramiz. Ular xalqning baxtidirlar.Alisher Navoiy ham ana shunday zakiylardan bo'lib,ijodiy va ijtimoiy faoliyati ko'p qirralidir.

Alisher Navoiyning til odobi ,til va so'z tahrifi nutq ibratiga oid merosi ham o'ziga xos darsxona, saboqxona, hikmatxonadir. Bobomiz o'z davrida etibordan uzoqlashtirilayotgan turkiy yani, o'zbek adabiy tilini oyoqqa qo'ydi.Uning nazariy jihatlarini ishlab chiqdi.Tilning kelib chiqishi ,uning ijtimoiy ahamyati,til va tafakkur , qiyosiy tilshunoslik bobida o'z qarashlarini bayon qildi, ona tilining ham nazariy, ham amaliy himoyachisi bo'lib maydonga chiqdi.O'zbek tilining imkoniyatlarini nazariy isbotlash bilan bir qatorda ,o'z qarashlarini ham nazariy jihatdan ham asosladi, yani bu tilda avlod-avlodlar qo'ldan qo'ymay o'qiydigan asarlar yaratdi. Jahon madanyati hazinasiga o'zbek xalqi xissasini oshirdi.

Alisher Navoiy insonparvarlik qarashlari doirasida nutq odobi, ibratiga doir o'g'itlari ham alohida qimmatga egadir.Shu jihatdan uning “Mahbub ul-qulub” (“qalblar sevgilisi”) asari muhim manba bo'lib hisoblanadi.Unda nutq odobi kishining dili, feli, axloqi, ruhiyati, tarbiyasiga bog'liq ekanligi takidlanadi.Masalan, asarda nomunosib noiblar (o'rinbosarlar) to'g'risida to'xtalib, yolg'onchi, xudbin noiblarning musulmonlik dahvosi ham, shoh haqidagi gaplari ham qip-qizil yolg'onligini uqti'adi.Chunki bu gaplar o'sha noyibning dilidan chiqmagan.Shoirning fikricha ,uning yolg'on hukm tarqatuviga bois tahma zulimligidir, noto'g'ri farmon chiqaruviga sabab dunyoga hirs qo'yishidir. Bir narsa oladigan bo'lsa, chin o'rnida yolg'on gapiradi. Yolg'on turganda, uning chin so'zlashi amri mahol. Pora olishda esa tilida bir gapni aytadi-yu dilida boshqa hayol.So'ngra shoir so'zi bilan ichi bir bo'lmagan noyibning shoh eshigidan yo'qolgani avlo,degan qat'iy xulosa beradi.Demak, shoir nuqta nazarga ko'ra, yolg'on adolat yo'llarida govdur. Xushfellik, xushmuomalalik, qaysi toifadan bo'lishidan qat'iy nazar, har bir kishidan qilinadigan insoniy talabdir. Masalan , Alisher Navoiy tabiblar Haqida to'xtalar ekan, tabib o'z fanining mohir bilimdoni bo'lishi, bemorlarga rahm-

shavqat bilan muomala qilishi, asli tib ilmiga tabiati kelishmog'i, donishmandlar so'ziga rioya qilib , ularga ergashmog'i, muloyim so'z va bemor ko'nglini ko'targuvchi, andishali, xushfel bo'lmog'i kerak, deydi.

Yoki ashulachi va cholg'uchilarni olib qaraylik . Navoiyning fikricha, ular shodlikni oshiruvchidir. Ammo, bu toifadagi kishilar orasida shundaylari ham borki, shoir ularning ko'pchiligi axloqsiz, badfel, qolganlari ham o'lguday qaysar va dag'al so'zli bo'lishlarini ko'rsatadi. Harakatlari haddan tashqari tutruqsiz so'zlaridek, gaplari esa bemahal qilgan nozlaridek. Yuqorida o'rta asr sharoitida notiqlik san'atining tarmoqlanib rivojlanganligini qayd etgan edik. Jumladan, Alisher Navoiy ham "Majolis un-nafois" asarida badiiy so'z ijrochiligi san'atining voizlik, qissaxonlik, badihatlik, latifago'ylik dostonxonlik, qasidaxonlik, g'azalxonlik kabi tarmoqlari shakllanib yetganligi haqida mufassal malumot beradi. Husayin Voiz Koshifiy, Muin Voiz Hiraviy, Xoja Muayyada Mehnagiy Mulla Kalon Voiz Samarqandiy, Qozi O'shiy, Mavlona Riyoziy, Bahouddin Valad, Jaloliddin Rumi kabi zabardast so'z sanhatkorlari bu davrda badiiy so'z ijrochilarning sharqda mashhur bo'lga vakillaridir.

Mumtoz adabiyotimizda notiq haqida tez-tez to'xtalib o'tadi. Masalan, Umar Boqiy "Farhod va Shirin" dostonining nasriy bayonida gapni "ammo roviyoni axborot va noqilni osar va muhaddisoni doston andog' rivoyat qilurkim" deb boshlanadi. Bunday misollarni yana ko'plab keltirish mumkin. Adabiyotda va xalq kitoblarida nutqning o'ziga xos ana shunday qoidalari ham bo'lgan. O'zbek badiiy so'z ijrochiligi san'atiga xos bo'lgan bedilxonlik, navoiyyxonlik, fuziliyxonlik, mashrabxonlik bilan birga, qissago'ylik, hikoyago'ylik, navhagarlik (un tortib yig'lash), ertakchilik, kulguli hikoyago'ylik taraqqiyoti bu san'atning juda qadimgi va boy tarixga ega ekanligini anglatadi.

Albatta, bu sohalarning o'ziga xos nutq madanyati qoidalari bo'lgan. Alisher Navoiy "Mahbul ul-qulub" asarida ayrim firibgar qissago'ylar haqida to'xtalib, harakatlarida telbalar qilg'i-yu so'zlarida mast-alast shiori anglashiladi deydi. A .Navoiyning fikricha vazxon shunday bo'lishi kerakki, uning majlisiga bo'sh kirgan odam to'lib chiqishi, to'la kirgan odam esa yengil tortib, xoli qaytsin. Voiz olim va xalol ish ko'ruvchi bo'lsa, uning nasixatidan chetga chiqqanlar gunohkor bo'ladi. A.Navoiy o'z yordamchilari orqali nasixat qiluvchi voizlarni o'zi qolib, shogirdini kuylatuvchi qo'shiqchiga o'xshatadi. Shu o'rinda Abdurahmon Jomiyning voizlar haqida bir mutoyibasini eslash o'rinlidir. Unda hikoya qilinishiga, bir voiz minbarda turib bemazadan- bemaza beshta she'r o'qiydi maqtanib:

-Xudo Haqqi, men buni namoz o'qib turib ijod etdim,- deydi. Shu yerda hozir bo'lga kishilardan biri sekingina shunday deydi:

-Namoz ustida aytilgan she'r bu qadar bemaza bo'lsa ,buning ijodi vaqtida o'qilgan namozda nima maza bo'ladi.

Hazrati Alisher Navoiyning nutq odobiga oid fikrlari yuzasidan yana quydagi mulohazalarni Hali bildirish mumkin. Ulug' mutafakkir umrining oxirrog'ida aniqrog'i 1500 yilda yaratgan "Mahbub ul-qulub" deb nomlangan falsafiy va axloqiy –tahliliy asarida nutq odobi masalalarga alohida to'xtalib o'tgandir. Bu asarida nutq odobining turli tuman qirralari go'zal ifodasini topgan xususan, "Mahbub ul-qulub"ning uchinchi– turli foydali maslahatlar va maqollar qismida keltirilgan tanbehlarda nutq odobi masalalari teranlik bilan tilga olinadi. Donishmandning ta'kidiga ko'ra, saodatmand odam, agar olim bo'lsa, nodonlarning so'zlari ham uning uchun ahamiyatli bo'ladi. Kimki uzini maqtasa, bu- ahmoqlikdir, kimki bu mulohazalar juda katta hayotiy tajribani ifoda etadi. Alisher Navoiy uz uzini maqtovchi va uzuzini maqullovchi bunday kimsalarning nodonligi, bilimsizligi, hayotiy tajribadan saboqsizligini ko'rsatib o'tganlar. Eng yomoni, bunday odamlar uzlaridagi ana shunday ojizlikni sezmay yashaydilar.

Ma'lumki, qisqali, mazmuni siqiq ifodalash nutq madaniyati mezoniga kiradi . Shuning uchun ham A. Navoiy kamtar kishilar ko'p gapirishidan qochishini, kup eshitishni yoqtirishlarini qayd qiladi. Chunki, uning fikricha, eshitmoq kishini boyitadi, ko'p gapirmoq sayyozlatadi . Ko'p gapirgan ko'p yanglishadi. Tan kasaligining asosi ko'p yemak bo'lgani kabi, qalb kasalligining sababi Ham ko'p demkdir. Kup demak suzga magrurlik, ko'p demak nafsga bandalikedir degan shior bu soHada meyorni yoo'qotganlarga qattiq tanbeH beradi.

Alisher Navoiy o'z qit'alaridan birida afsus chekmayman degan kishi tilini tiyishi kerak, degan qarashni ilgari surar ekan, o'q (yoy o'qi) og'zi til siz bo'lgani uchun, tojdorlar bilan qo'l ushlashadi, bevaqt qichqirgan xo'rozni toji bo'lishiga qaramay, boshini kesadilar, deydi.

Ulug' mutafakkirning e'tirofiga, kishi kimdan nasihatli ishni ham bilishi kerak. Masalan, nodon o'gitida bo'lishi muqarrardir, dushman nasihatida aldov bo'lishi shubhasizdir. Demak, aldash ham aldanish ham yomon odatdir, yaxshisi, aqilli kishilarning so'ziga kirish foydalidir.

Donishmand shoir achchiq tilni zaharli nayzaga o'xshatadi. Uning ko'ngliga yetkazgan jarohatiga hech narsa malhamlik qilolmaydi . Unga faqat yaxshi so'z va shirin tilgina malham bo'lib, rohat berishi mumkin. Muloyim so'zning sehri va hikmati shundaki, u vahshiylarni ulfatga aylantiradi.

A Navoiy til odobini yuksak tarbiya ifodasi ko'rsatadi. Uning fikricha, tilga ixtiyorsiz kishi elga e'tiborsizidir. Ko'p bemaza so'zlagan ezma kishi kechalari tinmay huradigan itga o'xshaydi. Tili yomon odam xalq ko'nglini jarohatlaydi, o'z boshigaham ofat yetkazadi.

I.ULUSLARARASI ALI ŞIR NEVAI ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Nodonning vahshiylarcha baqirishi eshakning bemahal hangrashidir. Bunday muqoyasa va tavsiflar nutq odobigae`tibor bermagan nodon kishilar ustidan chiqarilgan achchiq va haqqoniy falsafiy xulosalardir.

Shoirning ko`rsatishicha , xushsuxan odam esa yumshoqlik bilan do`stona so`z aytadi, ko`ngilga tushushi mumkin bo`lgan yuz g`am uning so`zi bilan daf bo`ladi. So`zda har qanday yaxshilikning imkoni bor.

Donishmand shoir o`zi xunuk, gapi bemani, ovozi yoqimsiz kishilarni qurbaqaga o`xshatadi, baxt bag`ishlovchi toza ruH manbai, yomonliklar keltiruvchi nahs yuduzining chiqar joyi ham til deb biladi. Shuning uchun ham tilni tiyolgan odam-donishmand, oqil so`zga erk bergan odam beandisha va pastkash,deydi. Uningcha , til shirin va yoqimli bo`lsa yaxshi, til bilan dil bir bo`lsa yana yaxshi. Chunki til bilan dil insondagi eng yaxshi a`zolardir.

Navoiy ta`kidlab aytadiki, odam tili bilan boshqa hayvonlardan imtiyozlidir. Uning tili orqali boshqa odamlardan afzalligi bilinadi. Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq nomaqul bo`lib chiqsa, tilning ofatidir.

Ulug`shoir til odobini nuqtai nazaridan yolg`onchilikni qattiq qoralaydi, yolg`onchining bir kun qattiq uyalishini aytib. So`zning bir-biridan farqi ko`p, ammo yolg`ondan yomonroq turi yo`qdir, deydi. U yolg`onchining tabiatiga to`xtalib, yolg`on gapirish bilan o`z vaqtini o`tkazuvchi odam bu qilg`i yomon tuyulishi o`rniga, kishilarni aldagani bilan faxrlanishini, murodga yetganday bo`lishini tasvirlaydi va bunday nahsga botgan odam qutlug`uydan nari bo`lsin, deydi. Chunki, shoirning fikricha , ozgina zahar ham halok qilgani kabi, ozgina yolg`on ham katta gunohdir. O`zining yolg`onini birovga to`nkovchi esa qora yuzini yog`ga bulg`aganday bo`ladi. Malumki, yog`langan bilan qora yuz oqarib qolmaydi, balki qoraligi yanada ortadi.

Shoirning nuqtai nazaricha , u yerdan bu yerga gap tashuvchilar elning gunohini o`z bo`yniga oluvchilardir, chaqimchilik hatto chin, chin gap bo`lsa Ham ko`nglsizlikdir, yolg`on bo`lsa, yanada nafratlidir. SHuning uchun so`z yetkazuvchining xoh kattasi , xoh kichigi bo`lsin, zah o`tinning tutantirig`i deb bilish kerak! deydi shoir. Bu bilan yolg`onchi chaqimchi kishilar naqadar katta gunohga botib yurishlarini tasavvurga keltirib o`tadi.

Alisher Navoiy yolg`onchining kasofatini xalq rivoyatlari asosida ham isbotlashga intiladi. Masalan, “Sab`ai sayor” dostonida Mudbiryolg`onchiligi tufayli yorilib o`ladi. O`zbek xalq og`zaki ijodida “yolg`ondan yorilib o`lasan” degan ibora bor. Mudribning yolg`on gapirgani uchun yorilib o`lishi bu iboraning badiiy obraz orqali ifoda etilishidir.

Badiiy san`at va estetika talablarini to`g`ri tushungan shoir yolg`onni faqat she`rigagina ravo ko`radi. Chunki she`r go`zal so`z san`ti bo`lib, u ishontirish va kuchli estetik ta`sir qilish

kuchiga ega, shuning uchun yolg'on (bu yerda o'ylab topilgan to'qima, obrazli til nazarda tutiladi) injuday tizilib, rostgo'ylarga ma'qul bo'ladi:

So'z ichraki yolg'on erur nopisand,

Chu nazm etdilar, qildi dono pisand.

“Ko'ngil xazinasining qulfi til va ul xazinanig kalidi so'z deb bil” degan shoir odamlarni rostgo'ylikka chaqiradi. Chin so'z mo'tabar, yaxshi so'z qisqa – muxtasar, ko'p so'zlovchi zeriktiruvchi, qayta-qayta gapiruvchi aqldan ozgan, ayb izlovchi aybli, kishi ayibini gapiruvchi o'ziga yomonlik sog'inuvchi, deydi. Shoirning tasviricha, gul libosi yirtiq bo'lsa ham ziyonsiz, sadaf xunuk bo'lsa ham, unga chinlikbezagi yetarlidir. Yolg'onchining gapiqanchalik chiroyli bo'lsa, shiunchalik qabiHdir. Chin so'z esa qanchalik betakalluf bo'lmasin, so'zlovchi uchun taassuf yo'qdir.

Shuning uchun ham shoir chin so'zni yolg'onga chulg'ama, chin gapira oladigan tilini yolg'onga bulg'ama, deydi. Uning nazarida, kishi tilning ixtiyorini qo'lida asrashi, so'zini ehtyotlik bilan aytishi, vaqtida aytish kerak bo'lgan so'zni asramasligi, aksincha, aytishi kerak bo'lmagan gapning yaqiniga ham yo'lamasligi kerak. Shoirning nasihatiga ko'ra, tili va dili bir kishiningaytgan so'zi but. So'zni ko'nglida pishitmaguncha tilga olmaslik lozim. Garchi tilni tiyish tilga mehnat bo'lsa, ham chidash kerak, chunki so'zni yoyish undan og'ir, boshga ofat keltirishi mumkin. Aytish kerak bo'lgan so'zni unutmastik, aytmaydigan joyda esa o'zini ko'rsatmaslik darkor. Buning ustiga chin so'z deb hamma gapni ham aytaverish aqldan emas.

A. Navoiy bu sohada baddiy ijod ahli oldiga ham ulkan vazifalar qo'yadi, ular nutq madaniyatining yalovbardorlari bo'lishlari kerak deydi.

SHoirning “Mahbub- ul-qulub” dan boshqa asarlari, “Xamsa ” ga kirgan dostonlarni varaqlasak ham til va so'z ta'rifi, nutq odobiga oid qimmatli mulohaza va hikmatlarga juda ko'p duch kelamiz. Shuningdek, o'zona tilini qo'yib, boshqa tilde muomala qiluvchiyurtdoshlaridan og'rinib aytgan gaplari ham e'tiborga sazovordir.

Shuni ham aytish kerakki, ulug'A. Navoiy til va nutq odobi bo'yicha o'gitlar berar ekan, eng avvalo, bunga o'zi qathiy amal qiladi. Buni shoirning asarlari, shuningdek, Xondamir, Zayniddin Vosifiy va boshqa zamondoshlari yozib qoldirgan mahlumotlardan yaxshi bilamiz. nutqi bilan bog'liqtarbiyasi haqida aytgan o'gitlari, a boshqa zamondoshlari yozib qoldirgan mahlumotlardan yaxshi bilamiz.

Umuman, Alisher Navoiyning turli toifa kishilarining til va ish birligi, xulq-odobi va nutqi bilan bog'liq tarbiyasi haqida aytgan o'gitlari, bildirgan tanqidiy mulohazalari bugungi kunda va bundan keyin ham katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

I.ULUSLARARASI ALI ŞİR NEVAI ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Adabiyotlar:

1.Abdulxayrov M. Navoiyshunoslikning muxim qirrası //Imom al-Buxoriy saboqları.-2003.-№1.-B.29-30.

2.bduraqmonov /. So'z mulkining sultoni: Alisher Navoiy asarlari tilining xususiyatlari //O'zbek tili va adabiyoti.-2002.-№1.-B.20-23.

3.Azizov Sayyid Baxrom. Koinot, yulduzlar olami Navoiy badiiy tasvirida //Sog'lom avlod uchun.-2004.-№2.-B.27-37.

4.Axmedova Z. Navoiyning "Farxod va SHirin" dostonida ota va farzand ruxiy kechinmalarining badiiy talqini //Til va adabiyot ta'limi.-2005.-№3.-B.46-48.

SON DÖNEM KLASİK DOĞU TÜRK ŞİİRİNDE SELLEMNÂ REDİFLİ GAZELLER

Prof. Dr. Selahittin TOLKUN

Anadolu Üniversitesi

Türkçeye başka dillerden geçen *çekimli isim* veya *çekimli fiiller* dilimizde basit bir isim gibi kullanılırlar. Keza Arapça veya Farsçadan geçen kimi cümle niteliğindeki kısa yapılar da dilimizde isim görevi görürler. Bu isimler cümlede sıfat, zarf, yüklem gibi değişik görevlerde bulunabilirler. Bu durum hem Özbek hem de Türkiye Türkçesinde görülmektedir.

Özbek Türkçesinde basit bir isim gibi düşünülen *mubârâkbâd* Farsça *mubârak bâd* (مبارك باد) “mübarek olsun” cümlesinden gelir. Bu cümledeki *bâd* Farsçada *bûden* fiilin dua kipinin üçüncü teklik şahıs çekimidir ve “olsun” anlamındadır (Ateş-Tarzî: 31).

Örnek: *Äziz vâtendâşlâr sizlârni Özbekistân Respublikâsi mustâqilliginiñ 25 yilligi bilân çin yüräkdän mubârâkbâd etämân.* “Sevgili vatandaşlar sizleri Özbekistan Devleti’nin istiklalinin 25. Yılı münasebetiyle yürekten tebrik ediyorum.” *Sizni yâzgân kitobiñiz için mubârâkbâd etämiz.* “Sizi yazdığımız kitabımızdan dolayı kutlarız.”

Aynı şekilde Türkiye Türkçesinde “*Kâlubela*’dan beri Müslümanız.” cümlesindeki *kâlubelâ* aslında Arapçada “Evet, dediler.” anlamında bir cümledir. Keza Türkçedeki şaşkınlık ifadesi olarak da kullandığımız *Allahuekber* “Allah en büyüktür!” veya hapşırıldığımızda söylediğimiz *Elhamdullillah* “Hamd Allah’adır.” anlamındaki cümlelerdir. Yine Kelime-i Tevhîd’in ilk bölümü olan *lâ ilâhe illallah* “Allah’tan başka ilah yoktur.” cümlesi Türkiye Türkçesinde iman tazelemek için değil, şaşırma, kızma, hayıflanma, serzenişte bulunma gibi durumlarda bir ünlem olarak söylenmektedir. Ancak dilimizde bunlar esasen basit birer kelime gibi kullanılır.

Klasik Doğu (Türkistan) Türk Edebiyatı’nın son dönemlerinde yaşamış olan bir çok şair Arapçada “selam verdik” anlamında kullanılan *سَلَمْنَا* (نَحْنُ) cümlesini redif olarak kullanmışlar, bu cümleden ahenk unsuru olarak yararlanmışlardır.

Aslında Türkiye Türkçesinde bu kalıptaki iki cümle basit birer tasdik ünlemi olarak kullanılmaktadır. Bunların ilki *âmennâ* TDK’nın sanal sayfasında ünlem olarak gösterilmekte ve “□Öyledir, doğru, diyecek yok, inandık□ anlamlarında bir onaylama sözü.” olarak açıklanmaktadır. Aynı şekilde *âmennâ* kelimesi “âmennâ ve saddaknâ” biçiminde de bilhassa dinî ayet ve hadisler söz konusu olduğunu kullanılan tasdik ünlemidir: *Ya Rasullah sen ne dersen âmennâ ve sadaknâ!* Oysa *âmennâ* Arapçada “İnandık.”, *saddaknâ* ise “Tasdik ettik.” anlamlarında birer basit cümledir.

Kimi klasik şairlerin *merhabâ* veya *esselâm* redifli gazelleri bulunmaktadır. Ancak bunlardaki anlam *sellemnâ* ile örtüşmemektedir. Aşağıdaki *merhabâ* redifli gazel Nadire’ye (1792-1842) aittir.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Märhábâ ey päyk-i sultân, märhábâ
Hudud-i mülk-i Sülâyman, märhábâ.

Nâdirä, här söz ki inşâ äylädi
Äydü äñä ähl-i dävran, märhábâ (Qâdırova: 10)

Aynı Nihânî mahlaslı hem klasik dönemin son; hem de günümüz - bilhassa da komünist propagandist- şiirinin temsilcilerinden olan Hamza Hekimzâde Niyâzî (1889-1929) ait esselâm redifli iki gazelinden birinin ilk ve son beyitleri verilmiştir. Bunlarda da *sellemnâ* anlamı yoktur.

Mändin sängä, éy mähliqâ, mähbub-ı dävran ässälâm,
İydiñ mubâräk, éy päri, mä'suqä-i cân ässälâm

Köz qanı birlä nâmälär yâzdı Nihânî értäraç
Qılsäng kâram ränc-i qädäm qâlmäy puşâyman ässälâm (Erkinov vd.: 177-178)

Klasik Doğu Türk edebiyatının son temsilcilerinden aşağıda doğum tarihlerine göre sıraladığımız şairlerin sellemnâ redifli gazelleri bulunmaktadır.

Emirî (1787-1822)
Ma'den (1761-1868)
Üveysî / Veysî (1779 – 1845)
Âgehî (1809-1874)
Fîrûz (1845 -1910)
Evez (1884-1919)
Dîvânî (1887-1938)

Klasik Doğu Türk edebiyatının son devrinde esasen iki muhit vardır. Bunlar o dönemdeki iki hanlığa dayanmaktaydı: Hokand Hanlığı ve edebî muhiti, Hive Hanlığı ve edebî muhiti. Yukarıdaki listede yer alan isimlerden Emîrî bilhassa Hokand hanı idi. Üveysî / Veysî, Ma'den Hokand muhitinde; Âgehî, Fîruz, Evez ve Dîvânî ise Hive muhitinde yaşamıştır.

Bunların dışında günümüzde Güney Türkistan (Afganistan)'da yaşayan Özbekler içinde geleneği devam ettiren şairler arasında da sellemnâ redifli yazan şairler bulunmaktadır.

Äzîmiy Särpüliy (1897-1991)
Äbdulhämîd Ägäh (1931-2006)
Äbdulhâkim Şâr'î Cävîzcâniy (doğ. 1935),
Muhämmäd Ämin Mätin-i Ändhâyî (doğ. 1940),
Muhämmäd Râfik Qâdiriy (doğ. 1978).

Sellemnâ Redifli Gazellerin Özellikleri

Yukarıda açıklanan Arapçada “Selam verdik.” anlamında kullanılan نَحْنُ سَلَمْنَا cümlesinin redif olarak kullanıldığı şiirlerde anlamı hakkında 5 ciltlik *Özbek Tilinin İzahli Luğati*'nde şu açıklama yapılmaktadır:

Sallamnâ [a. سَلَمْنَا – tebrik ederiz, kutlarız] *kitabî*. Bravo, aferin, tesennî, teşekkür”. (ÖTİL)

Ävâz Muhämmäd İnâq'ın şiirlerini yer aldığı *Saylanma* adlı eserin sonundaki sözlük kısmında ise kelime “Bravo, yaşa, maşallah” olarak açıklanmaktadır (Yusupov – Rähmânov: 349). Rıdvan Öztürk, Afganistan Özbek şairlerini incelediği eserinde *sellemnâ* redifli gazelleri Türkiye Türkçesine çevirirken “eyvallah” kelimesini kullanır (Öztürk: 283). Biz bu açıklamalara ilaveten kimi şiirlerde kelimenin Türkiye Türkçesindeki “Aşk olsun!” deyimine karşılık olduğu kanaatindeyiz.

Aslında *sellemnâ* kelimesi klasik dönemin son temsilcilerinden sayılabilecek şiirlerinde karşımıza çıkmaktadır. Asıl adı Nebihân Hocayev (Özbek Latin yazımıyla Nabixon Xocayev “Näbixân Xocäyev”) olan Çustiy (1904-1983), Sovyet döneminde klasik tarzda şiirler yazmış bir şairdir. Birçok şiirinin bestelendiği görülmektedir. Çustiy'nin *sellemnâ* redifli gazeli yoktur. Ancak *Sallamnâ* adını verdiği gazelde bu kelime geçmektedir. Aşağıda *sellemnâ* kelimesinin geçtiği iki beyit verilmektedir.

Tâcic âvâzın eşitgân här nâfâr Özbek ki bâr
Sân'âtingä rähmât, âvâzingä sällämnâ, dedi.

Tâc-i sâr ey dostân, xuş âmäded, xuş âmäded!
Çustiy hêm tâkrâr tâkrâr sizgä sällämnâ, dedi. (Xocäyeva- Xocäyeva: 81)

Son olarak belirtelim ki *sellamnâ* redifli gazellerin hepsi *mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün* vezniyle kaleme alınmıştır.

Sellemnâ Redifli Gazeller

Bu bölümde önce son devir klasik şairlerden ardından Güney Türkistanlı günümüz şairlerinden örnekler verilecektir.

Emîrî / Emir (1787-1822)

Asıl adı Emir Said Muhammed Ömer Han olan şair, Özbek kaynaklarına göre *Emirî* (Özbek Latin alfabesi yazımıyla *Amiriy* “Ämiriy”)¹ mahlasını kullanılır. Eckman ise şairin mahlasını Emir olarak verir (Eckmann: 217). Ancak şairin şiirlerinde hem Emîr hem de Emîrî mahlaslarını kullandığı görülmektedir (bk. Qâdirovâ). Emîrî, aynı zamanda Kokand hanıdır. Şairin hem Han olması hem de *sellemnâ* redifli gazeller yazanlar içinde en eskisi olması, bu tarzı ilk yazan olması ihtimalini güçlendirmektedir.

Dedi, Yusuf körüb yârimni cânâningä sällämnâ,
Äni ışığıgä tâqât äylägân cânıngä sällämnâ.

Qâşın yâyı üzä çin kördi-yu cân boldı qurbânı
Yâni âyngä yüz teslim u qurbânıngä sällämnâ.

Bilâlmâm gül üzä şebnemdurur yâ iqdâ-i pervin,

¹ Bu dönemde ele alınacak olan şairler, Sovyet öncesinde yaşamışlardır. Bundan dolayı Arapça ve Farsça olan adlar veya mahlaslar Türkiye Türkçesine göre verilmiş; ancak ayraç içinde bugünkü Özbek Latin alfabesiyle yazımı ve bunların da 34 Harfli Türk Dünyası Ortak Alfabesiyle çevriyazısı ise tırnak içinde gösterilmiştir.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Bunâgoşinđägi lä'l-i dur-äxşanıñgä sällämnä.

Gülistän-ı nezäketsen bähâr-ı hüsnidä göyâ
Cähân oldı muättär xätt-ı räyhanıñgä sällämnä

Xırâm etgäç läbiñni ğunçäsi yüz nâz ilä küldi
Qadıñ nâxlı bile gül-berg-i xändanıñgä sällämnä.

Bulutdur mu quyâş utrusidä körgän zämân äydım,
Bunâgoşinđä zulf-i äñber-äfşanıñgä sällämnä.

Seni körgän mähäldä ketti huşum, qâlmadı säbrım,
Budur ğär subh-ı väslıñ, şâm-ı hicranıñgä sällämnä.

Qaşın birlä yüzün körgäç Ämir insäf ilä äydi,
Yäñi äyın bile xurşid-i täbanıñgä sällämnä. (Qâdirovä: 29)

Emirî sallamnä redifini aynı zamanda yazdığı muhammeste de kullanmıştır.

Kälâmiñ cän-fizâ, lä'l-i dür-äfşanıñgä sällämnä,
Közüm şäbnäm tökär gül-bärg-i xändanıñgä sällämnä.
Cämâliñ säfhäsidadä xätt-ı räyhanıñgä sällämnä,
Üzäriñ bağ-ı cännätür, gülistanıñgä sällämnä,
Qadıñ ruh-ı rävnâ, särv-i xırâmanıñgä sällämnä.

Mäsihâ ğün olur lä'li- ğühâr-bârıñni körsätsän,
Täpär umr-i äbäd ğär Xızrâ räftarıñni körsätsän,
Bolur äyinä mähv nâz-ı diydarıñni körsätsäñ,
Sävâd-ı zulf birlä nur-ı ruxsarıñni körsätsän,
Degây tärsâ u momin nur-ı imanıñgä sällämnä.

Çü boldum häm-näşäst ul särv-i gül-ruxsâr ilä, ey cân,
Meni mäst äylädi bir sağâr-ı sâr-şâr ilä, ey cân,
Señä dermân bu sözni däm-bä-däm täkrâr ilä, ey cân,
Vucudım kişveri icrä xäyâl-i yâr ilä, ey cân,
Köñül täxti üzä şâyistä sultanıñgä sällämnä.

Çämiñ cân birlä päymân bağlädı, dardıñ işänmäydür,
Köñül säyd-i nigâhiñ oldı micğäniñ inänmäydür,
Neçä hüsnüñgä bäsäm köz tāmşädın osänmäydür,
Qadıñ cân icrä pinhân äyläsäm väsfıñ tüğänmäydür,
İki ähu köz ilä xäyl-i micğanıñgä sällämnä.

Qılır kâfir közüñ micğân ilä tārâc-ı äql u din,
Nä hâcät äylämäk cävlân ilä tārâc-ı äql u din,
Xäm-i zulfuñ etär çävgân ilä tārâc-ı äql u din,
Qılıb gisu-yi müşk-äfşân ilä tārâc-ı äql u din,
Sävâd-ı çin degân zülf-i pärişanıñgä sällämnä.

Yüz äçgäç, ey päri-ruxsârâ, äldiñ äql u huşumni
Qılıb bağrımmı pârâ-pârâ, äldiñ äql u huşumni
Yüzüñni körsätib yäk-bârâ äldiñ äql u huşumni
Veränçä ruxsät-i nazzârâ äldiñ äql u huşumni
Bu näyrän ilä yüz miñ lutf u ehsanıñgä sällämnä.

Bäländ-ıqbâlsen, ey yäxşılâr xäylini dil-xâhı,
Señä bolmış müsälläm din u dünyä dävlat u cähı,
Qılır ıqbâl-ı cähıñgä täfâhür mäh-tâ-mähı,
Ämirniñ iltifätüdın bolubsen xälq ärâ şâhı,
Bu mänzâr üzrâ nâzik-tâb' mehmanıñgä sällämnä. (Qâdirovä: 268-269)

Âdinamuhammed Ma'den (1761-1838)

Özbek Türkçesi ve Farsça şiirler yazan Ma'den'in (Özbek Latin alfabesi yazımına göre Ma'dan "Mä'dän") de sellemnâ redifli gazeli bulunmaktadır.

Çekib qätlimğä säf ul xäyl- i mucğanıñgä sällämnâ,
Könül şäm'in yärutğäy, zäxm- i päykäniñgä sällämnâ.

Väfä räsmin tüzüb, nâ-âşnâliğ şeväsini buzğän,
Cäträdin yüz ögürgän ähd u päymäniñgä sällämnâ.

Cähân çün külbä- i ättâr yänliğ ätr-bez oldı,
Äbir-ämiz zulf- i änbär-äfşäniñgä sällämnâ.

Men-i Mäcnun² kibi nâ-kämä in'ämiñ nisâr et kim,
Fälâq şähi degäy räşk ilä ehsäniñgä sällämnâ.

Sämädin tä sämäkkä pärtäv- i hüsnü bolub lâmi',
Bu közgü üzrâ äks- i mehr- i ruxsarıñgä sällämnâ.

Ämiriy gülşän- i nâzmidä äfgän äylä kim Mä'dän,
Degäy bülbül nävâ u sävty ilhâniñgä sällämnâ. (internet: 1)

Üveysî / Veysî (1779 – 1845)

Asıl adı Cihân (Özbek Latin yazımıyla Jahon "Cähân") mahlası ise Üveysî'nin (Özbek Latin yazımıyla Uvaysiy "Uväysiy") de (1779 – 1845) sellemnâ redifli gazeli bulunmaktadır. Üveysî, yukarıda zikredilen Kokand hanı Emir Ömer Han yani Emîrî'nin sarayında yaşamıştır. Dolayısıyla bu şairin de Emîrî'den etkilenerek *sellemnâ* redifli gazel yazmış olması güçlü bir ihtimaldir.

Körüb ul dänä-yi xâliñ, dedim: "Dämiñgä sällämnâ!"
Nigähiñ qätli etär, ul çäşm-i bäd-gämiñgä sällämnâ!

Mäsihâ iktisâb äylär ekän lä'l-i läbiñdin kim,
Sözün miñ cän berür bir dämdä, ul kâmiñgä sällämnâ!

Oşäl äbru hilâliñ iydi ruxsarıñdä körsäm men,
Ki qurbân äyläräm cänimni, äyyämiñgä sällämnâ!

Vucudım icrä cänim ortänur fänus şäm'idek,
Çäräğit etmägil dâr-kâr, ul şämiñgä sällämnâ!

Közüm hâl boldı köz tutmaqda tä yolıñgä, ey qäsidi,
Deräm här kün muyässär yokdu, päygämiñgä sällämnâ!

Tägäfil qılmä, ey säqiy, bugün xun-i cigär säğär,
Yutärmän täşnâlikdin här nädür, cämiñgä sällämnâ!

Uväysiy , qäfiyâ täñ olsä häm, mäzmun-ı mäh-väşdin,
Xäyälän mähkäm et, äygil ki : "Ehrämiñgä sällämnâ!" (Qäsımov - Vălixănov :166)

Muhammed Rızâ Âgehî (1809-1874)

² Bu gazeli aldığımız kaynakta bu mısra "Meniñ Mäcnun" olarak geçmektedir. Burada muhtemelen dizgi hatası söz konusudur.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Asıl adı Muhammed Rızâ olan son devrin önde gelen şairlerinden Hive muhitinden Âgehî'nin (Özbek Latin alfabesi yazımına göre Ogahiy "Âgâhiy") de sellemnâ redifli gazeli bulunmaktadır.

Âlur hâr lâhzâ yüz cân çâşm-i fâttânıñgâ sällämnâ,
Tökâr hâr dâmdâ miñ qân tiyğ-i mucgâniñgâ sällämnâ.

Çâhân bâzârıdâ sındurdı yâqut u gühâr qâdrın,
Dür-âfşân nuqtâ birlä lä'l-i xândâniñgâ sällämnâ.

Äsir äyläb kâmândıgâ pärişân köñlüm etdi cäm',
Musälsäl hâlqâ-i zulf-i pärişâniñgâ sällämnâ.

Yüziñdin zärräçä pärtäv yetişkäç tiyrä külbämğä,
Yärutdı häcr şâmın mehr-räxşâniñgâ sällämnâ.

Sihi-qädlärni qumrı yâñlığ etdi ışqıdâ nâlân,
Näzâkät bağıdâ sârv-i xirâmâniñgâ sällämnâ.

Ägâr körsä edi Yusuf mälâhâtlığ cämâliñni,
Der erdi sidq ilä: "Ruxsâr-i tábâniñgâ sällämnâ".

Läbiñ şirin tākällumdin ölüknı tirgizib äylär,
Suxänvâr toti-âsâ şakkâristâniñgâ sällämnâ.

Çü ehsân nâqdini saçdıñ cähâñgâ gânc-i lutfıñdin,
Bârı xälq oldı bändäñ, nâqd-i ehsâniñgâ sällämnâ.

Riyâ u ucb birlä bir sürük câhilni, ey zâhid,
Muti' u muxlis etdiñ, mäkr u dâstâniñgâ sällämnâ.

Urıb dâm gäyb sırrıdın hâm etkün dä'vâ-yi imân,
Bu yâñlığ küfr birlä turgân imâniñgâ sällämnâ.

Çekärsän, Âgâhiy, tün-kün ul ây cävri u cäfâsını,
Bu qâtığ mehnät içrâ çıqmâğân cânıñgâ sällämnâ. (Kärimov: 90)

Âgehî hemen aşağıda ele alınacak olan Fîrûz'un aynı redifli gazelini tahmis etmiştir.

Täniñgä berdi cân lä'li şâkâr-bârıñgâ sällämnâ,
Közümni rävsân etti, nur-i diydârıñgâ sällämnâ,
Muqäyyäd qıldı köñlüm, zulf-i pur-târıñgâ sällämnâ,
Nigârâ, âldı huşım, tärz-i räftârıñgâ sällämnâ.
Yärutdı tiyrä külbäm, şâm'-i ruxsârıñgâ sällämnâ.

Tiläb lutfıñ, tutdım umrlär köyiñ ärä mänzil,
Vucudım tufrâq oldı, bolmadı bu mätläbim hâsıl,
Tärâhhum äylä bu hâlimğä, ey be-bâk sängin-dil
İşim qâtil köziñ be-dâdıdın bolmış bäsê müşkil,
İçib qânımni, toymäs çâşm-i xun-xârıñgâ sällämnâ.

Visâliñ tâlibidür âlâm içrâ kâfir u mo'min
Emäslär, lâhzäe ışqıñ cäfâ u cävridin emin,
Ägärçi ölgüsidür bärçä yüz mehnät bilä, lekin
Läbiñ sözdin berür cân ölgän elgä dârd-i ışqıñdın,

Rāvān-pārvār³ lāb u cān-bāxş güftārīḡā sāllāmnā.

Fuzunrāqdur ādāddin incs-i vāshīnīḡ xāridāri
Bu sāvdādā berūr cān nāqdını xursānd olub bāri,
Munāsibdür ālār xālīḡā qılsāḡ rāhm izhāri,
Hāmā işq āhlidür, ey muḡ-bāçā, zulfiḡ giriftāri,
Bāri din āhlini bānd etti, zunnārīḡā sāllāmnā.

Vāfā yolın tutub, dil-colıq otın bārqtāz āylāb,
Yetüşdiḡ külbāmā lutfiḡ köb u qāhrını āz āylāb,
Vā lekin hiylā-pārvār nuqtā birlā sār-fārāz āylāb,
Dediḡ: “Lutf āylāḡüm”, öltürdiḡ āmmā neçā nāz āylāb,
Āḡār lutfiḡ bu ersā, cāvır u āzārīḡā sāllāmnā.

Tilārmān bāndālik qānını köyiḡdā niyāz etsām,
Bāşımını āstānıḡ sācdāsidin sār-fārāz etsām,
Vāle māqbuliḡ olmās umrlār mundāq nāmāz etsām,
Qılursān nāz āḡār mān hār neçā ārz u niyāz etsām,
Sitāmgār mäh-vāşā, bu nāv’ ātvārīḡā sāllāmnā.

Mudām et, Āḡāhiy, bir lāhzā tımmāy qādd u zulfin vāsf,
Köñülni xuş tutub, qıl oynāy-oynāy qādd u zulfin vāsf,
Ki, yetḡāy māqsādiḡā kim ki qılḡāy qādd u zulfin vāsf,
Sāḡā Feruz olub bāht etḡāy qādd u zulfin vāsf,⁴
Bu yāḡlıḡ tīb’-i nāzik birlā āş’ārīḡā sāllāmnā. (Dālımov: 89-90)

Muhammed Rahimhan Fîrûz (1845 – Xiva - 1910)

Asıl adıl Muhammed Rahimhan olan şair Fîrûz (Özbek Latin alfabesi yazımına göre Muhammad Rahimxon Feruz “Muhämmäd Rāhimxān Feruz”) Hive edebî muhinde dünyaya gelmiştir. Fîrûz da aynı zamanda han olan şairlerdendir. O dönem Hive muhitine yön veren Muhammed Rızâ Âgehî, aynı zamanda Fîrûz’un da mürebbisidir.

Niḡārā, āldı huşım, târz-i rāftārīḡā sāllāmnā.
Yārutdı tiyrā külbām, mehr-i ruxsārīḡā sāllāmnā.

İşim qātil köziḡ be-dādıdın bolmuş bāse müşkil,
İçib qānımını, toymās çāşm-i xun-xārīḡā sāllāmnā.

Lābiḡ sözdin berūr cān ölgān elḡā dārd-i işqıḡdın,
Rāvān berūr lāb u cān-bāxş güftārīḡā sāllāmnā.

Hāmā işq āhlidür, ey muḡ-bāçā, zulfiḡ giriftāri,
Bāri din āhlini bānd etdi, zunnārīḡā sāllāmnā.

Dediḡ: “Lutf āylāḡüm”, öltürdiḡ āmmā neçā nāz āylāb,
Āḡār lutfiḡ bu ersā, cāvır u āzārīḡā sāllāmnā.

Qılursān nāz āḡār mān hār neçā ārz u niyāz etsām,

³ İsmâilova’da bu kısım “rāvān berūr” şeklinde geçmektedir (İsmâilova: 90).

⁴ Bu mısra da İsmâilova’da “Feruz olub bāht etdiḡ ul āy qāddı, zulfin vāsf,” şeklinde geçmektedir (İsmâilova: 90).

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Sitāmgār mäh-vāşā, bu nāv' atvāriᅡgā sāllāmnā.

Feruz olub bāxt etdiᅡ ul āy qāddı, zulfın vāşf,
Bu yāᅡlıᅡ tāb'-i nāzik birlā āş'āriᅡgā sāllāmnā. (Dālımov: 89-90)

Evez Öter (1884-1919)

Hive edebî muhitinin önde gelen şairlerinden olan Evez Öter'den (Özbek Latin alfabesi yazımına göre Avaz O'tar "Ävaz O'tar") Eckmann, İvaz Otar diye bahsetmektedir (Eckmann: 229). Evez, de sellemnâ redifli gazel yazmıştır.

Ölökkā cān berür cān-bāxş güftāriᅡgā sāllāmnā
Māmāt āylār tirikni çāşm-i xun-xāriᅡnā sāllāmnā

Cāhān dilbārlāri gār körsā ruxsār-ı cāhān-tābiᅡ
Bolub häyrān, der erdi bārı diydāriᅡgā: Sāllāmnā!

Tüşüb zārrā kibi pārtāv ruxıᅡdin häcr şāmıdā
Munāvvr qıldı çāşmim, mehr-i ruxsāriᅡgā sāllāmnā!

Gül özni tārک qılᅡy uyālgāndin çāmān icrā,
Deyüb qāddiᅡni körgāç: Sāvır rāftāriᅡgā sāllāmnā!

Yetār uşşāq eligā uşbu sāt cāvır u āzāriᅡ,
Äyā mähbub-ı mäh-vāş, cāvır u āzāriᅡgā sāllāmnā!

Qāyu şāirdā bārdur böylā tāb'-i tez u nāzm-i xuş,
Ävāz bu tāb'-i teziᅡ birlā āş'āriᅡgā sāllāmnā! (Yusupov – Rāhmānov: 144)

Dîvānî (1887-1938)

Asıl ismi Muhammed Kâmil İsmâil Dîvānoᅡlu olan Dîvānî (Özbek Latin alfabesi yazımına göre Muhammadkomil Ismoil Devon o'g'li Devoniy "Muhāmmādkāmil İsmâil Devān oᅡlu Devānıy") de Hive muhitindedir. Bir müddet Fîrûz'un sarayında kâtiplik yapan şair, klasik dönemden günümüz Özbek Türkçesine geçiş yapıldığı süreçte yaşamış; ancak klasik tarzda eserler vermiştir. Dîvānî'nin de sellemnâ redifli gazeli bulunmaktadır.

Figār etgān köᅡülni tiyr-i mücgāniᅡgā sāllāmnā,
Cāhānᅡ fitnā sāldı çāşm-i fāttāniᅡgā sāllāmnā.

Sārāsār şāvqıᅡdın qān āylāᅡn āfgār köᅡlümni,
Qızıl gül ᅡunçāsi dek lā'-i xāndāniᅡgā sāllāmnā.

Tārāhhum qılmādiᅡ dedim sāᅡā kim şārᅡh-i hālimni,
Degāy hār kimsā körsā çıqmāᅡn cāniᅡgā sāllāmnā.

Qılıb qātl ışq elini zulm u bedād āylādiᅡ bunyād,
Cāhān bostānidā, ey şox sāmāniᅡgā sāllāmnā.

Köñüldin säbr u ârâmım pärişân äylädi äxır,
Tâñ ermäs gâr desäm zulf-i pärişâniğä sällämnâ.

Çu ävväl ähd-i mä'suq äyläbân soñ miñ cäfâ qıldı,
Mänä yalgândın etgän ähd u päymäniğä sällämnâ.

Firâqı şiddäti şährini devâniğä ber tärtib,
Degäy, Devâniyâ, nâzm ähli devâniğä sällämnâ (Devâniy)

Güney Türkistanlı Günümüz Özbek Şairlerinde Sellemnâ Redifli Gazeller

Güney Türkistan'da yani Afganistan'ın kuzey bölgesinde yaşayan Özbek şairler hâlen dahi Batı tarzı yanında büyük ölçüde klasik geleneklere uygun eserler yazmayı sürdürmektedirler. Bu şairlerin de *sellemnâ* redifli ve 4 mefâilün vezninde gazelleri olduğu görülmektedir. Bu bölümde doğum sırasına göre aşağıdaki şairlerin *sellemnâ* redifli gazelleri verilmiştir: Äzîmiy Särpuliy (1897-1991) Äbdulhämîd Äğäh (1931-2006) Äbdulhâkim Şâr'î Cävîzcâniy (doğ. 1935), Muhämmäd Ämin Mätîn-i Ändhâyî (doğ. 1940), Muhämmäd Râfik Qâdiriyy (doğ. 1978). Kısa bir dönem içinde bu kadar çok şairin *sellemnâ* redifli gazel yazmış olması, araştırıldığı takdirde başka şairlerin bulunabileceğinin işaretidir.

Not: Arap alfabesi kullanan Güney Türkistanlı Özbeklere ait bu metinler, Özbekistan'da kullanılan yazıma uyarlanmıştır.

Äzîmiy Särpuliy (1897-1991)

Güney Türkistan'dan (Afganistan) ilk örnek, asıl adı Kadı Muhammed İsmail oğlu Elhâc Kari Muhammed Azim olan *Äzîmiy'e* aittir. Geçtiğimiz yüzyılda yaşayan şair, klasik tarzda eserler vermiştir.

Mäni qıldı kâbâb ul xâl-ı ruxsâriğä sällämnâ
Dilimni étdi gârât çäşm-i xummâriğä sällämnâ

Äcâb bir dilbâr-i şirin şux-i nâzânindursân
Nécük vâsfiñ qılây bâşdın äyâğ bâriğä sällämnâ

Söziñ İsâ dämidek murdâ tängä cân ätä qılğây
Lâb-i şirin-i cân-bâxş-i şâkâr-bâriğä sällämnâ

Xırâmiñ körsä här yâş u qâri bolğây giriftâriñ
Qâdiñ tävusdek mästänä räftâriğä sällämnâ

Çekib işqindä zâhmât hâl-i zârim köb xârâb oldi
Demâssân munçä cékkân ränc u âzâriğä sällämnâ

Äzîmiy şâir-i şirin-suxân bu äsrda sändursân
Oqub körgän kişidir äytgän äş'âriğä sällämnâ (Qarash: 29)

Äbdulhämîd Äğäh (1931-2006)

Şiirlerinde *Äğäh* mahlasını kullanan *Äbdulhämîd*, Güney Türkistan'da yaşamış Özbek şairdir. *Äğäh* klasik tarzda eserler vermiştir. *Äğäh*'in de *sellemnâ* redifli gazeli aşağıdadır.

Muqävvas qâşlâriğdän örgilây, nâziğä sällämnâ,
Séniñ husniñni ärttirgän sâr-ändâziğä sällämnâ.

İtâbiñ ayn-i lutfıñdur, demäsmän âz väyâ köpdür,
Tälättuf qılğil, äy dilbär, köp u âziñgä sällämnâ.

Bâşındän tä âyâğıñ nâz u istiğnâ êkän, bildim,
Äcâb şuhrät qâzângän husn-i mumtâziñgä sällämnâ.

Şahid olmäy séniñ nâziñ oqıgä kim bolur âşiq,
İki yâ dök qâşiq ol nâvâk-i ändâziñgä sällämnâ.

Tărăhhum qıl dëb êtdim ärz-i mätläb, milğıräb küldi.
Dëdim Ägäh, tämännâ êtgän ävâziñgä sällämnâ! (Äbdulhämid Ägäh: 1)

Äbdulhäkim Şär'î Cävzicäniy (doğ. 1935)

Şiirlerinde *Şär'î* mahlasını kullanan Äbdulhäkim Şär'î Cävzicäniy de *İkki Äq Qâz* ismini verdiği *sellemnâ* redifli gazel yazmıştır.

İkki Äq Qâz

Köñül ävlär köziñ imâ bilän nâziñgä sällämnâ
Dudâğıñ cän bağışlär äy gül, i'câziñgä sällämnâ

Yüräk oynär, köñül söylär, cähân küydän tolär birdän,
Külüp söz başläsän, äfsunli ävâziñgä sällämnâ

Nâzâkät birlä başláb söz, tügätđiñ işvälär birlän
Bälâğät bâbıdâ äncâm u äğâziñgä sällämnâ

Muhäbbät tuyğusın hâr qänçä kim bizdän yâşursän häm
Köziñ izhâr étär, bu ikki ğämmâziñgä sällämnâ

Tün ü kün köñül tinmäy uçär köksiñ hävâsidä
Qânât bérğän köñülgä ikki äq qâziñgä sällämnâ

Boyñ körsät sähär sähii qädlärgä bär içrä xırâmân äyläb
Körib Şär'iy dësün: sârv-i sâr-äfrâziñgä sällämnâ (Äbdulhäkim Şär'î Cävzicäniy: 15)

Muhämmäd Ämin Mätîn-i Ändhâyî (doğ. 1940)

Şiirlerinde *Mätîn* mahlasını kullanan Muhämmäd Ämin Mätîn-i Ändhâyî, günümüz Güney Türkistan (Afganistan) Özbek şiirinin önde gelen temsilcilerindendir. Mätîn-i Ändhâyî yalnızca kendisi yazmamış, çevresinde şiirle uğraşanlara yol göstermiş, birçok şairin eserlerinin yayımlanmasından öncü olmuştur. Mätîn-i Ändhâyî'nin de *sellemnâ* redifli iki gazeli bulunmaktadır.

Sëvgi Bali

Muhäbbät täxtiniñ sultânisän, nâziñgä sällämnâ
Köñül mulkini täsxir êtdiñ ändâziñgä sällämnâ

Lätäfät bağıdâ çekdiñ älif dök cän ara qâmät
Sehiy-qadlär barı dër sârv-i tännâziñgä sällämnâ

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Sorardım sévgi balin xâldék ot içrâ ortândim
Dudağın qaytâdân yâšnâtdi i'câzıngâ sâllâmnâ

Qaşın imâsı birlâ äylâdim méhrâbigâ säcdâ
Bu fâtvânı yürütgân işq-i dâm-sâzıngâ sâllâmnâ

Täkâllum çağı cân bêrgüçi êrniñdân şâkkâr tamgäy
Hälâvâtdân tolâ lâzzâtlı âvâzıngâ sâllâmnâ

Nê lutf êrdi tâbibim, sän uçğ çıqqan lâbim sordıñ
Unutdim ağrıgım, lâ'l-i fusûn-sâzıngâ sâllâmnâ

Yoliñdâ sâdqa äylâb cân, şâhâdât rutbâsin tapdım
Mujâdân tiğ çekkân fâvc-i sâr-bâzıngâ sâllâmnâ

Quçib gâh zulfugâ gül dék yüziñ husniñni arttirdi
İpi muşk ilâ yoğrilgân sârândâzıngâ sâllâmnâ

İki ay dék qaşiniñ vâsfigâ mâvzûn gâzâl yazdım
Oqıb dêrlâr Mâtin, fikr-i fâlâk-tâzıngâ sâllâmnâ (Tolkun: 105)

Şair ikinci *sellemnâ* redifli ikinci şiirini yurttaş günümüz Özbek şairlerinden Äzimiy'e ithafen yazmıştır. Ancak şair bu şiirinde mahlasını belirtmemiştir.

Uluğ şâir, Äzimiy tâb-i sâr-şâriñgâ sâllâmnâ
Bälâğât bâğını yâšnâtgân âfkâriñgâ sâllâmnâ

On êkki yâşgâ yétmây hifz êtdiñ Hâq kâlâmini
Tilâvât äylâgân lâ'l-i guhâr-bâriñgâ sâllâmnâ

Bilim-dân kimsälâr âllidâ kâsb-i mâ'rifât äylâb
Gözâl mâzmun yârâtdiñ fikr-i bédâriñgâ sâllâmnâ

Yazursän né çirayli nâsh u nästâ'liq uslubin
Qälâmdân uşbu tâmgân muşk-i tâtâriñgâ sâllâmnâ

Suhân bâzmidâ tänburiñ nâvâsin istâyür köñlüm
Muhâbbât nägmâsini küylâgân târiñgâ sâllâmnâ

Vâtân ählin mâârif gülşânidâ târbiyât äylâb
Mubârák vâyägâ yétküzdiñ, isâriñgâ sâllâmnâ

Äruz u qâfiyâ birlâ muâmmâgâ tävânâsân
Bu sän'âtdân tolâ lâzzâtlı guftâriñgâ sâllâmnâ

Büyük Bédildân ilhâm algân äbyâtiñgâ miñ tâhsin
"Nävâiy" târzin izlâb yazgân âş'âriñgâ sâllâmnâ

Muâmmâ bâbidâ yazgân risâlâñ ânçâ zébâdur
"Äzimiy" tuhfâsi âtli bu şâh-kâriñgâ sâllâmnâ

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Âtiñ söz riştäsığa incu dék rânâ çizilgändur
Häzäfdän él kəcib dér, durr-i şäh-vâriñgä sällämnâ (Tolkun: 106)

Muhämmäd Räfik Qâdiriy (doğ. 1978)

Güney Türkistan'ın genç şairlerinden *Muhämmäd Räfik* şiirlerinde *Qâdiriy* mahlasını kullanmaktadır. Şairin, *Uluğ Şâir* adını verdiği şiirini, *sellemnâ* redifli gazeller tarzında Nevâî'ye ithafen yazmıştır.

ULUĞ ŞÂİR

Nävâiy éy uluğ şâir büyük nâmiñgä sällämnâ
Bu äş'âriñgä tähsin u bu in'âmiñgä sällämnâ

Yâzib bês gâncni sën ikki yildä särfirâz oldiñ
Nizâmiy xämsäsüdän âlgän ilhâmiñgä sällämnâ

Tüzib Türkiy tilidä tört devâniñni şân tâpdiñ
Qâsidä mäsnävi dék yâzgân ärqâmiñgä sällämnâ

Mädâdiñdän tãmıbdur säfhälär üzrâ zâr u gävhr
Hâqiqätdän gâpurgân türli päygâmiñgä sällämnâ

Bêrür ilhâm şe'riñ *Qâdiriygä* éy uluğ üstäd
Ol ézgi ruh-bâxş ilhâm u ifhâmiñgä sällämnâ (Qarash: 95- 96)

Sellemnâ redifli gazelin başlangıcı

Son dönem klasik şairlerin hemen hepsinin etkilendikleri şairlerin başında *Nevâi*, *Fuzulî*, *Babür* gelmektedir. Oysa elimizdeki 1972'de basılan *Nävâiy Äsârläri Luğätü Älişer Nävâiy Äsârläriñing On Beş Tomligigä İlâvâ*, 1983-1985 yılları arasında basılan 4 ciltlik *Älişer Nävâiy Tilining İzâhli Luğätü* (I. II. ciltler 1983, III. cilt 1984 ve IV. 1985) ile 1993'te basılan *Nävâiy Äsârläri Üçün Qısqäçä Luğät*'te bu kelime yer almamaktadır. Keza Babür'un divanında da bu kelime geçmez. Aynı durum Fuzulî için de söz konusudur.

Nevâî öncesi ve Nevâî devrinde görülmeyen *sellemnâ* redifli gazeller bizim tespitimize göre Kokand hanı ve şiirlerinde Emîrî mahlasını kullanan Ömer Han ile başlamış görünmektedir.

Hokand edebî muhîtinden Ma'den'in, *sellemnâ* redifli gazelinin aşağıdaki son beytinde Emîrî'den etkilenecek bu gazeli yazdığına işaret edilmektedir.

Ämiriy gülşän- i nâzmidä äfgân äylä kim Mâ'dän,
Degäy bülbül nävâ u sävty ilhâniñgä sällämnâ. (internet: 1)

Üveysî / Veysi'nin gazelindeki aşağıdaki beyti Emîr'in gazelindeki ilgili beyitle karşılaştırdığımızda etkilenmenin yönü açıkça görünmektedir.

Emîrî

Qâşñ yayı üzä çin kördi-yu cân boldı qurbânıñ
Yäñi äyiñgä yüz teslim u qurbânıñgä sällämnâ.

*Kaşın yayı üzerinde kavisi (hilâli) görünce can
kurbanın oldu, yeni ayına yüz defa teslimim ve*

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Kurban Bayramı'na "Aşk olsun!"

Üveysi

Oşal äbru hilâliñ iyd-i ruxsârıñdâ körsäm men,
Ki qurbân aylaräm cânımnı, äyyâmıñgâ sällämnâ!

*O kaşının hilâlini yüzünün bayramında
görünce ben canımı kurban ederim, senin bu
kutlu bayramına selam olsun!*

Aynı şekilde Hive muhîtinin güçlü temsilcisi Âgehî'nin de sellemnâ redifli gazelinin aşağıdaki beyti Emîr'den (Ömer Han) etkilendiğini açıkça göstermektedir.

Emîr

Dedi, Yusuf körüb yârimni cânâñıñgâ sällämnâ,
Änı ışqıgâ tâqât äyläğän cânıñgâ sällämnâ.

*Güzellik timsali Hz. Yusuf yârımı görünce
"Sevgiline aşk olsun!" dedi. Onun aşkına takat
eyleyen canına "Aşk olsun!" dedi.*

(Âgehî)

Äğär körsä edi Yusuf mälâhâtılığ cämâlını,
Der erdi sidq ilâ: "Ruxsâr-i tâbâñıñgâ sällämnâ"

*Eğer Hz. Yusuf o güzel yüzünü görseydi
gönülden "Nur saçan yüzüne maşallah!"*

Ünlü Özbek halk destancısı Muhämmädqul Câmırâd oğlu Polkân'dan (1874-194) derlenen *Göroğlı* destanın "Gülnâr Pâri" bölümündeki *Sellemnâ* redifli şiirdir. Polkân'ın okuduğu varyanttaki *Sällämnâ* redifli şiir 4+4 hece vezniyle söylenmiştir.

Änä Göğlibek Märcân päriğä qäräb bir gäp
äytäyaptı, kötärmäläb:

*İşte Göroğlı Beğ Mercan Peri'ye
bakarak bir söz söylüyor, [ondan]
aktararak:*

Ätä-enäñgä sällämnâ,
Qıptı ätäñ seni mullâ,
Ätä-enäñgä sällämnâ!

*Atana anana aferin,
Baban seni medresede okutmuş,
Atana anana aferin!*

Gäpläriñdän köñlim toldı,
Seni Râzzâq yolğä sâldı,
Ätäñ bizimän dost boldı,
Enäñ qäyтіb mullâ qıldı,
Özginäñni tillâ qıldı,
Äytgän söziñgä sällämnâ!
Xäfä bolmä, kelin boldıñ
Qâşı köziñgä sällämnâ!

*Sözlerinle gönlüm huzur buldu,
Seni Rezzâk gönderdi,
Baban bizimle dost oldu,
Anan bir şekilde seni okuttu,
Bizzat seni altın yaptı,
Söylediğin söze aferin!
Darılma, gelin oldun,
Kaşına gözüne aferin!*

Öziñgä Şâdmân bek bändä,
Yäxşı söz äp keldiñ bundä.
Qılmä bizlärni şärmändä,
Äytgän tiliñgä sällämnâ!
Ölmäy barsäm Türkmen elgä,
Toylär qılâyın be näxât.
Gäpirgän gäpiñgä sällämâ!

*Sana Şâdmân Beğ bendedir,
İşi söz getirdin buraya.
Yapma bizi aleme rezil,
Söyleyen diline aferin!
Ölmeyip de gidersem Türkmen iline,
Düğünler yapayım ???
Söylediğin sözüne aferin!*

Şâdmân xızmetkâr öziñgä,
Râzmân äytgän söziñgä,
Cânı bändädir köziñgä,
Seniñ äqliñgä sällämnâ!

*Şâdmân hizmetkârdır sana,
Razıyım söylediğin sözüne,
Canı kuldur gözüne,
Senin aklına aferin!*

Ätämän enäñ ölmäsin,
Qıptı özgigäñni mullâ,
Bâsgän iziñgä sällämnâ!

*Atan ile anan ölmesin,
Bizzat seni okutmuşlar,
Attığın adımına aferin!*

Xop täxlik bolgäniñgä,

Çok kat kat olmana,

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Yaxşı xätını älgäningä,
Neçä mäqâm gäplär bilän,
Rähmät, bundä kelgäningä,
Bäsğän iziñgä sällämnä!

Märtäbäniz ziyäd boldı,
Gäpiñizdän köñlim toldı,
Egäm sizni yolgä säldı,
Şadmänbek xızmatkâr boldı,
Seniñ erinğä sällämnä!

Xop yaxşı sözlärni äytidin,
Hämmä ädämni bälqıtdin,
Här bir hâliñgä sällämnä!
Läbdä bâliñgä sällämnä!
(Säidov –Husäinovä: 141)

İyi mektubu almana,
Türlü usuldeki sözlerinle,
Teşekkürler, buraya gelmene,
Bastığın adımına aferin!

Mertebeniz ziyade oldu,
Sözlerinizden gönlüm doldu,
Rabb'im sizi yola saldı,
Şadumân Beğ hizmetkâr oldu,
Senin erine aferin!

Çok iyi sözleri söyledin,
Bütün herkesi aydınlattın,
Her bir haline aferin!
Dudağındaki balına aferin!

Görüldüğü üzere *sällämnä* redifli şiirler Özbek halk destanlarında da mevcuttur. Bu sebeple söz konusu redifin ilk defa halk destanlarında mı yoksa klasik şiirde mi kullanıldığı meselesi üzerine kesin hüküm vermek zordur. Klasik şairlerin halk şiirinden, halk şairlerinin de klasik şiirden etkilendikleri bilinmektedir.

Nevâî'nin *Mizânü'l-Evzân*'ında *tuyug, koşuk, urğuştek, çenge, ozmag, buday-buday, türkî* gibi değişik Türk topluluklarındaki sözlü edebiyat ürünlerinden bahsetmesi, onun halk edebiyatından haberdar olduğuna ve eserine alacak ölçüde mühim gördüğüne delalet eder. Bu konuda Übeydî'nin (1487-1539) günümüz Özbek düğünlerinde hâlen dahi söylenen *yar-yar* türküsü tarzında gazeller yazması Doğu Türk sözlü edebiyatının klasik şairlere etkisinin belki de en güzel ve somut örneğidir. Keza bu türküden Babür de "Aruz Risâlesi"nde söz etmektedir.

Buna mukabil başta Nevâî, Babür, Meşreb olmak üzere klasik döneme ait şairlerin eserleri Özbek halk ozanları tarafından bestelenerek okunmuştur. Dolayısıyla *sällämnä* redifli gazellerde hangi kesimin öncü olduğunu söylemek zordur.

Sonuç

Timur'dan sonra büyük ve güçlü bir devlet kuramayan Türkistan Türklüğü, edebî muhit meselesinde de aynı durumu sergiler. Anadolu'da görülen halk edebiyatı ile Divan edebiyatı ayrışması klasik Doğu Türkçesinde Anadolu mikyasında görülmez. Klasik şairler sözlü edebiyattan, halk ozanları yani bahşılar da klasik şairlerden etkilenmişlerdir. Göroğlu destanının ilgili bölümü Sovyet döneminde derlenmiştir. Ancak bu destanın tarihî geçmişi oldukça eskilere dayanmaktadır. Dolayısıyla Emîrî acaba bu destanı dinledi ve bundan etkilenerek *sellemnä* redifli gazel mi yazdı? Yoksa bahşılar, Emîrî'nin *sellemnä* redifli gazelinin devirdaşları ve hemen sonrakileri çok etkilemesi sonucu yazılan gazellerden etkilenerek Göroğlu destanına mı eklediler? Bunların cevabı kesin değildir.

Ancak *sellemnä* kelimesinin aslında Arapça olması ve Arapçaya bilhassa klasik tarzda eser veren şairlerin vakıf olması düşünüldüğünde bu tarzdaki ilk şiirin - yaşadığı yıllar da dikkate alındığında - Emîrî'nin yazmış olması ihtimalini güçlendirmektedir.

I.ULUSLARARASI ALİ ŞİR NEVAİ ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Bu gazellerden hareketle son devir klasik şairlerinin taklit ettikleri geçmişin büyük şairlerinin söylemediği bir âhenk unsuru bulmuşlardır. Üstelik bu âhenk unsuru, özellikle son iki yüzyılda yaşayan ve gazel yazan şairlerin bir çoğunu etkilediği görülmektedir. Güney Türkistan'da günümüz şairleri dikkate alındığında bu etkini hâlen dahi sürdürdüğü söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Âbdulhâkîm Şâr'î Cävzcâniy (2009) *Yüräk Sirläri*. Kâbil: Äfgân Mäsläk Bäsmaxânäsi.
- Âbdulhämîd Ägäh (2012) *Ärmänlär Küyi*. Hazırlayan: Muhämmäd Ämin Mätin-i Ändhâyî – Gulâm Säxi Vâkilzädä. Mäzârîşârîf: Döstân Bäsmaxânäsi.
- Ateş, Ahmet – Abdülvehhâb Tarzî (1962). *Farsça Gramer*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi
- Dälîmov, Subutây (1972). *Muhämmäd Rizä Mirâb Erniyâzbek Oğlu Ägähîy Äsârlär II Cild Devân Dävâmı*. Taşkent: Ğäfur Ğulâm.
- Devâniy http://www.ziyouz.com/index.php?option=com_content&task=view&id=7922 27.20.2018
- Eckmann, János (1996). *Harez, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TDK.
- Erkinov, Sâdır – Quvâmiddin Munirov – Şäräfidin Eşânxocäyev (1988). *Xämzä Hâkimzädä Niyâziy Tolä Äsârlär Toplämi Birinçi Tom Devân*. Taşkent: Fân.
- İsmâilovä, Gülsärä (1991). *Muhämmäd Rähimxân Feruz Ne Boldı Yârim Kelmädi*. Taşkent: Ğäfur Ğulâm.
- Kärimov, Ğulâm (1971). *Muhämmäd Rizä Mirâb Erniyâzbek Oğlu Ägähîy Äsârlär I Cild Devân*. Taşkent: Ğäfur Ğulâm.
- Xocäyeva Nâzimäxân – Färâğätxân Xocäyeva (1992). *Çustiy Güldästəsi*. http://n.ziyouz.com/books/uzbek_zamonaviy_sheriyati/Chustiy.%20Devon.pdf 12.03.2018
- Mä'dän: http://www.ziyouz.com/index.php?option=com_content&task=view&id=6954&Itemid=99999999 12.01.2018
- Öztürk, Rıdvan (2014). *Günümüz Afganistanlı Özbek Şairleri*. Konya: Palet
- Qarash, M. Yaqub (2015). *1900-2000 Yılları Arasında Güney Türkistan (Afganistan)'da Özbek Türkçesiyle Yazan Şairler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Qâdırova Mähbubä (1980). *Nâdirä Şe'riyätidän*. Taşkent: Özbekistân KP Märkäzi Komiteti.
- Qâsımov, İmâmiddin - Ämânillâ Vâlixânov (1983). *Uväysiy Köñül Gülzâri*. Taşkent: Ğäfur Ğulâm.
- Tolkun, Selahittin (2016). *Afgan Türkistanı Edebiyatından Örnek Bir Şahsiyet: Üstad Metin -İnceleme-Şiirler-Sözlük*. İstanbul: Kitabevi.
- Yusupov, Yunus – Vähâb Rähmânov (1984). *Ävâz Säylänmä*. Taşkent: Ğäfur Ğulâm.

O'ZBEK TILIDA VATAN VA ONA DIYOR GURUHIGA OID MAQOLLARDA
SINONIMIYA VA ANTONIMIYA

Sitora Xusanova

Jahon Iqtisodiyoti va Diplomatiya Universiteti

husanova.sitora@mail.ru

Mazkur maqola o'zbek tilida vatan va ona diyor guruhiga mansub maqollardagi sinonimlar va antonimlarning tadqiq qilishga bag'ishlangan. Tadqiqot maqsadi tematik guruhga oid maqollarning semantik xususiyatlarini aniqlash, tahlil qilish hamda taqqoslashdir. Tadqiqot natijasida tematik guruhga oid maqollarning sinonim va antonim juftlari aniqlandi.

Статья посвящена изучению синонимов и антонимов узбекских пословиц тематической группы родина, родной край. Цель исследования – выявить, проанализировать и сравнить семантические свойства пословиц данной тематической группы. В результате исследования были выявлены синонимические и антономические пары пословиц данной тематической группы.

The article is devoted to study synonyms and antonym of proverbs of group country and motherland in Uzbek language. The aim of research is to identify, to analyze, compare and reveal semantic peculiarities of proverb of specific group. As a result, synonymic and antonymic pairs of proverb of specific group were identified.

Kalit so'zlar: sinonim, antonym, maqol, ona diyor, parafraza.

Ключевые слова: синоним, антоним, пословица, родина, перифраза.

Key words: synonym, antonym, proverb, motherland, paraphrase.

Madaniyatni yorqin tasvirlovchi vosita til hisoblanadi, shu tilda gaplashadigan jamiyatning hikmatini esa tilning asosiy elementlaridan biri maqollari ifodalaydi. Maqollar folklorning yorqin ifodasi, folklor esa milliy madaniyatning yorqin misollaridan biridir.

Maqollarda vatanparvarlik, mardlik, yaxshilik, mehnatsevarlik, to'g'rilik, do'stlik kabi yuksak ijobiy me'yorlar ta'kidlanib, nodonlik, egrilik, qo'rqqoqlik, yomonlik, yolg'onchilik, yalqovlik, ochko'zlik kabi salbiy illatlar qoralanadi. Shuning uchun ham maqollar keng talqinda xorijiy tillarni o'rganishda qo'llanilishi lozim. Shu jihatdan, Durbin Rowland ham tilni o'qitishda

maqollarning muhimligi ularning yodda yaxshi qolishi va o'quvchilarning so'z boyligini boyitishga yordam berishida deya izohlaydi(2, 8). Shu bilan birga, maqollarni o'qitish metodlarining obyekt sifatida ko'ruvchilar ularni o'rganish mashaqqatli lekin qiziq ekanligini ta'kidlaydilar(1, 46).

Vatan va ona diyoyor guruhiga oid maqollarning semantik ahamiyatini yanada yorqin tasvirlash uchun bu tematik guruh ichidagi maqollarda parafraza usulini qo'llangan, sinonimiya va antonimiya hamda uslubiy bo'yoqdorlik ya'ni ijobiy va salbiy bo'yoqdorlikka ega maqollarni tahlil etish mumkin.

1. Sinonim maqollar. Mavjud 6 ta tematik guruh ichidagi maqollar mazmunan bir – biriga yaqin turganligi va ayni tushunchalarni takrorlab izohlagani uchun sinonim deya talqin etilishi mumkin. Ammo bu tematik guruh ichidagi maqollarda bir – biriga bo'lagan ayni sinonimlik seziladi. Sinonim maqollar tarkibida sinonimik so'zlarning ishlatilishi bilan izohlanadi:

Kishi yerida sulton bo'lguncha,

O'z elingda cho'pon bo'l.

“Better to be a shephard in your own country,

Than a ruler in someone else's”

Kishi yurtida sulton bo'lguncha,

O'z yurtida o'lton bo'l.

“Better to be a slave in your own country,

Than a king in someone else's”

Kishi yurtida shoh bo'lguncha,

O'z yurtida gado bo'l(3, 10).

“Better to be a beggar in your own country,

Than a king in someone else's”

Birovning yurtida bek bo'lguncha,

O'zingning yurtida it bo'l(3, 10).

“Better to be a dog in your own country,

Than a prince in someone else's”

O'zga yurtning qozisi bo'lgandan,

O'z elining tozisi bo'l.

“Better to be a dog in your own country,

Than a judge in someone else's”

O'zga yurtning boshi bo'lgancha,

O'z yurtining toshi bo'l(3, 14).

“Better to be a stone in your own country,
Than a head in someone else’s”

Ushbu 6 ta sinonimik maqollarda bir nechta sinonimik soʻzlar mavjud boʻlib, sinonimlik maqollarning birinchi satrida yoki birinchi qismida yaqqol koʻzga tashlanadi. “Kishi yurti”, “birovning yurti” va “oʻzga yurt” maqollarda sinonimlik vazifasini bajarmoqdalar, bunda “oʻzga” va “birov” lugʻaviy sinonimlar boʻlib, “kishi” soʻzi shartli sinonim hisoblanadi yaʼni ushbu kontekstda “kishi” soʻzi asl lugʻaviy maʼnosida emas balki “begona” yoki “birov” maʼnosida kelmoqda. Shuningdek, ushbu sinonimik qatorda “oʻzga” soʻzi sinonimlar ichida dominant hisoblanadi. “Sulton”, “qozi”, “shoh”, “bek”, “bosh” soʻzlari sinonim boʻlib, har biri boshqaruvchi, hukmdor maʼnosiga ega boʻlib, “shoh” soʻzi sinonimik dominant soʻz. Maqollarning ikkinchi qismida “el” va “yurt” soʻzlari qaysidir maʼnoda bir-biriga yaqin tushunchalar boʻlgani uchun sinonim deya talqin etilishi mumkin. Maqollarning birinchi qatordagi sinonimik soʻzlari bir – biriga juda yaqin tushunchalar boʻlsa-da, ikkinchi qatordagi ularga qarama – qarshi turgan soʻzlar mazmunan rang – barangligi bilan ajralib turibti. Yuqorida keltirilgan “sulton”, “qozi”, “shoh”, “bek”, “bosh” sinonimlariga qarama – qarshi qilib “choʻpon”, “ulton”, “gado”, “it”, “tozi”, “tosh” kabi soʻzlar keltirilgan. Garchi “choʻpon”, “ulton”, “gado”, “it”, “tozi”, “tosh” soʻzlari salbiy maʼnoda kelib, martabali va obroʻli boʻlmagan mashgʻulotlar bilan shugʻullanadigan insonlarni (choʻpon va gado), hattoki hayvonlar va buyumlarni ham ifodalab kelmoqda.

Elning ichi – oltin beshik(3, 13).

“Inside of community is golden crib”

Ona yurtning – oltin beshigining(3, 11).

“Your motherland is your golden crib”

Ushbu sinonimik juftda ikkinchi maqolda berilgan “ona yurt” va birinchi maqolda koʻrsatilgan „el“ soʻzlari bir – biriga yaqin tushunchalarni ifodalashi jihatidan sinonimlik xususiyatiga ega deya taʼriflanishi mumkin.

El boshiga tushgani –

Er boshiga tushgani(3, 11).

Elning gʻami – erning gaʻmi(3, 13).

“Community’s grief - hero’s grief”

Ushbu sinonimik juftlikda birinchi maqolda koʻrsatilgan „boshiga tushgani“ va ikkinchi maqolda berilgan „gaʻmi“ soʻzlari shartli ravishda sinonim deya taʼriflanishi mumkin. Oʻzbek frazeologiyasiga xos va paremiologiyasiga xos boʻlgan „boshiga tushgani“ iborasining maʼnosi koʻpincha salbiy maʼnoda qoʻllanib, inson duch kelishi mumkin boʻlgan gʻam – tashvishlar

nazarda tutiladi. Masalan, boshga tushganni ko'z ko'rar. Bunda bosh sinekdoxa vazifasini bajarib, aslida inson hayoti nazarda tutiladi.

Qorong'i qolgan yurtda

Qorashaqshaq podsho bo'lur.

„In dark country

Megpie ist he king“

Qurigan yurtda qul oqsoqol(3, 14).

„In dry country slave is head“

Ushbu sinonimik juftda birinchi maqolda ko'rsatilgan „qorong'i qolgan yurt“ va ikkinchi maqolda berilgan „qurigan yurt“ ko'chma ma'noda egasiz qolgan yurt degan mazmuni ifodalab kelmoqda va har ikkalasi ham sinonimlik aloqalariga kirishmoqda. Shuning bilan birga, birinchi maqolda ko'rsatilgan „podsho“ va ikkinchi maqolda berilgan „oqsoqol“ so'zlari ham sinonimik juftlik bo'lib, har ikkalasi ham boshqaruvchi yoki hukmdor ma'nosida kelmoqda.

2. Antonim maqollar. Vatan va ona diyor guruhiga mansub ko'pchilik antonim maqollar bir guruhga mansub bo'lib, turli abstrakt tushunchalar orqali ayni mazmuni yoritib berishga yo'naltirilgan.

Vatanga falokat – o'zingga halokat(3, 9).

Vataning tinch – sen tinch(3, 10).

“Peace in your homeland – peace in your home”

Ushbu antonimik juftda bir tomondan birinchi maqolda ko'rsatilgan “falokat” va “halokat” so'zlari ikkinchi maqolda berilgan “tinch” so'ziga antonim bo'lib kelmoqda. Shuningdek, birinchi maqolda ko'rsatilgan “o'zing” va ikkinchi maqolda berilgan “sen” ham sinonim juft bo'lib, har ikkala antonimik maqolda ayni mazmuni ifodalab kelmoqda.

Elning baxti – erning baxti.

Elning g'ami – erning ga'mi(3, 13).

Bir xil strukturaga ega bo'lgan bu maqollarda ayni mazmun antonim so'zlar orqali ifodalangan. Bunda birinchi maqolda ko'rsatilgan “baxt” va ikkinchi maqolda berilgan “g'am” o'zaro antonim so'zlardir.

3. Parafraza usulini qo'llash. Parafraza yo'li taqoslangan ushbu maqollarda tirening qo'llanilishi, shaxsning o'zgarishi, aniq nisbatdan majhul nisbatga o'tish va egalik qo'shimchalarining o'zgartirilishi kabi usullar kuzatilgan.

O'z yurtning – o'lan to'shaging,

O'zga yurt bo'lmas beshiging.

O'z uyim – o'lan to'shagim(3, 14).

Keltirilgan maqollarda bir xil mazmundagi fikr ikki xil yo'l bilan ifodalangan bo'lib, birinchi maqol ikkinchi shaxs birlikga yo'naltirilgan bo'lsa, ikkinchi maqolda ma'noni ifodalash uchun birinchi shaxs birlik qo'llanilgan. Bunda ikkinchi shaxs birlik egalik qo'shimchasi – ing birinchi shaxs birlik egalik qo'shimchasi – im bilan almashtirilgan.

El – qo'ngan yerda,

Ot – to'ygan yerda.

El qo'ngan yerni bilar,

Ot to'ygan yerda tinar(3, 12).

“People are in settled place,

Horse is in full place”

Keltirilgan maqollarning birinchisidagi tire ikkinchi maqoldagi “bilar” va “tinar” so'zlari bilan almashtirilgan. Tire o'rniga uni ifodalovchi so'zlar qo'llanilishi ma'noning o'zgarishiga ta'sir qilmaganligi sababli maqollarda parafraza usuli qo'llangan deya talqin etish mumkin.

Vatan gadosi – kafan gadosi.

“He who loses his motherland,

Will die impoverished”

Vatangado bo'lguncha,

Kafangado bo'l(3, 9).

“Better to be impoverished

Than to be without motherland”

Keltirilgan maqollarning birinchisidagi tire ikkinchi maqoldagi “bo'l” so'zi bilan almashtirilgan. Birinchi maqoldagi naql hech qaysi shaxsga yo'naltirilmagan bo'lsa, ikkinchi maqolda ikkinchi shaxs birlikka yo'naltirilgan maslahat ma'nosiga ega.

Yurt qo'ri, eling o'sar,

Qo'rimasang, uying to'zar(3, 13).

Yurt qo'risang, o'sarsan,

Qo'rimasang, to'zarsan(3, 14).

“If you protect the people, you will win

If not, you will be ruined”

Yuqorida keltirilgan parafraza yo'li bilan hosil bo'lgan maqollarda ham bir xil mazmun ifodalanmoqda va har ikkisida ham shart maylidagi gaplar berilgan. Ammo birinchi maqolda “qo'ri” buyruq maylida ikkinchi maqoldagi “qo'risang” shart maylidagi fe'l bilan o'zgartirilgan. Birinchi maqolda keltirilgan “o'sar” va “to'zar” so'zlari ikkinchi maqolda “o'sarsan” va

“to’zarsan” so’zlari bilan alnashtirilgan. Shu jihatlarni hisobga olinsa, birinchi maqol ikkinchi maqolga nisbatan yumshoqroq tarzda berilganligiga guvoh bo’lish mumkin.

Har ko’katning o’z suygan tuprog’i bor.

Ekin yerida ko’karar,

Er – elida.

Elidan bezgan er o’ngmas,

Ko’lidan bezgan g’oz o’ngmas.

O’pkadan urgan yel yomon,

Elidan ayrilgan er yomon.

4. Ijobiy bo’yoqdorlikka ega maqollar. O’zbek tilida vatan va ona diyor guruhiga mansub maqollarning aksariyat qismi ijobiy mazmunga egaligi bilan boshqa tematik guruhdagi maqollarda ajralib turadi. Ushbu ijobiylik belgisi vatan va ona diyor ko’pincha ijobiy his – tuyg’ular bilan bog’liq tushunchalar ekanligi sabablidir. Vatan va ona diyor tematik klassifikatsiyasi natijasida hosil bo’lgan 6 ta guruh ichida 5 tasi o’z nomidan kelib chiqqan holda, ma’nova mazmunini hosibga olganda ijobiy bo’yoqdorlikka ega maqollar sirasiga kiradi.

Bular qatorga quyidagi maqollarni kiritish mumkin:

Ona diyor aziz va qadrlidir guruhi

Vatani borning baxti bor,

Mehnati borning – taxti(3, 9-10).

Vatanning taqdiri – sening taqdiring guruhi

Yurting omon – o’zing omon(3, 14).

Yurt egasi guruhi

Yurt egasi yo’lbarsdir,

Oldirgani qo’ymasdir(3, 13).

Vatanning manguligi, yagonaligi guruhi

Kindik qoning to’kilgan joyda joning bor,

Mehnat qilgan yerda moling bor(3, 30).

Yurtga muhabbat va elga himmat guruhi

Qush ham ketsa keladi,

O’z elini sevadi(3, 15).

Guruhlarning nomidan kelib chiqqan holda maqollarni tahlil qilinsa ular ijobiyliги ko’zga tashlanadi, ammo shunga qaramay ushbu maqollar ichida salbiy bo’yoqdorlikka ega maqollar ham uchraydi. Umumiy mazmuni jihatidan ijobiy tushunchalarni ifodalagani sababli bu turdagi barcha maqollarni ijobiy bo’yoqdorlikka ega maqollar guruhiga umumlashtirilgan.

5. Salbiy bo'yoqdorlikka ega maqollar. Ma'no va mazmuni tomonidan salbiy bo'yoqdorlikka ega vatangado, ona vatandan ayrilgan, vatansiz, elidan bezgan, xalqidan ayrilgan, yurtidan ajralgan kishilarning xolatini ifodalagan bir nechta maqollar bir tematik guruhga kiritilgan.

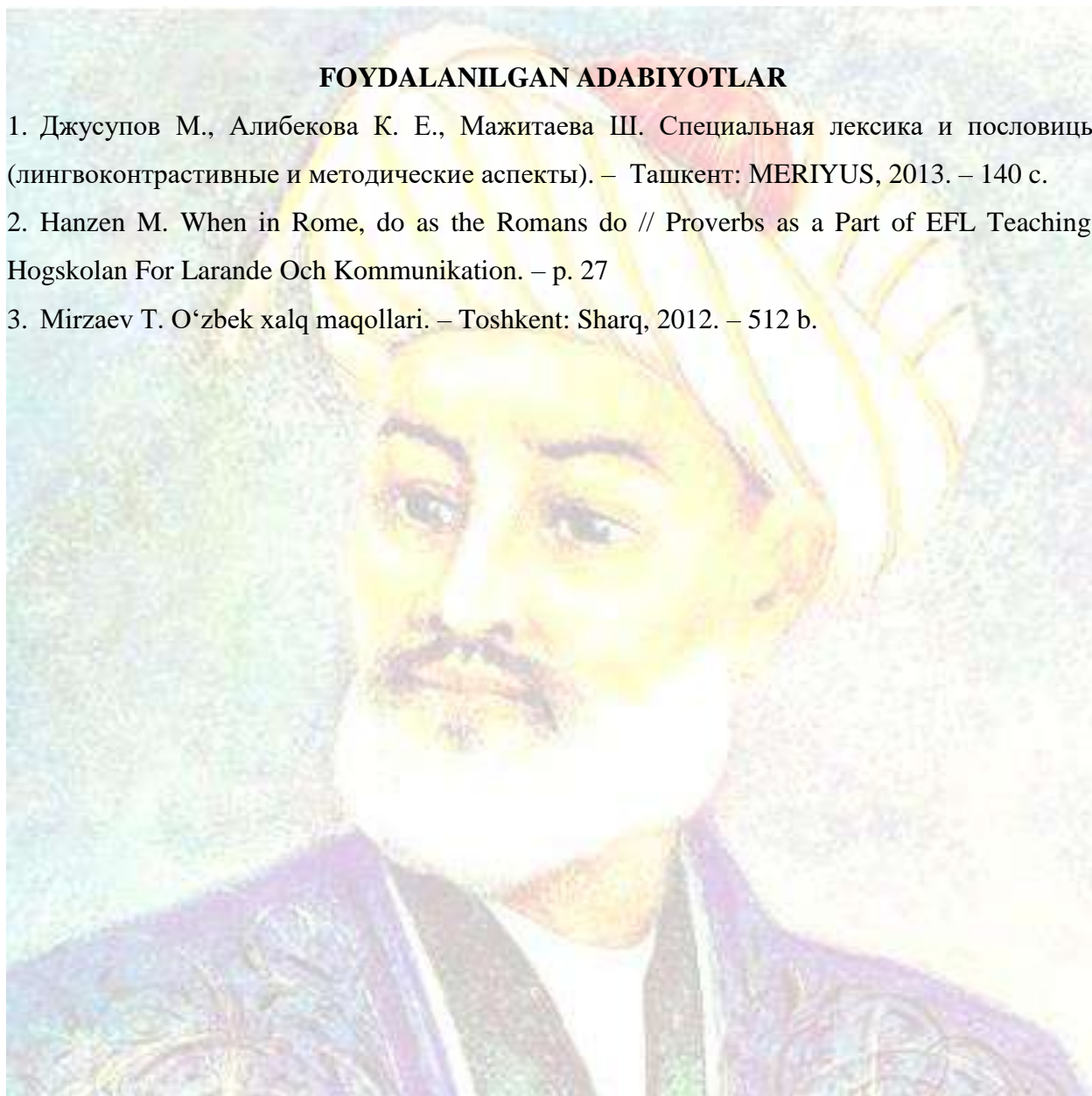
Vatangadolik va yurtdan ayrilganlik

Badqavm bo'lsang bo'l,

Beqavm bo'lma(3, 9).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Джусупов М., Алибекова К. Е., Мажитаева Ш. Специальная лексика и пословицы (лингвоконтрастивные и методические аспекты). – Ташкент: MERIYUS, 2013. – 140 с.
2. Hanzen M. When in Rome, do as the Romans do // Proverbs as a Part of EFL Teaching. Hogskolan For Larande Och Kommunikation. – p. 27
3. Mirzaev T. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2012. – 512 b.

**TA'LIM JARAYONI TAMOYILLARI VA QONUNIYATLARINING
SHAKLLANISH TARIXI**

**HISTORY OF FORMATION OF THE PRINCIPLES AND LEGALITIES OF THE
EDUCATIONAL PROCESS**

**Xolov Olim Chorshamiyevich
Ismailov Murodulla Qaxramonovich**

O'zbekiston Respublikasi, Surxondaryo viloyati
Termiz Davlat Universiteti o'qituvchisi
terdunuriddin@umail.uz

Annotatsiya

Maqolada muallif tomonidan o'qitish jarayoni qonuniyatlari va tamoyillarining shakllanish tarixi, ularning mazmun-mohiyati haqida ma'lumotlar bayon qilingan.

Annotation

In this article the author has explained about the history of the principles and legalities of the educational process and their essence and content.

Kalit so'zlar: ta'lim, o'qitish, qonuniyat, tamoyil, ongllilik, tizimlilik, natijaviylik.

Ibtidoiy jamiyatda insoniyat o'sib kelayotgan avlodga mavjud bilimlarni uzatish asosida amaliy bilimlari asta-sekin shakllangan. O'sha davridayoq ta'lim amaliy qoidalari ishlab chiqilgan va avloddan-avlodga uzatib kelingan.

Antik davrda asosan ajdodlar tajribasi an'analar tarzida umumlashtirilib, amaliy ta'lim masalalari hal etilgan. Platon va Aristotellar tavsiya hamda qoidalar to'plami ko'rinishida amaliyot ta'lim mohiyatini umumlashtirishga uringanlar.

Sharqdagi Uyg'onish davrida (IX-XI asrlar) arab, musulmon madaniyatining Yaqin va Markaziy Osiyo xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyati bilan birlashishi asosida alohida sinkretik (yunoncha synkretismos – birlashish, yaxlitlik, qo'shilish) madaniyat birlashgan turi yuzaga kelgan. Allomalar Muhammad al-Xorazmiy (787-850 yillar), Abu Nasr Forobiy (870-950 yillar), Al-Kindiy (800-870 yillar), Abu Rayhon Beruniy (973-1050 yillar), Abu Ali ibn Sino (980-1037 yillar) va boshqalar uning asoschilari sifatida mashhur bo'ldilar. Bu madaniyatning asosiy markazlari Suriya, Eron, Markaziy Osiyo hududlarida joylashgan. Sharq mutafakkirlari o'z asarlarida ta'lim usullari, qoidalari, tamoyillari, metodlari va shakllari asosida ta'lim amaliyotining mohiyatini ifoda etadilar. Biroq ta'lim masalalari bilan ular maxsus va izchil shug'ullanmaganliklari bois maxsus didaktik nazariya yaratilmadi. Ta'limni ular fan sifatida

emas, boshqa fanlarga o'rgatish san'ati, hunarmandchilik sifatida tushundilar. Sharq allomalar tomonidan ilgari surilgan qoida, usul va tamoyillarning aksariyati zamonaviy maktablarda ham qo'llanilmoqda.

Sharq allomalari Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Al-Kindiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muslihiddin Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiylar ham ta'limning ilmiyligi, ongliligi, ko'rgazmaliligi, tushunariligi, ketma-ketligi, muntazamligi, moslashuvchanligi va mustaqilligi, shuningdek, bolaning individual xususiyatlari, layoqati va qobiliyatlarini hisobga olish, ta'limni insonparvarlashtirish kabi qoida va tamoyillarini o'z asarlarida ifoda etib bergan. [1, 103-b.] Ushbu mutafakkirlarimizning quyidagi tamoyillarni ilgari surganini ko'rishimiz mumkin:

Muhammad Muso Al-Xorazmiy (757-850 yillar)

- mustaqillik (ijodiy faollik);
- kuzatilgan voqea va hodisalarni tushuntirishda muntazamlilik, ketma-ketlik;

Al-Kindiy (800-871 yillar)

- o'qitishning ilmiyligi va ongliligi;
- anglash faoliyatini faollashtirish;
- mantiqiy fikrlash;
- ko'rgazmalilik;
- tizimlilik, ketma-ketlilik va hokazolar

Abu Nasr al-Forobiy (870-950 yillar)

- amaliy va nazariy bilimlarning hayot bilan bog'liqligi
- ilmiy bilimning qulayligi (anglashning ilmiy metodi);
- mantiqiylik va ketma-ketlik;
- ilmiylik, ko'rgazmalilik, tizimlilik (kuzatish va tajriba);

Al-Beruniy (973-1050 yillar)

- o'quvchilarni ilmiy ma'lumot bilan qurollantirish;
- ilmiy amaliyot;
- tajriba va kuzatish;
- o'qishning qulayligi (yaqindan uzoqqa, ma'lumdan no'malumga va boshqalar)

Ibn Sino (980-1037 yillar)

I.ULUSLARARASI ALI ŞIR NEVAI ÖZBEK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

- o'qitish tamoyillari: a) bolani birdaniga kitobga bog'lash mumkin emasligi; b) bola bilan o'tkaziladigan mashqlar me'yorlashtirilgan va kuchiga mos, jamoaviy, uning jismoniy mashqlarga muvofiq, bolaning qobiliyatini hisobga olishlik; v) o'qishda yengildan og'irga muntazam borish; g) ko'rgazmalilik tamoyili; d) bolaning alohida shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish metodlari: a) materialni bayon etishda tizimlilik va ketma-ketlik; b)mantiqiy fikrlash; v)nazariya va amaliyotning o'zaro bog'liqligi; g)umumiydan xususiya o'tish; d)o'quvchilarning mantiqiy fikrlashi; j)shaxsiy kuzatish; z)tajriba, amaliyot va boshqalar.

Sa'diy Sheroziy (1184-1291 yillar)

- bilimlarni amaliyotda qo'llash;
- aqliy qobiliyatni rivojlantirish;
- tizimlilik, bilimning tushunarligi;
- shaxsning faolligi tamoyili;
- bilimning hayotiyli amaliyot bilan bog'liqligi
- mehnat ta'limi va boshqalarning yetakchilik roli

Jomiy (1414-1492 yillar)

- ilmiylik;
- amaliylik;
- tizimlilik;
- muntazamlik;
- qulaylik;
- bilimni amaliyot bilan bog'liqligi
- egallangan bilimlarni mustahkamlash, amaliy ahamiyatliligi;
- o'qitishning insonparvarligi va boshqalar.

Alisher Navoiy (1441-1501 yillar)

-bolaning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish;

-onglilik, faollikni rivojlantirish;

muntazamlilik;

materialni bayon etishning qulayligi;

-o'qitishni insonparvarlashtirish;

-inson rivojlanishining ko'p tomonlamaliligini va boshqalar.

XVII asrda pedagogika amaliy tabiatshunoslik sifatida biologiya qonuniyatlariga bo'ysunishi e'tirof etilgan. Pedagogikani tubdan to'la qayta qurishni chex olimi YA.A.Komenskiy va ingliz pedagogi Djon Lokk amalga oshirdilar.

Ular pedagogik qonuniyatlarni quyidagi uch jihatiga ko'ra guruhlaganlar:

1. Ijtimoiy-tarixiy.
2. Tabiiy-tarixiy.
3. Psixologik.

Keyinchalik bir guruh ilg'or pedagoglar umumiy tamoyillar bilan qanoatlanmay, didaktik qonuniyatlarini ifoda etishga uringanlar. Xususan, YA.A.Komenskiy didaktikaning tematik belgilariga ko'ra guruhlangan quyidagi qoidalar tizimini ilgari surdi:

1. "Ta'lim va oson o'qishning asosiy qoidalari" ("Buyuk didaktika" - XVII bob);
2. "Tabiiy o'qish va ta'limning asosiy qoidalari";
3. "Fanlarga o'qitish san'atining to'qqiz qoidasi" (XX bob) va boshqalar.

Disterveg tomonidan asoslangan qoidalar soni 33 ta bo'lib, ular muayyan loyihalarga taalluqli ekanligiga ko'ra guruhlarga ajratadi (birinchi guruh – o'qituvchiga nisbatan, ikkinchisi – dars tashkil etilayotgan fanga nisbatan, uchinchisi – o'quvchiga nisbatan va hokazolar tarzida).

Shu bilan birga Disterveg mazkur qoidalarning ayrimlarini qonunlar ham deb ataydi.

Ta'lim tamoyillari tizimi. Didaktika tarixida ta'lim tamoyillarini tartibga solish masalasi bilan birinchi marta YA.A.Komenskiy shug'ullangan: "Buyuk didaktika" kitobining XV-XVIII boblarida amaldagi tamoyillarning ko'pchiligi asoslangan edi. U tabiatga moslab o'qitish g'oyasidan kelib chiqib ko'rsatmalilik (narsa-tana, so'z esa kiyim, narsa-don, so'z-uning po'stlog'i; shunday ekan, bilish narsaning o'zini sezishdan, o'rganishdan boshlanmog'i lozim); tushunarlilik (u yoki bu o'quv predmetini o'qitishdan oldin bolalar uni o'rganishga tayyor bo'lishi kerak; o'quv predmetini o'rganishga to'siqlik qiladigan narsalarning barchasi bartaraf etilsin); izchillik (tabiatda narsa va xodisalar o'zaro bo'lganidek, ta'limda ham barcha narsalarni bir-biriga bog'lab o'rgatish lozim; o'quv mashg'ulotlarini shunday taqsimlash kerakki, unda oldin o'rganilgan bilimlar keyingi bilimlarga yo'l ochsin); faollik (qanday mashg'ulot bo'lmasin, unga bolalarning mehrini oshirmoq kerak); bilim malakalarning puxtaligi (maktabda hayot uchun yaroqli narsalar o'rgatiladi; o'qitiladigan narsalarni shunday asoslamoq kerakki, unda esdan chiqarish, ikkilanishga o'rin qolmasin; mohirona takrorlash va mashq qildirish asosli o'zlashtirishga olib keladi) kabi ta'lim tamoyillarining maqomini aniqlagan. Garchand, YA.A.Komenskiy asarlarida "o'qitish prinsipi", "ta'lim prinsipi", degan

terminlar ishlatilmagan bo'lsada, hozir amalda qo'llanayotgan tamoyillarning ko'pchiligi uchun zamin yaratilgan edi. [2, 149-b.]

YA.A.Komenskiydan keyin ta'lim tamoyillari taraqqiyotiga nemis pedagogi Adolf Disterverg muhim hissa qo'shdi. 1835 yilda chop etilgan "Nemis o'qituvchilarini tayyorlashga doir qo'llanma" nomli asarida ta'lim prinsiplari ma'lumot mazmuni hamda o'qituvchi va o'quvchilar faoliyati xususiyatlaridan kelib chiqib tizimga solingan. A.Distervergning pedagogik merosida ko'rsatmalilik, tushunarlilik, izchillik, mustaqillik prinsiplari bilan bir qatorda sistemalilik (o'quv predmeti tabiatidan tizimni tanla), ilmiylik (ta'limning mazmuni hozirgi zamon fani erishgan nuqtaga yo'naladi), ta'limda bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olish (o'qitishni qiziqarli va maroqli o'tkazishga intil), faollik (maktabda "o'lik" narsalar emas, balki hayot, tafakkur barq urib yashnasin) kabi prinsiplar ham o'rin oldi. A.Distervergning xizmati shundaki, u ko'rsatmalilik, tushunarlilik, faollik kabi ta'lim tamoyillarini o'ziga xos termin-atamalar bilan nomladi.

Pedagog olimlarning didaktik asarlarida ta'lim tamoyillari bilan birgalikda ta'lim qonuniyatlari ham shakllanib, rivojlanib bordi. Quyida bir qator ta'lim qonuniyatlari mazmuni haqida to'xtalib o'tamiz.

• **O'zaro bog'liqlik qonuni** – ta'lim – tarbiya jarayonida ikkita ruhiy harakatning o'zaro bog'liqligidagi rivojlanish qonuni. Bu qonun bo'yicha ta'lim – tarbiya jarayoni ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi ruhining bir yo'nalishdagi harakatini taqozo etadi. Bu qonunga binoan, ta'lim – tarbiya jarayonini tashkil qiluvchi ikki shaxsdan birining harakati ikkinchisiningi bilan mos kelmasa, ta'lim – tarbiya jarayoni sodir bo'lmaydi. Bunda darsni samarali tashkil qilish va uni sifatli, mazmunli amalga oshirish uchun pedagog sinfda yoki auditoriyada bir xildagi holatni, ya'ni, bilim berish va bilim olish holatini shakllantirish kerak;

• **Mashq qonuni** – qonun bo'yicha, egallangan bilimni ko'nikma, so'ng malakaga aylantirishda, mashqni iloji boricha tez amalga oshirishni taqozo etadi;

• **Intensivlik qonuni** – bu qonun bo'yicha, mashqlar javobi qanchalik intensiv ravishda bo'lsa, shunchalik tez o'zlashtiriladi;

• **Assimilyatsiya qonuni** – bo'yicha har bir yangi "turtki" qaytar reaksiyani vujudga keltiradi, deyiladi. Shuning uchun egallagan bilimni qaytarish yo'li bilimni "turtib" turish kerak, deyiladi;

• **Natijaviy qonunda** – reaksiya ijobiy bo'lsa, bilim mustahkamlanadi, agar salbiy bo'lsa, xotira uni o'chirib tashlaydi, deyiladi. [3, 62-b.]

Ta'lim prinsiplarini belgilash o'lchovlari. U yoki bu didaktik xodisaga oid qarashlarni didaktik prinsiplar qatoriga kiritishning o'ziga xos mezonlari mavjud. Ularga quyidagilar kiradi:

Umumiylik. Ta'lim prinsiplari o'quv-tarbiya jarayonining barcha komponentlariga – ta'limning mazmuni, vositalari, usullari, tashkiliy shakllari, natijalari uchun mushtarakdir. Binobarin, bolalarning real bilish imkoniyatlariga mos keladigan ta'lim mazmunini belgilashda, ta'limning turli normativ modellarini (o'quv dasturi, darslik o'quv qo'llanmalari) yaratishda, ta'limning tashkiliy shakllari, vositalari, usullarini tanlashda ta'lim prinsiplariga rioya qilinadi.

Amaliyot uchun yaroqlilik. Ta'lim prinsiplari – pedagogik amaliyotga yo'nalgan. Ta'limni hozirgi zamon talablari darajasida tashkil etish, boshqarish va nazorat etish ehtiyojlariga mos bo'lmagan qarashlarni, qoidalarni ta'lim prinsiplari qatoriga kiritish mumkin emas. Ta'lim prinsiplariga ko'ra o'quv- tarbiya ishlari ta'lim-tarbiya birligi, nazariya bilan amaliyotning yagonaligi, ta'lim vositalari, usullari va sh.k optimal tanlash, ta'lim mazmunining bola shaxsiga yo'nalganligi kabi qator g'oyala amalga oshiriladi.

Ta'limning samaradorligini oshirishga yo'nalganlik. Ta'lim prinsiplarining barchasiga rioya qilish va ularni amalga oshirish yo'li bilan o'quv-tarbiya jarayonining samaradorligi oshiriladi.

Ta'lim mazmuni, vositalari, usullari, tashkiliy shakllarini maktab oldiga qo'yilgan ijtimoiy talablarga muvofiqlashtirish, bolalarning eng yuqori darajadagi taraqqiyotini ko'zlab ta'limni tashkil etish, o'quvchilarning ma'lumot mazmuni va faoliyat usullarini parallel egallashlariga erishish kabi tadbirlarni o'quv-tarbiya jarayoniga uzluksiz joriy etish yo'li bilan ta'limning natijasi, uning sifati yaxshilanadi, ta'lim uchun ajratilgan vaqtdan unumli foydalanishga shart-sharoit tayyorlanadi. Ta'limning samaradorligini oshirishga oid tadbirlar va ularni o'quv-tarbiya jarayoniga tadbir etish yo'li bilan qo'lga kiritiladigan yutuqlar ta'lim prinsiplari asosida oldindan belgilanadi. [2, 151-b.]

Har bir tamoyil va qonuniyatning o'z o'rnini bor. Ularning birontasini boshqasi bilan almashtirish mumkin bo'lmaganidek, birini ikkinchisi o'rnida qo'llash ham mumkin emas. Shu bilan birga, ta'lim prinsiplaridan biri ikkinchisi uchun o'lchov sanaladi. Masalan, ilmiylik prinsipini ta'limning turli bo'g'inlarida – boshlang'ich, o'rta, o'rta maxsus maktablarda amalga oshirish uchun tushunarliklik prinsipiga rioya qilinadi. Tushunarliklik prinsipi, bir tomondan, o'quv-tarbiya ishlarini ta'lim darajalariga qarab asta-sekin murakkablashtirib va qiyinlashtirib borishni taqozo etsa, ikkinchi tomondan, o'quvchilarning o'z imkoniyatlari –

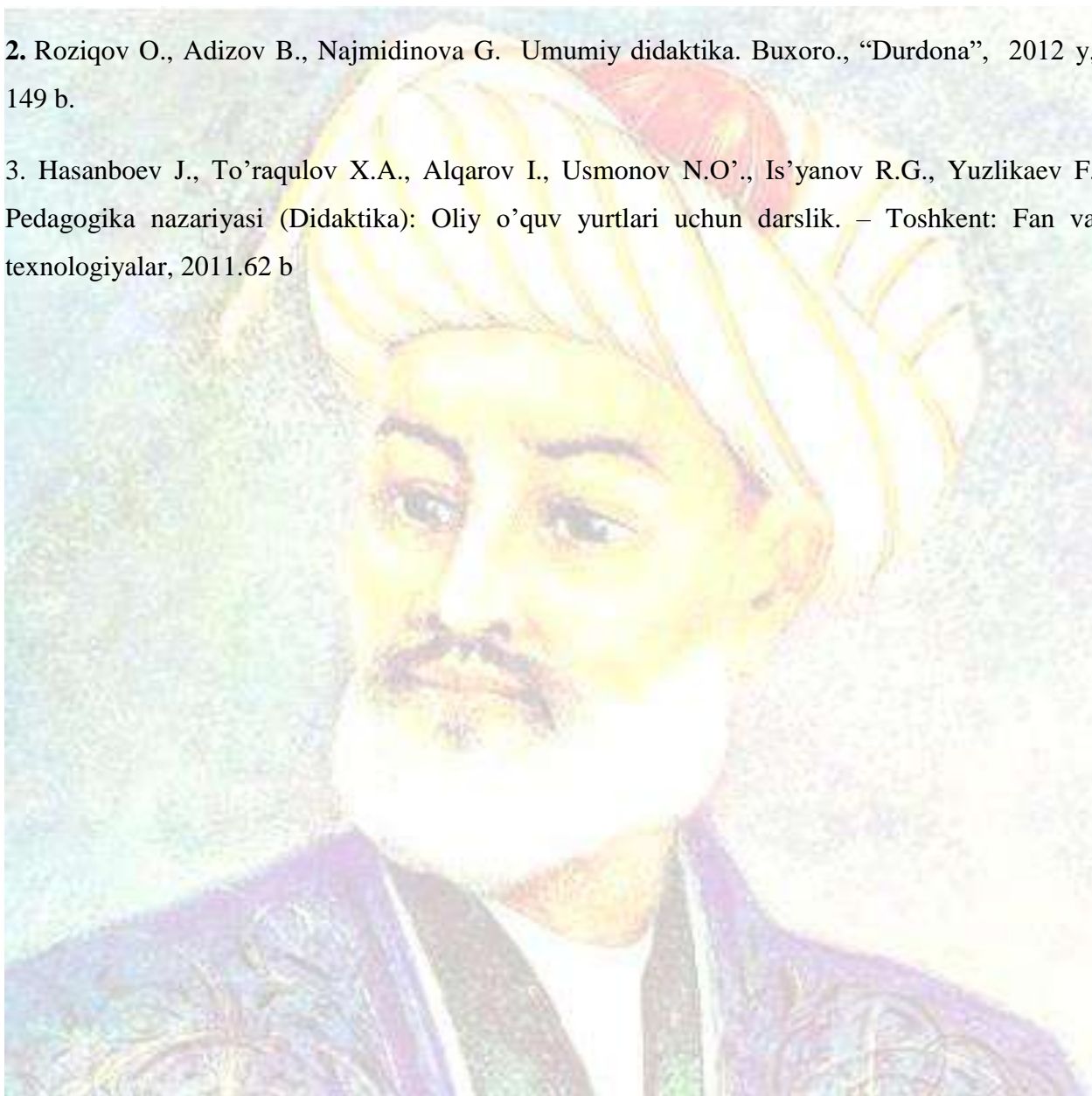
faollik, onglilik kabi qator omillarni hisobga olishni talab etadi. Xuddi shunday, sistemalilik izchilikka, mustaqillik faolikka, ko'rgazmalilik onglilikka olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yuzlikayev F.R. Pedagogika institutida bo'lajak o'qituvchini didaktik tayyorlash jarayonini jadallashtirish. – Toshkent, Fan, 1995.

2. Roziqov O., Adizov B., Najmidinova G. Umumiy didaktika. Buxoro., "Durdona", 2012 y, 149 b.

3. Hasanboev J., To'raqulov X.A., Alqarov I., Usmonov N.O'., Is'yanov R.G., Yuzlikaev F. Pedagogika nazariyasi (Didaktika): Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2011.62 b

**АҚШ НЕОКОНСЕРВАТИЗМИ ВА УНИНГ ТАШҚИ СИЁСИЙ КОНЦЕПТУАЛ
АСОСЛАНИШИ**

Тураев Аббар Салоҳиддинович

А.Қодирий номидаги Жиззах давлат педагогика институти

ijtimoiy2017@mail.ru

АҚШдаги консерватив оқимлар ичида “неоконсерватизм” йўналиши мамлакат ташқи сиёсати ва халқаро муносабатларга кучли таъсир кўрсатувчи, дунёнинг мафкуравий манзарасини ўзгартириш таъсирига эга бўлган оқим сифатида эътироф этилмоқда. Шунинг учун неоконсерватизм тарафдорларининг АҚШ давлат бошқарувидаги ўрни ва ташқи сиёсий концепциялари шаклланишига таъсирини тадқиқ этиш айниқса, бугунги кунда долзарб масалалардан биридир.

“Неоконсерватизм” атамаси биринчи марта 1973 йилда демократ-социалист М.Харрингтон томонидан “Диссент” (Dissent) журналида фаровонлик сиёсатига бағишланган мақоласида қўлланган.

Неоконсерватизмнинг атоқли асосчиси дея эътироф этиладиган Ирвинг Кристол неоконсерватизмнинг мазмун-моҳиятини очиб беришда кўпмаъноли “persuasion”, яъни “ишонч”, “маслак” тушунчаларидан фойдаланади¹. И.Кристол неоконсерватив ҳаракатнинг бош асосчиси ҳисобланади. У ўтган асрнинг 50-60- йилларида Норман Подгорец билан биргаликда “Комментарий” журналида ўз қарашларини шакллантириб борди. Неоконсерватизмнинг оммалашуви ва ривожланишида 1965 йили И. Кристол ва Д. Беллар асос солган “Паблик интерес” (“The Public Interest”) журналининг аҳамияти ҳам каттадир.

1950-60-йилларидаги Америка жамиятида кузатилган ижтимоий ўзгаришлар, совук уруш натижасида намоён бўлаётган халқаро умидсизлик натижасида неоконсерватизмнинг юзага келишини тақозо қилганлиги таъкидланади. Неоконсерваторлар бундай ўзгаришларнинг юзага келиши Демократик партия таъсири остидаги Америка жамияти руҳиятига таъсир кўрсатаётган антиамериканизмнинг ўсиши билан боғлашади.² Шунинг учун ҳам консерватив қадриятларни сақлашга зўр бериб ҳаракат қилиниши лозимлиги уқтирилади.

Неоконсерваторларнинг 1960-йиллардаги ижтимоий-иқтисодий муаммоларга

¹ Kristol, I. 2003. “The Neoconservative Persuasion”. The Weekly Standard. – Volume 8. – Issue 47

² Durham M. The American Right and the Iraq War //The Political Quarterly. - 2004. – Volume 75. – Issue 3. – P. 257

боғлиқ кўпсонли мақолалари шуни кўрсатадики, неоконсерватив дунёқарашдаги марказий ғоя либерал сиёсатнинг тизимсизлиги экан. Либералларнинг ижтимоий сиёсатига муқобил сифатида неоконсерваторларнинг бир қисми “Ижтимоий сиёсат ниҳояси” номли концепцияни таклиф этдилар. Шунга кўра, юқоридаги ғоявий ҳодисани очиб беришга ҳаракат қилган дастлабки америкалик тадқиқотчи А. Этциони бўлиб, у неоконсерватизмни қуйидагича ифодалаган: “Сўнги авлод ҳаёти жараёнида АҚШдаги бой консерватив анъаналар инкирозга юз тутди. Фақат сўнги йиллардагина консерватив мактаб ўз тарихийлигига қайта бошлади. Янги консерватив учқунни олдингиларидан фарқлаш учун биз “неоконсерватизм” тушунчасини киритамиз”³.

Неоконсерватизм назариётчиси И.Кристал томонидан неоконсерватизмнинг саккизта муҳим хусусияти ажратиб кўрсатилганлигига эътибор қаратиш лозим:

1. Неоконсерватизм замонавий либерализмдаги умидсизлик сабабли вужудга келган;
2. Ундан олдинги қарашлардан фарқли уларок, неоконсерватизм асосида романтика мавжуд эмас;
3. Неоконсерватизмнинг фалсафий илдизлари асосан классик сиёсий фалсафада ётади;
4. Неоконсерватив тафаккур буржуа жамиятига боғлиқликни ҳис этмайди. Ўз даврида яшаган Токвилнинг фикрига ҳамоҳанг ҳолда неоконсерваторлар либерал-демократик капитализмни камроқ хуш кўрадилар;
5. Бозор иқтисодиёти либерал жамият учун муҳим шароитни ташкил этади. Бундан ташқари, улар айнан бозорда иқтисодий ўсишнинг воситаларини кўрадилар;
6. Неоконсерватизм тарафдорлари иқтисодий ўсишнинг муҳимлигига нафақат моддий бойликларнинг ишлаб чиқарилиши боисидан, балки унинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётга ижобий таъсири туфайли ҳам ишонадилар. Айнан юқоридаги кўрсаткичларгина, демократиянинг социосиёсий тизим сифатидаги ўрни ва ҳаётийлиги тўғрисида гапиришга имкон беради;
7. Неоконсерваторлар бозорни эффектив иқтисодий механизм сифатида қарши олсаларда, Фридмен ёки фон Хайек сингари либералистлар ҳисобланмайдилар;
8. Неоконсерваторлар цивилизациянинг жамиятнинг муҳим асоси сифатида оила ва динни кўрадилар⁴.

Неоконсерватизм тушунчасининг ўзи кўпинча етарли даражада адекват бўлмаган

³ Etzioni A. Social Problems. - Engle Wood Cliffs. 1976. - P. 21.

⁴Kristol I. Reflections of a Neoconservative. -N.Y., 1983. - Pp. 75-77.

таркибда бойитилади. Неоконсерваторларнинг роли турли мамлакатларнинг ОАВ томонидан муболаға қилиб юборилган. Уларни АҚШ сиёсатининг яратувчилари сифатида тасвирлашса, улар томонидан чоп этилаётган “The Weekly Standard” журнали эса республикачилар маъмуриятининг йўл кўрсатувчиси сифатида тасвирланади. Неоконсерватив интеллектуаллар орасида яхудийларнинг мавжудлиги ҳам ушбу стереотипга асос, деб ҳисобланади⁵.

Неоконсерватизм намоёндаларининг ташқи сиёсатга бўлган муносабатлари ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Айнан шу муносабатда неоконсерваторлар АҚШ ва чет эл ОАВнинг назарига тушдилар. Бу масала бўйича И.Кристал куйидаги фикрни таъкидлайди: “Неоконсерваторларда ташқи сиёсат муаммолари бўйича ҳеч қандай қаттиқ тамойиллар тизими мавжуд эмас, балки уларда тарихий тажрибага асосланган ўзига хос ёндашувлар йиғиндиси мавжуд”⁶.

XX асрнинг 70-йилларида неоконсерватизм АҚШ ички ва ташқи сиёсатига яширин таъсир кўрсатиб келган бўлса, 80- йилларда эса у норасмий мақомда турса-да Америка ҳукмрон элитасининг сиёсий мафқураси сифатида намоён бўлди.

1990-йилда АҚШ Республикачилари партиясининг мафқуравий мавқеида неоконсерватизм устуворлик касб этди. Кўпчилик тадқиқотлар ҳамда таҳилларга таянилганда неоконсерваторларнинг асосий ғояси сифатида АҚШнинг дунёвий етакчилигини тасдиқлаш ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, демократиятини ёйиш мақсадида АҚШнинг бир томонлама фаоллигини, зарурат туғдирганда тажовузкорлик билан амалга ошириш эътироф этилади.

Неоконсерватив ташқи сиёсий доктринанинг марказий тамойили АҚШ “миллий манфаатлари” тушунчасининг максимал даражада кенг эътирофига эришишдир. Уильям Кристалнинг ёзишича, буюк держава учун “миллий манфаатлар” геосиёсий тушунча ҳисобланмайди. Фақат кичик давлатларнинг манфаатлари ўз чегаралари доирасидан чиқмайди ва уларнинг халқаро сиёсати кўпинча мудофавий хусиятга эгадир. Йирик миллатлар манфаатлари ҳам йирикдир....АҚШ ҳар доим нодемократик кучлар таъсиридан демократик тузумларни ҳимоя қилиш мажбуриятини доимо ҳис этади. Шунинг учун ҳам иккинчи жаҳон уруши даврида бизнинг миллий манфаатларимиз Франция ва Буюк Британияни ҳимоя қилган эди. Шунинг учун биз бугун мавжудлигига таҳдид юзага келган Исроилни ҳимоя қилишга заруратни ҳис қилмоқдамиз. Бу ерда миллий манфаатларимиз

⁵ Рахшмир П.Ю. Американские консерваторы и Европа // Международная экономика и международные отношения . – 2004. - № 7. – С. 31.

⁶Kristol I. The Neoconservative Persuasion // The Weekly Standard . – 2002. - № 50. – S. 13.

ҳеч қандай мураккаб геосиёсий асосланиши керак эмас⁷.

АҚШ неоконсерватизмининг сиёсий тадқиқотлар предметиға айланиб бораётганлигининг муҳим сабабларидан бири мазкур мафкуранинг таниқли тарафдорлари бевосита амалий сиёсат иштирокчилари сифатида сиёсий кураш майдониға чиққанлигидир. Неоконсерваторлар гуруҳининг шаклланиши ҳам ўзига хос хусусиятларига эга.

Неоконсерватизм тарихи сиёсий ва интеллектуал ҳаракат сифатида учта асосий ривожланиш фазасига эгадир: биринчиси, фикрловчиларнинг асосий ўзагини ёш радикал бирлашмалар ташкил қилади. Иккинчиси, улар марказий либерализмни ҳимоя қилувчи ёзувчилар ва олимлар гуруҳларининг аъзоларига айланишган. Учинчидан эса, неоконсерваторлар вакиллари сифатида сиёсий ташкилотлар ва “ақлий марказ”лар ишларида қатнашувчилар, жамоат зиёлилари сифатида шаклланишди.⁸

Шу ўринда неоконсерваторларнинг қуйидаги уч асосий ғояси шаклланганлигини кўриш мумкин: 1) АҚШ глобал гегемонлигини қўллаб-қувватлаш мақсадида йиллик ҳарбий бюджетни ошириши, АҚШ ҳарбий қудрати қарши томонлардан бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай таҳдидларга тура олиши учун бир неча бор оширилиши лозим; 2) Жамият ҳаётида армия авторитетлигини ошириш, АҚШ ҳарбий операцияларида фуқароларнинг кенг иштирокини таъминлаш тарғиботларини кучайтириш; 3) “Руҳан ойдinлик, равшанлик” ҳаракати, яъни душман томондан бирламчи таъсирни кутиб турмаслик, дунё бўйича демократияни ёйиш, бозор иқтисодиёти ва эркинликни ҳурмат қилишни фаол тарғиб этиш.

Неоконсерваторлар жамоатчилик фикри ва Президент, Давлат департаменти ва Пентагон даражасидаги аниқ сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёниға таъсир ўтказишган. АҚШнинг кўпгина етакчи сиёсатчилари сиёсий синфнинг мазкур ўнгчилар қисми билан узвий алоқадорликларга эга бўлиб келган. Неоконсерватизм Америка тафаккуридаги маргинал оқим ёки гуруҳий психология феномени сифатида кўрилиши керак эмас. Неоконсерватизмнинг муҳим тамойиллари С.Хантингтон ва Ф.Фукуяма каби машҳур америкалик сиёсатшуносларнинг назарий концепцияларилари акс эттирилади. Бу шуни англатадики, Вашингтондаги сиёсий команданинг ўзгариши неоконсерваторларнинг сиёсатдан кетишини англатмайди. АҚШдаги ҳар қандай партиявий ҳукумат даврида неоконсерватизм партия ости, миллий, у ёки бу ташқи сиёсий вазифаларни ҳал қилишнинг

⁷Константин Дрязгунов. Неоконсерватизм как идеология мировой гегемонии США. <http://rossiyanavsegda.ru/read/561/> -17 января 2013 года

⁸Velasco J. Neoliberals in U.S. Foreign Policy under Ronald Reagan and George W. Bush. *VoicesBehindthethrone*, 2010 – P.25.

муқобил парадигмаси сифатида мавжудлигини сақлаб келган.

АҚШ неоконсерватизми борасидаги тадқиқотларнинг яна бир муҳим жиҳатларидан бири ташқи сиёсий неоконсерватизм доктринасининг даврлаштирилиши масаласидир. Масаланинг муҳимлиги шундаки, муайян даврларда шакллантирилган ташқи сиёсий тамойиллар ва концепцияларнинг умумий ва ажралиб турувчи хусусиятларга эга бўлишидир. Шундан келиб чиқиб, тадқиқотчилар даврлаштиришнинг қуйидаги тизимини эътироф этишмоқда:

Биринчи босқич 1940-1950- йилларни ўз ичига олади. Бу даврда неоконсерватизм бир қатор шакллантирилган ғоялар мажмуи ҳамда интеллектуал оқим сифатида намоён бўлади. Унинг тарихи Шарқий Европадан чиққан иммигрантлар оқими билан боғлиқ бўлиб, Нью-Йорк шаҳри коллежи атрофида бирлашган вакиллар, хусусан, И.Кристал, Д.Белл, И.Хау, С.Мартин Липсет, Ф.Селзник, Н.Глейзер, Д.Патрик Мойнихен кабилардан иборат неоконсерваторларнинг биринчи авлоди юзага келди.

Иккинчи босқич 1960-70-йилларни ўз ичига қамраб олиб, бу босқичда интеллектуал оқимнинг сиёсий синф мафқурасига трансформацияси кузатилади ҳамда сиёсий қарорлар қабул қилишга таъсир кўрсатувчи аниқ ташқи сиёсий концепциялар шакллана борди. Неоконсерватизм тушунчасининг ўзи ҳам 1970-йилларда қўлланила бошланди. Бу босқич неоконсерватизмни партиядан ҳолилиги билан изоҳланади. Консолидация маркази бўлиб “Демократик кўпчилик коалицияси” хизмат қилди. Шу билан бирга ўнглларнинг босма матбуот тармоқлари ва “ақлий марказлар”и шакллана бошланди. Неоконсерватизмнинг асосий мафқуравий – уйғунлаштирувчи маркази сифатида Н.Подгорец бошчилигида нашр қиланадиган “Комментарий” журнали саҳнага чиқди. Бу даврнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тўхталганда неоконсерватизмнинг марказий ғояларидан бири сифатида антикоммунизмнинг кучайиб бориши, СССРга қарши курашишига тайёргарлик, ядровий барқарорлик ва учинчи дунё мамлакатларига ғоявий таъсир кўрсатиш каби тенденцияларни эътироф этиш мумкин.

Неоконсерваторлар мафқуравий курашда янги восита – ҳуқуқий ҳимоя тематикасидан фойдаланиш орқали АҚШ ташқи сиёсатининг муҳим инструментини шакллантиришди. Бу даврдаги ҳуқуқий ҳимоя ҳаракатининг ёрқин вакиллари сифатида Д.П.Мойнихен, Ж.Киркпатрик, Г. Жексонлар чиқишди.

Неоконсерватизмнинг учинчи замонавий босқичи 1990- йиллардаги стратегик турғунлик даврида бошланган бўлиб, неоконсерваторларнинг янги авлод вакилларнинг кичик Ж.Буш ҳукумати давридаги салмоқли таъсири билан яққол намоён бўлди. Улар фаолиятининг асосий ғоявий дастури “Мавжуд таҳдидлар” манифести ва “Янги Америка

асри учун лойиҳа” доирасида шаллантирилди ва илгари сурилди. Неоконсерваторлар лойиҳалари “Буш доктринаси”да амалга оширилди. Собик социалистик республикалар иттифоқининг эндиликда мавжуд эмаслигига қарамай АҚШ ҳукмронлиги ғояси, химоявий урушларга киришиш ва глобал миқёсда демократияни илгари суриш неоконсерватив дунёқарашнинг асослари сифатида эътироф этилди ва кичик Ж. Буш ҳукумати давридаги ташқи сиёсий фаолиятда ўз аксини топди⁹.

АҚШ ташқи сиёсий неоконсерватизм концепциясининг таҳлили асосида қуйидаги хулосаларни келтириш мумкин:

Неоконсерватизм ярим аср мобайнида АҚШ ташқи сиёсати анъаналарига салмоқли таъсир кўрсатиб келди ва турли даврларда жамият сиёсий маданияти тизимида етакчилик мавқеини эгаллади. Шубҳасиз бу борада неоконсерватизмнинг республикачилардан чиққан икки президент ҳукумати давридаги – Р.Рейган ва кичик Ж.Буш - таъсирни эътироф этиш мумкин. Баъзида неоконсерватизм етакчи ташқи сиёсий мактаблар хусусан, реализмга муҳолифатда турувчи куч сифатида намоён бўлди. Масалан, Р.Никсон, Ж.Форд ва қисман Ж.Картер ҳукумати даврларида реализм тамойилларига муҳолифатда турувчи оқим бўлиб турди. Лекин ҳар доим неоконсерватизм турли даражаларда АҚШ ташқи сиёсий қарорларига таъсир ўтказиб турди.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, неоконсерватизм – бу чуқур ижтимоий-маданий ва тарихий илдишларга эга воқелиқдир. Адабиётларда неоконсерватизм тафаккур мактаби, ғоя ва ҳатто маслақ сифатида талқин этилади. Бундай турли-туманлик неоконсерваторларнинг ўз фаолиятида бирор аниқ тузилмага, ягона етакчи ва бирор дастурга эга эмаслиги билан изоҳланиши мумкин. Неоконсерватизм аввало ҳукмрон элитанинг XX асрнинг иккинчи ярмида АҚШнинг жаҳон ҳамжамияти диққат-эътиборидан четлашиб қолиши эҳтимолининг кучайиши билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий чақириқларга жавобан шаклланган назарий мафкурасидир.

Неоконсерваторларнинг ташқи сиёсий қарашларини аниқлаштиришда уларни либерал вильсончилар билан фарқлашдаги методологик қийинчиликлар юзага келган. Масалан, неоконсерваторлар баъзан қаттиққўл вилсончилар ҳам деб юритилади. Бундан хулоса чиқариш мумкинки, вилсончиларнинг ўзлари неоконсерваторлар ҳаракатининг бир қисмини ташкил этади. Уларнинг умумий жиҳатларини эса либерал демократик қадриятларни кенг ёйишдаги АҚШ глобал миссиясининг қўллаб-қувватланиши билан

⁹ Блохин К. Внешнеполитическая концепция американского неоконсерватизма и ее реализация в отношении СССР и России. Автореферата по ВАК 07.00.15, кандидат исторических наук. <http://www.disscat.com/content/vneshnepoliticheskaya-kontseptsiya-amerikanskogo-neokonservatizma-i-ee-realizatsiya-v-otnosh#ixzz37nAMuVsu>

изохлаш мумкин. Бундан ташқари, уларнинг ҳар икки тоифалари ҳам тараққиёт учун интервенцияни олға суришади. Улар ўртасидаги фарқ шундаки, вилсончилар халқаро ҳуқуқ асосида либерал демократик ғояларнинг коллектив ҳатти-ҳаракатига таянилади. Улар халқаро институтларни ўз сиёсатлари легитимлигининг манбаи сифатида кўришади. Неоконсерваторлар эса аксинча халқаро институтларга ишончсизлик билан қарайди ва бир томонламалилик, унилатеризм ғоясига таянишади. Уларнинг қарашларига кўра унилатеризм америка империясининг замонавий дунё тартиботини шакллантиришидаги улкан кучидир.

Неоконсерватив ташқи сиёсий концепция асосида жаҳон саҳнасида рўй бераётган барча воқеалар неоконсерватив мафкуравий кадриятлар нуқтаи назаридан ёндашиладиган кадриятивий-мафкуравий парадигмага асосланади. Идеалистик парадигмаларнинг шаклланиши совуқ уруш давридаги коммунизм билан курашиш эҳтиёжлари билан боғлиқ.

Неоконсерваторлар наздида миллий манфаатлар АҚШнинг фундаментал ғояларга содиқлик ва ўз-ўзини ҳурматлашга асосланади. Бугун дунё миқёсида либерал демократияни ҳимоя қилишдаги АҚШнинг масъулияти ва вазифадорлиги интервенцияни тақозо этади. Неоконсерватор мафкурачиларнинг уқтиришича дунё ҳануз мукамал эмас, кўпчилик давлатлар либерализм ғояларидан узокда. Ҳатто ривожланган давлатларда ҳам демократия ҳақиқий тарихий ривожланиш ҳосиласи эмас. Совуқ уруш даврида либерал демократияни экспорт қилиш ғояси совет ҳарбий машинаси билан курашди ва АҚШ кўп томонлама ҳатти-ҳаракат қилишга киришган. Совуқ урушдан кейинги даврда эса биртомонлама курашиш орқали ўз имконияти ва кучини намоён қилишига зарурат мавжуд.

АҚШ неоконсерватизм ғояларининг бугунги АҚШ стратегияси ижрочилари олдида қўйган асосий вазифа ва мақсадлари куйидагилардан келиб чиқади:

Биринчидан, дунёвий ҳукмронлик тамойилининг неоконсерватив концепцияларида акс эттирилди ва “глобал гегемония” барча давлатлар хавфсизлиги таъминотчиси сифатида эътироф этилди; Иккинчидан, АҚШ миллий манфаатларини таъминлаш ва ҳимоя қилиш неоконсерватив ғоялар тизимида муҳим аҳамият касб этди;

Учинчидан, геоиқтисодий манфаатлар учун сиёсий технологияларнинг янги турларини ишлаб чиқиши;

Тўртинчидан, халқаро муносабатлар тизимида ҳарбий-сиёсий мувозанатга келтириш тизимининг йўқлиги табиий манбаларга бой минтақаларга нисбатан ҳукмронлик стратегияларининг ишлаб чиқилишига имконият яратди.

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННОГО ФОЛЬКЛОРА НА ВОСПИТАНИЕ

Абдимуратова С.

ТерГУ, Узбекистан. Сурхандарья. Термез

Человек нравственный, духовно богатый... Множество книг, статей, диспутов посвящено этой теме.

Современная жизнь стремительно меняется. Мы едва поспеваем за бешеным ритмом каждодневных дел, проблем. К сожалению, меняются нравы, стиль взаимоотношений между людьми. И, пожалуй, самая большая проблема настоящего времени – упадок духовности и нравственности подрастающего поколения.

Самый ответственный период в жизни любого человека – дошкольный возраст. Именно здесь закладываются все базовые понятия и основы для дальнейшего становления личности. Для ребенка важно, чтобы его не только оберегали и поддерживали, но и показывали, куда идти, к чему стремиться. Нельзя не согласиться с В.А. Сухомлинским, когда он говорил: “От того, кто вел ребенка за руку в детские годы, что вошло в его разум и сердце, – от этого в решающей степени зависит, каким человеком станет сегодняшний малыш. Таким идеалом-ориентиром для ребенка всегда является взрослый человек: родители, педагоги [1].

Все начинается с малого: от любви и сострадания к птичке, бережного отношения к цветку – до уважения, заботливого отношения к своим родным, старшим, и, в конечном счете, – преданности своей Родине.

Каждый народ имеет свои культурные традиции, которые необходимо передавать и уважать, как драгоценность, из поколения в поколение.

Воспитание детей легче осуществлять через приобщение их к народным истокам.

Фольклор глубоко патриотичен. Как важно это в настоящее время социальной нестабильности.

Именно через фольклор дети получают представление о главных жизненных ценностях: семье, труде, уважения к социуму, любви к малой и большой Родине.

Детский фольклор представляет собой специфическую область народного творчества, объединяющую мир детей и мир взрослых, включающую целую систему поэтических и музыкально-поэтических жанров фольклора [2].

В своей педагогической деятельности я определяю главную задачу – воспитать личность ребенка, сформировать его культурные потребности.

Более конкретно можно сформулировать эту задачу так:

- прививать любовь к родной земле, уважение к традициям своего народа, людям труда;

- воспитывать уважительное отношение в общении с другими детьми и взрослыми;
- учить понимать роль семьи, свою роль в семье, воспитывать будущих хозяина (хозяйку), мужа (жену).

Это можно более успешно осуществить через приобщение детей к народной культуре. Воспитывая детей на народных традициях, можно развить у них национальное самосознание, уважение к своему народу. Опять уместно вспомнить слова В.А. Сухомлинского, что основной путь воспитания общечеловеческих качеств – это приобщение ребенка к своей национальной культуре, в основе которой лежит огромный жизненный опыт, мудрость, которые передавались от поколения к поколению, в том числе и в художественной форме.

Фольклор – благодатнейшая почва для воспитания и развития духовно-нравственных качеств в личности ребенка.

Ребенок-дошкольник с огромным интересом изучает окружающий его мир. Но в последнее время педагоги, родители все чаще с тревогой отмечают проблемы общения у дошкольников. Дети не могут поддерживать контакт, не умеют согласовывать свои действия с партнерами по общению или адекватно выражать симпатию, сопереживание, поэтому часто конфликтуют с ними или замыкаются в себе. В тоже время общительность, умение контактировать с окружающими людьми – необходимая составляющая самореализации человека. Формирование этой способности – одна из основных задач подготовки его к совместной жизни.

Общение осуществляется не только с помощью слов, но и невербальных средств: целой системой несловесных сигналов, внешних телесных движений. Это и мимика, жесты, интонации голоса, осанка и т.д. Все выше перечисленное – язык выразительных движений. Очень многим современным детям требуется специальное обучение общению. В дошкольном возрасте это очень успешно осуществляется через игру – главный институт воспитания и развития культуры дошкольника

В своей педагогической деятельности я основываюсь на следующих принципах:

1. Систематичность и последовательность.
2. Культуросообразность (воспитание основывается на общечеловеческих культурных ценностях).
3. Интеграция (синтез разнообразных видов деятельности).
4. Природосообразность и доступность материала.
5. Наглядность (пособия, атрибуты народного быта) [3].

А.М. Горький писал: “Ребенок до десятилетнего возраста требует забав, и требования его биологически закономерно. Он хочет играть, он играет всем и познает окружающий его мир прежде всего и легче всего в игре, игрой”. Этим требованием забав предопределено игровое начало всех жанров детского фольклора. Если тот или иной жанр не связан с игровыми

действиями ребенка, то игра ведется на уровне смысла, понятия, слова, звука. Известный советский психолог Б.М. Теплов говорит о том, что вовлечение детей (и не только одаренных) в творческую деятельность “очень полезно для общего художественного развития, вполне естественно для ребенка и вполне отвечает его потребностям и возможностям”.

Согласно правилам народной педагогики, чтобы воспитать физически здорового, жизнерадостного и любознательного человека, в ребенке необходимо поддерживать радостные эмоции. Главное назначение малых форм фольклора, с которыми знакомятся дети раннего возраста – приготовить ребенка к познанию окружающего мира в процессе игры, которая скоро станет незаменимой школой физической и умственной педагогики, нравственного и эстетического воспитания.

Первое знакомство детей с фольклором начинается с малых форм: потешек, прибауток, пестушек. С их помощью прививаем детям навыки правильной грамотной речи, эмоционально-окрашенной (“Ладушки”, “Сорока”, “Зайка”, и т.д.).

В более старшем возрасте на музыкальных занятиях дети знакомятся с прибаутками. Прибаутка – смешной небольшой рассказ или смешное выражение, которые потешают детей. Сопровождаются они определенными игровыми действиями, например “Коза”:

- Идет коза рогатая
- За малыми ребятами.
- Кто кашу не ест, молоко не пьет,
- Того забодает.

В среднем дошкольном возрасте начинаю знакомить детей с русскими народными песнями. Детские песенки очень разнообразны по содержанию, музыкальному строю и характеру исполнения. Через одни песни дети знакомятся с разными жизненными и природными явлениями (осенние, весенние хороводы), другие песни несут в себе забаву, игру и являются более любимыми детьми, например “Бабка Ёжка”.

Песня – более сложный фольклорный жанр. Главное назначение песни – привить любовь к прекрасному, воспитывать эстетический вкус. Современные физиологи, психологи однозначно доказали благотворное влияние хорошей музыки, а особенно народной на физическое и психическое состояние человека, ребенка. Народные песни чаще исполняем с детьми в хороводе, обыгрывая различными движениями. Разучив песню, предлагаем детям творчески импровизировать в движениях – “как душа просит”. Дети всегда с радостью подхватывают это.

В старшем дошкольном возрасте знакомлю с жанром частушки. Этот жанр очень любим детьми. Через частушку дети учатся понимать шутку, юмор. Исполнение часто сопровождается игрой на народных инструментах: трещотках, ложках и др. Знакомство с устным народным творчеством осуществляется также через сказку, пословицы, поговорки, загадки. Через сказку дети усваивают нравственные законы народа, примеры

истинного поведения человека. Через сказочные образы ребенок впитывает в себя представления о красоте человеческой души. Через пословицы дети усваивают коллективное мнение народа о разных сторонах жизни: “Любишь кататься, люби и саночки возить”, “Делу – время, потехе – час”. Загадки очень любимы детьми. Они развивают мышление дошколят, приучают анализировать различные явления, предметы из разных областей окружающей действительности. (Мягкие лапки, а в лапках царапки. Кошка).

Еще одним важным жанром фольклора является игра. Детская игра – одно из величайших достижений народа. В играх отражаются национальные черты, бытовой уклад народа, его мировоззрение, общественная жизнь.

Надо помнить, что народные игры как жанр устного, музыкального народного творчества являются национальным богатством, и мы должны сделать их достоянием наших детей. В веселой игровой форме дети знакомятся с обычаями, бытом народа, трудом, бережном отношении к природе.

Ребенок живет чувствами, что эмоционально окрашивает его жизнь. Это является важным фактором в развитии эстетического чувства ребенка. В игре формируются его ум, чувства, способность к творчеству. В игре развивается способность к морально-этическим оценкам себя и других, эстетические вкусы, предпочтения.

Мы планируем проведение фольклорных праздников согласно народному календарю. Осенью – “Кузьминки”, “Синичкин праздник”, “Капустные посиделки”, зимой – “Масленица”, весной – “Встреча птиц”, “Пасха”, “Красная горка”. Например, праздник “Встреча птиц” предвосхищает большая работа по ознакомлению с птицами родного края. На занятиях и праздниках используем народные инструменты: свистульки (окарины) разной формы и звучания, с помощью свистулек дети учатся имитировать пение различных птиц: кукушки, воробья, соловья и др., трещотки, ложки и т.д.

Вся работа с детьми по изучению музыкального фольклора подводит детей к занятиям в фольклорном кружке. Детей наряжаем в народные костюмы, кокошники. Ни один праздник не обходится без игр, где дети учатся общаться друг с другом. В процессе игры развиваются уважение, реакция, терпение, ловкость, находчивость. Через игру дети знакомятся с бытом и нравами народа (“Никонориха”, “Как у нашей Дуни”, “Веселая ткачиха”). Часто на музыкальных фольклорных праздниках родители принимают непосредственное участие. Так, праздник “День Матери” проводим как фольклорный. Занятия по фольклору не ограничиваются рамками дошкольного учреждения. Ежегодно принимаем участие в различных конкурсах, фестивалях, где дети занимают призовые места.

Музыкальный фольклор – уникальное явление. В нем неразрывно связаны музыка, слово и движение. В соединении этих элементов заключается большая сила педагогического воздействия. Фольклор уникален тем, что способствует развитию творческого начала ребенка, раскрытию лучших качеств его личности. В дошкольном учреждении должны иметь место народные игры. Надо помнить, что народные игры как жанр устного, музыкального народного творчества являются национальным богатством, и мы должны

сделать их достоянием наших детей. В веселой игровой форме дети знакомятся с обычаями, бытом народа, трудом, бережном отношении к природе.

Яркие, поэтические, пронизанные добротой и любовью ко всему живому русские народные песни и игры помогают посеять в детской душе такие зерна, которые в дальнейшем прорастут стремлением созидать, а не разрушать; украшать, а не делать безобразной жизнь на земле. Пение в сочетании с танцем и игрой – очень увлекательное занятие, позволяющее не только весело и с пользой провести время, но и увести ребенка в необыкновенный мир добра, радости, творчества.

В результате своей работы видим как дети становятся добрее, внимательнее друг к другу, что также отмечают и родители.

Интерес к детскому фольклору возрастает с каждым годом. Изучение художественных особенностей отдельных жанров крайне необходимо.

Детский фольклор – это ценное средство воспитания человека, гармонично сочетающего в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство.

Освоение народной культуры не сводится к сумме разученных произведений, а предполагает создание такой атмосферы, в которой эти произведения могут возникать и существовать, когда народная мудрость глубоко проникает в сознание, привычки человека и становится частью его жизни.

Народное творчество – кладезь, неисчерпаемый родник, который несет всем нам, а особенно детям, добро, любовь, помогает формировать интересную личность ребенка – гражданина, патриота.

Поэтическое народное творчество веками вбирало в себя жизненный опыт, коллективную мудрость трудящихся масс и передавало их младшим поколениям, активно пропагандируя высокие нравственные нормы и эстетические идеалы.

Фольклор имеет ясно выраженную дидактическую направленность. Многие в нем создавались специально для детей и было продиктовано великой народной заботой о молодежи -- своим будущем. Фольклор сопровождает ребенка с самого его рождения. С незапамятных времен живут в народном быту колыбельные песни, детские "пестушки", "потешки". Обязательными спутниками раннего детства являются сказки про курочку рябу, козу-дерезу, репку, серого козлика. От поколения к поколению переходят забавные считалки, дразнилки, скороговорки, шутки и прибаутки, традиционные народные игры "Кошки-мышки", "Гуси-лебеди", "Горелки" и т.п.

Фольклор увлекает детей яркими поэтическими образами, вызывает у них положительные эмоции, укрепляет светлое, жизнерадостное восприятие жизни, помогает понять, что хорошо и что дурно, что красиво и что некрасиво.

Произведения, созданные специально для детей, составляют особую область народной поэзии - детский фольклор. И теоретики-педагоги, и воспитатели-практики неоднократно подчеркивали высокие педагогические качества адресованных детям произведений

фольклора: глубокое проникновение в психику ребенка, тонкий учет особенностей детского восприятия, отсутствие навязчивых поучений.

Но достоянием детей является не только эта область народного творчества. Им принадлежит все лучшее в фольклоре, вся его классика. Почти целиком перешли в детскую аудиторию народные сказки. Преимущественно детским жанром стали загадки. Ребятам доступны многие "взрослые" песни, былины, пословицы.

Художественный метод фольклора характеризуется предельной обобщенностью образов и ситуаций. Основным принципом изображения жизни в нем является резкое противопоставление добра и зла, идеализация положительных явлений.

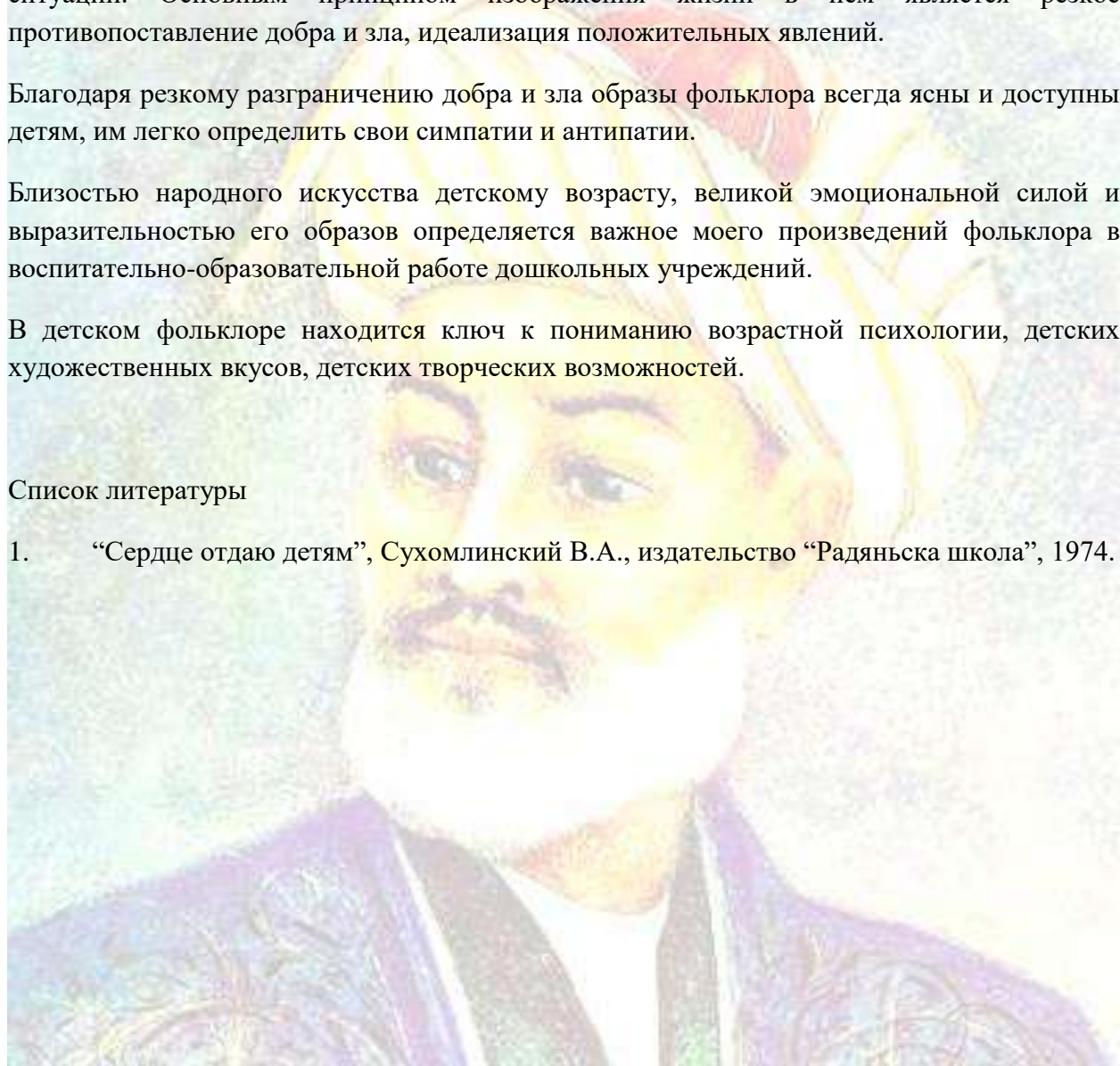
Благодаря резкому разграничению добра и зла образы фольклора всегда ясны и доступны детям, им легко определить свои симпатии и антипатии.

Близостью народного искусства детскому возрасту, великой эмоциональной силой и выразительностью его образов определяется важное место произведений фольклора в воспитательно-образовательной работе дошкольных учреждений.

В детском фольклоре находится ключ к пониманию возрастной психологии, детских художественных вкусов, детских творческих возможностей.

Список литературы

1. “Сердце отдаю детям”, Сухомлинский В.А., издательство “Радянська школа”, 1974.

**КУЛЬТУРНАЯ ПАМЯТЬ ОБЩЕСТВА: ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ
НАЦИОНАЛЬНЫХ ВИДОВ СПОРТА В УЗБЕКИСТАНЕ**

Асатова Гүльсара Рашидовна

кандидат исторических наук, доцент

Узбекский государственный университет физической культуры и спорта
grasat@mail.ru

Культурная память мира складывается из уникальных частей, являющих собой культурную память каждого народа, потеря которых для человечества невосполнима. Чрезвычайно важно сохранение в обществе преемственности духовных ценностей, норм, достижений. Ведь бережное сохранение и совершенствование исторического наследия народа является необходимым условием существования его как нации.

Культура каждого народа, складывается под влиянием различных факторов на протяжении жизни многих поколений, отметим, что этот процесс продолжается и сегодня, проявляющийся в языке, традициях, обычаях, быте, играх.

В этом контексте вызывает особый интерес вопрос об истоках и поступательном развитии национальных игр, обусловивших национальные виды спорта, характерные для разных стран. Они зависели от многих факторов: ландшафта, климата, природы и т.д. Так, в Турции – это популярная борьба – «яглы-гюреш», спортивное единоборство «матрак» и др., в Испании – «бакский мяч», «коррида» и др., в России – «русская лапта», «кулачные бои» и др.

В данной работе познакомим с некоторыми традиционными видами спорта, ставшими важной составляющей культурной памяти общества и получающими развитие в современном Узбекистане.

Народам нашего региона были издревле известны различные виды физических упражнений и игр (кураш, дарвоз, акробатика, стрельба из лука, метание копья, верховая езда и др.), служившие не только средством развлечения, но и важным компонентом физического развития, укрепления здоровья.

Национальные игры и развлечения, имевшие распространение на территории современного Узбекистана, не утратили своего значения и сегодня. В данном случае историческая память дает почву для современного спорта. Так, весьма популярным видом состязаний был и остается конный спорт: аламан-байга, байга, улак, чоуган.

Аламан-байга (пойга) – народная скачка. Наибольшего развития достигла в средние века. Проводилась, как правило, во время праздников (в частности, Навруз), свадебных торжеств. Седлали коней, выстраивались в одну линию и по сигналу устремлялись вперед до определённого места, далее вся скачущая кавалькада поворачивала обратно. Тот, кто возвращался первым – считался победителем. Аламан-байга не потеряла своего значения, она включается, по мере возможности, в программу праздников, спартакиад и сегодня.

Байга (пойга) – скачка на дальние расстояния. Проводилась во время крупных комплексных соревнований в виде скачек на дистанцию 50 км.

Улак – конные состязания. Начало развития относится к X-XI вв. Состязания по улаку проводились в виде игры. Перед сотней верховых бросали тушу козла или теленка. Наездники пытались поднять тушу, не слезая с коня. Задача – вырваться из толпы, отбиваясь от преследователей. Улак проводился во время праздников, свадебных торжеств.

Чоуган – конное поло. Начало его развития относится к VII-VIII вв., когда игра составляла одно из главных развлечений воинов. Играющие делились на две партии. Наездники имели специальные палки (сульджаны) которыми подбивался мяч. Каждая команда стремилась провести мяч в ворота противника. Иногда чоуган проводилась не на лошадях, несколько напоминая современный хоккей на траве.

Помимо конного спорта пользовалась успехом акробатика. Особенно, её разновидность – хождение по канату с балансиром - дарвоз. Акробаты-канатоходцы демонстрировали отличную физическую подготовку и хорошую координацию. Выступления проводились во время празднеств и народных гуляний. Сохранился до настоящего времени.

И, конечно, Кураш – национальная спортивная борьба на поясах в халатах. Один из популярных видов состязаний. Национальная борьба получила отражение в художественной литературе, в фольклоре, героическом эпосе [1]. О современных состязаниях по борьбе Кураш, расскажем ниже.

Национальные игры, физические упражнения, национальные виды спорта, формировавшиеся на протяжении веков, безусловно, всесторонне развивали не только физические качества (силу, быстроту, выносливость, ловкость, гибкость), но и морально-волевые. Отметим, что постепенно утилитарное значение физического направления развития личности, не только дополняется пропагандой здорового образа жизни, активных занятия физической культурой и спортом, но и становится, на современном этапе, основной концепцией дальнейшего его органичного развития.

В современных условиях, при целенаправленной политике государства в области физической культуры и спорта, одновременно с основными задачами физкультурно-оздоровительной, спортивно-массовой работы поставлен вопрос и по развитию национальных видов спорта. Так, в соответствии с Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан [2] внедрены в учебный процесс олимпийское образование, национальные игры и состязания; введены испытания общефизической подготовки учащихся и студентов по специальным тестам, учреждены нагрудные знаки трех степеней «Алпомиш» и «Барчиной», названных в честь героев народного эпоса, успешно сдавшим специальные тесты. Придавая значение сохранению народных традиций и обычаев, бережному хранению культурного наследия, а также пристрастию населения к национальным видам спорта и народным играм, регулярно проводятся в махаллях (квартал), кишлаках, районах и областях фестивали по национальным видам спорта и народным играм, открыты отделения по национальным видам спорта в детско-юношеских спортивных школах.

Пример – счастливая судьба борьбы Кураш. Поединок, заметим, воплотил в себе многовековую философию и такие ценности как уважение к сопернику, гуманизм, честность.

В Узбекистане ныне достигнуты определенные положительные результаты по работе среди населения, что наглядно демонстрирует статистика. Например, как свидетельствуют данные 2016 г., из имеющихся 298 отделений по национальным видам спорта в городской местности по республике: 161 отделение по курашу (что составляет 54%). Из 26 697 тренирующихся по национальным видам спорта – 16 152 занимаются борьбой кураш (это составляет 60,5%). Обратим внимание, учтены интересы и женского населения республики, так, - из 2 970 занимающихся национальными видами спорта – отдают предпочтение курашу 1 595 девушек и женщин (что составляет 53,8%) [3]. Положительные тенденции наблюдаются и в сельской местности, здесь из имеющихся 95 отделений по национальным видам спорта в сельской местности по республике: 54 – отделения по курашу (что составляет 56,8%). Из 7 658 занимающихся по национальным видам спорта – 4 686 практикуются по курашу (что составляет 61,1%), из 1 116 девушек, женщин занимающихся по национальным видам спорта – 452 по курашу (что составляет 40,5%) [4].

Ныне этот вид единоборств начинает завоевывать популярность по всему миру. При непосредственной поддержке государства кураш получил широкое признание в качестве

международного вида спорта, и такие термины, как «кураш», «халол», «таъзим», «тухта», «ёнбош» вошли в международный спортивный лексикон.

Так, в 1998 г. в Ташкенте, при участии представителей 28 стран Азии, Африки, Европы была создана Международная Ассоциация борьбы кураш, объединяющая сегодня 129 национальных федераций. Отметим, Международная ассоциация кураш и Республика Узбекистан осуществляют активную работу по включению борьбы кураш в программы международных спортивных соревнований и турниров [5], и в последующем в программу Олимпийских игр [6].

В ходе деятельности XXXVI Генеральной ассамблеи Олимпийского совета Азии, прошедшей 20 сентября 2017 г. в г. Ашхабаде (Туркменистан), кураш впервые официально был включен в программу XVIII летних Азиатских игр [7].

Но это еще первые шаги, в связи с этим, в целях дальнейшего развития и популяризации национального вида спорта кураш, укрепления чувства национальной гордости и патриотизма, а также пропаганды здорового образа жизни в обществе и обеспечения высоких достижений на мировой спортивной арене Президентом Республики Узбекистан принято Постановление «О мерах по дальнейшему развитию национального вида спорта - Кураш». Постановлением предусматривается разработка, и утверждение Программы комплексных мер по дальнейшему развитию национального вида спорта кураш [8].

Рядом с борьбой кураш все активнее развиваются и другие виды единоборств. Подтверждением тому является, например, распространение среди населения, особенно молодежи, Узбекского боевого искусства («узбек жанг санъати») – современного вида боевого искусства, воплощающего в себе многовековые традиции боевых искусств народов края. Этот вид единоборства был создан на основе изученного наследия, обогащено эффективными приёмами различных боевых систем.

В узбекском боевом искусстве представлены определенные направления: спортивное, оздоровительное (для возраста после 40 лет), искусство руки (3000 приёмов руками), боевое искусство темуридов (работа с ножом, саблей, палкой, копьём), боевая борьба. Немаловажным является то, что комплексы защитно-атакующих действий названы именами исторических личностей Узбекистана, а это, в свою очередь, несомненно, создаёт предпосылки для формирования патриотизма.

Принимая во внимание возросший интерес, Министерство по делам культуры и спорта Республики Узбекистан приказом от 14 апреля 2009 г., заложило основы развития

и популяризации этого вида спорта с целью воспитания молодого поколения не только физически крепкими, но и в духе интереса к истории, культуре и традициям Узбекистана.

Необходимо отметить, что сегодня, в результате эффективной деятельности достигнуты заметные успехи в развитии узбекского боевого искусства. Этот вид спорта был внесён в список международной организации WASCO, организации восточных единоборств WOMAU. Так, в 2012 г. мастера узбек жанг санъати приняли участие на V Всемирных играх международной ассоциации «Спорт для всех» в Шауляе (Литва); на VI Олимпиаде боевых искусств «Восток-Запад» в Санкт-Петербурге, грандиозном спортивном форуме; чемпионате мира по направлению WASCO в Испании. И, далее, на XXVIII Всемирном фестивале единоборств, проводившемся в марте 2013 г. в Париже, национальная сборная команда узбекского боевого искусства Узбекистана заняла 2-е место среди 40 команд. Можно перечислить лишь некоторые имена, чье мастерство было высоко оценено: Мафтуна Худоярова, Наргиза Хайруллаева, Шерпулат Усманов, Акмаль Хамроев, Азамат Абдураимов. Более того, французским режиссёром Сирл Гуенетом был снят учебный фильм об узбекском боевом искусстве. Пропагандируя данный вид спорта, сборная команда Узбекистана регулярно принимает участие в различных смотрах и фестивалях.

Например, достаточно успешно выступили представители Узбекистана – Карина Ким, Сабина Ким, Жасур Ахмаджонов, Мухаммад Хакимов в 2015 г. на международном фестивале в Чонг-Жу (Южная Корея), проведенным Всемирной ассоциацией национальных боевых искусств при участии 24 стран. И, вслед за этими событиями, в 2015 г. была образована международная федерация «Узбек жанг санъати» (Узбекского боевого искусства) со штаб квартирой в г. Ташкенте [9].

Другой интересный вид единоборства, о котором нельзя не сказать – Турон (историческое значение слова турон – ловкий, сильный, бесстрашный). Это единоборство содержит элементы различных стилей, встречавшихся в древности на поединках, проходивших на территории современного Узбекистана. Участники данных состязаний для достижения высоких результатов, должны обладать достаточной степенью ловкости, силы, морально-волевыми качествами. С 1994 г. началось спортивное становление единоборства Турон – стали проводиться различные спортивные мероприятия. 1994 г. ознаменован проведением I официального Чемпионата в Ташкенте, 1995 г. – Первым официальным Чемпионатом Узбекистана. За короткое время Турон превратился в один из популярных видов спорта у населения Узбекистана.

Международные соревнования, бесспорно, — это начало пути любого вида спорта на большой спортивной арене. Так, в 1996 г. впервые были проведены международные соревнования по Турону. Незабываемым этапным событием стало участие спортсменов Узбекистана по Турон на Всемирном фестивале национальных видов спорта и народных игр, проведенном под эгидой ЮНЕСКО (1996 г. Бангкок, Таиланд). Турон вызвал немалый интерес у специалистов, поражая своим динамизмом. Также в 1996 г. состоялся I официальный Чемпионат Азии (Узбекистан, Республика Каракалпакстан, г. Нукус), а в 2014 г. - неофициальный Чемпионат мира (Словения, г. Братислава).

Признанием единоборства на международном уровне стало создание в 2015 г. Всемирного Союза Турон (WUT), со штаб-квартирой в Ташкенте. Всемирный Союз Турон, осуществляет свою деятельность: объединяет приверженцев со всего мира, распространяет и развивает Турон в различных государствах; укрепляет взаимоотношения с авторитетными спортивными организациями; организывает официальные чемпионаты и Кубки мира, другие международные соревнования по Турон с перспективой его включения в программы континентальных игр и Олимпиады [10].

Таким образом, национальные игры и национальные виды спорта не только сохранились в Узбекистане, но, и успешно развиваясь, составляют ныне неотъемлемую часть общей культуры народа.

В заключение напомним, что национальные виды спорта – это часть жизни, культуры каждого народа, уходящая своими корнями в историю, а их теоретическое осмысление, сохранение и развитие – залог ещё большего расцвета общества. Поэтому столь важна работа, проводимая в этом направлении как государственными структурами, так и различными научными, общественными организациями.

Подчеркнём, различные виды спорта и игры – олимпийские, массовые, национальные – являются достоянием человечества. Бесспорно, каждый вид спорта выполняет свою знаковую роль – в привлекательной форме сохраняет идеалы физического совершенства, несёт в себе уникальный исторический и культурный опыт не только прошлых эпох, но и приобретаемый сегодня. И, культивирование национальных видов спорта служит, прежде всего, сохранению культурного наследия, приумножению перспектив массового спорта, поддержанию духовного и физического здоровья нации.

Список источников и литературы:

1. См.: Энциклопедический словарь по физической культуре и спорту. Т. 3. М.: «Физическая культура и спорт». 1963. – 423 С., сс. 190-193

2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию физической культуры и спорта в Узбекистане» от 27 мая 1999 г. № 271.

3. Основные показатели развития физической культуры и спорта в 2015 году. Статистический бюллетень. Т.: Stat-uz. 2016 – 124 С., с. 60

4. Основные показатели развития физической культуры и спорта в 2015 году. Статистический бюллетень. Т.: Stat-uz. 2016 – 124 С., с. 64

5. Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан. Ф. М. - 1. Оп. 1. Д. 526. Л. 57, Л. 116

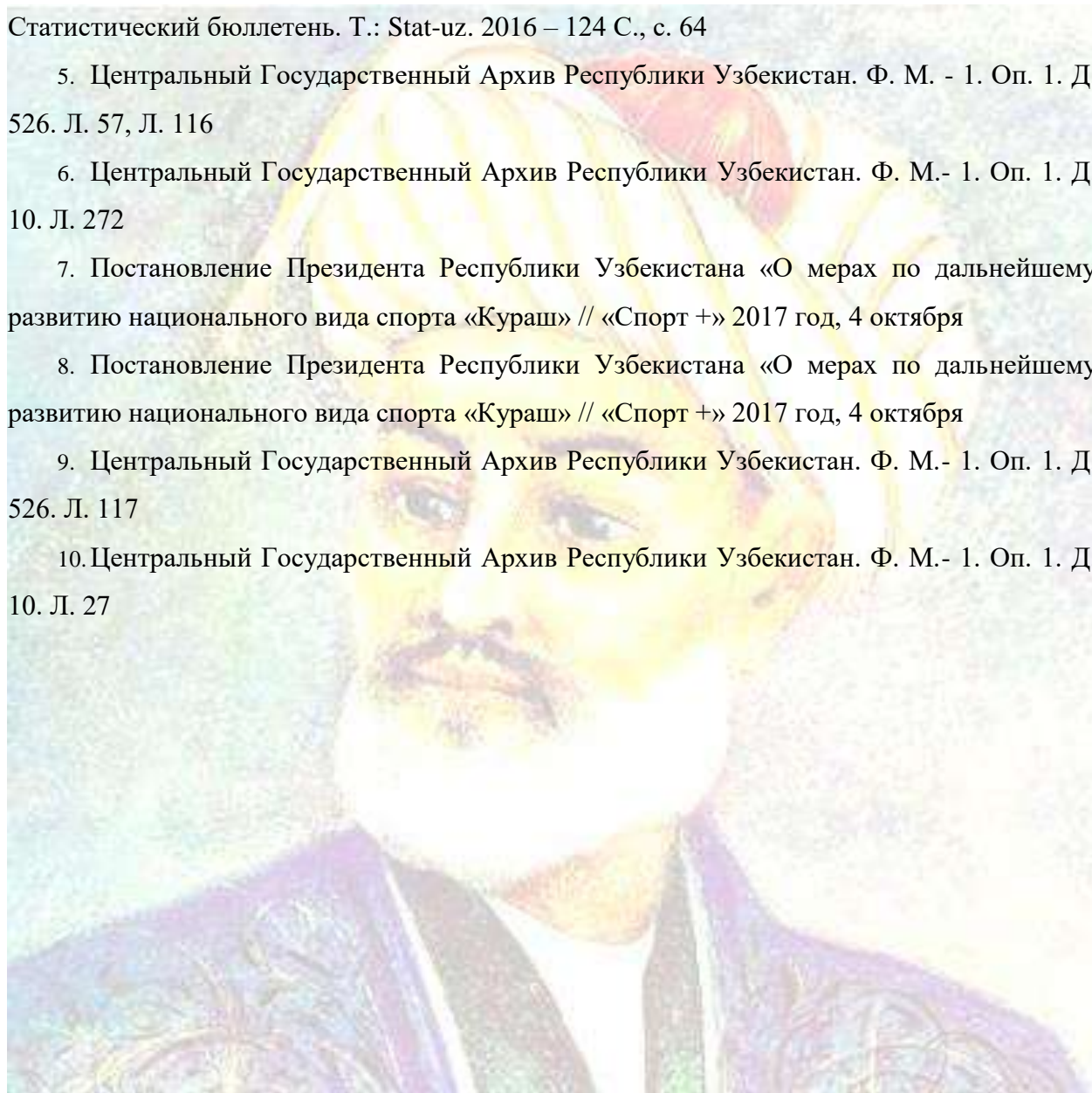
6. Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан. Ф. М.- 1. Оп. 1. Д. 10. Л. 272

7. Постановление Президента Республики Узбекистана «О мерах по дальнейшему развитию национального вида спорта «Кураш» // «Спорт +» 2017 год, 4 октября

8. Постановление Президента Республики Узбекистана «О мерах по дальнейшему развитию национального вида спорта «Кураш» // «Спорт +» 2017 год, 4 октября

9. Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан. Ф. М.- 1. Оп. 1. Д. 526. Л. 117

10. Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан. Ф. М.- 1. Оп. 1. Д. 10. Л. 27

БАРКАМОЛ АВЛОД ТАРБИЯСИДА ҲАКИМИЯ ТАЪЛИМОТИНИНГ ЎРНИ

Ачилов Нуриддин Абдугаффорович

Ўқитувчи, Ўзбекистон, Сурхондарё Термиз давлат университети

terdunuriddin@umail.ru

Аннотация: Ушбу мақолада Ҳаким ат-Термизийнинг ҳаёти, Ҳакимия таълимоти унинг ёшлар тарбиясидаги ўрни ва аҳамияти баён этилган.

**THE ROLE OF THE HAKIMIYA DOCTRINE OF DEVELOPED GENERATION
EDUCATION**

Summary: This article is about Hakim at Termizi's life, the role and importance of the doctrine of Hakimiya in youth education.

Илмли одам ўзгалар ичида ҳам ўзиникидир. Ҳаким ат-Термизий.

Бахтли келажак, обод тўкин ҳаёт барча замонларда ҳам ҳар бир инсоннинг орзуси бўлган. Маълумки, жамият тараққиёти, халқ фаровонлиги кўп жиҳатдан шу юртга мансуб ёшларга боғлиқ. Шунинг учун ҳам ёшлар тарбияси, азалдан ҳамма даврларда уларнинг илми, фозил бўлиб вояга етиши учун алоҳида аҳамият берилган. Бунга еришиш учун турли халқлар турфа йўллардан фойдаланган. Хусусан, юртимизда асосий эътибор таълим-тарбияга қаратилган. Ёшларнинг тўлақонли билим олишлари учун тинч муҳитни яратишга ҳаракат қилинган. Бу ҳатти-ҳаракатлар бесамар кетмаган, албатта. Бугунги кунда Ўзбекистон унинг юраги бўлган Моварауннаҳр минтақасидан минг-минглаб буюк алломалар етишиб чиққан. Уларнинг бой илмий мероси туфайли илмнинг барча соҳалари гуллаб-яшнаган. Улар қолдирган илмий-маънавий меросдан ҳозиргача бутун дунё аҳли баҳраманд бўлмоқда. Зеро, улар ҳам диний, ҳам дунёвий илмлар бўйича бирдек самарали ижод қилганлар. Аслида, ўтган аждодларимизнинг ким бўлганлиги борасидаги ҳақиқатлар мустақиллигимиздан сўнг кўпчилигимизга аён бўла бошлади. Бу алломаларимизнинг ҳаёти ва фаолиятини таҳлил ва тадқиқ этган ҳолда тадбиқ қилиш, улардан кенг халқ оммаси, айниқса, ёшларни хабардор қилиш ҳозирги давр учун энг долзарб вазифалардан ҳисобланади. Аждодлар мероси ҳақида биринчи президентимиз И.А.Каримов: “Агарки мендан, ҳозирги кунда маънавиятимизни асраш учун нима қилиш лозим ва унга таҳдид соладиган хуружларга нимани қарши қўйиш керак, деб сўралса, мен авваламбор шу юртда яшаётган ҳар қайси инсон ўзлигини англаши, қадимий тарихимиз ва бой маданиятимиз, улуғ аждодларимизнинг меросини чуқурроқ ўзлаштириши, бугун тез ўзгараётган ҳаёт

воқелигига онгли қараб, мустақил фикрлаши ва диёримиздаги барча ўзгаришларга дахлдорлик туйғуси билан яшаши зарур, деб жавоб берган бўлардим¹”,-деган эдилар.

Жайхун соҳилида қад кўтарган қадимий шаҳар Термиз ўз азалий ўтмиши билан Ватанимиз тарихи саҳифаларида алоҳида ўрин эгаллайди. Эски Термиз шаҳри ўз бағрида залворли тарих воқеаларини сир сақлаб келмоқда, уни тўлиқ ёки тўқис кашф этдик, дейиш ножоиз. Ана шу кўхна сўлим Сурхон диёри дунё тамаддунига машҳур олимларни ҳадия этди, унинг қучоғида жаҳон илм-фанига улкан ҳисса қўшган алломалар, тенгсиз адиб ва шоирлар етишиб чиқди. Муқаддас ислом дини теран ғояларининг мумтоз тарғиботчилари Ҳаким ат-Термизий, Абу Бакр Варроқ Термизий, Муҳаммад ибн Ҳомид Термизий, мусулмон оламида эътирофини топган “Сихоҳ ситта”(Олти ҳадис китоби)нинг мул्लифларидан бири Имом Абу Исо ат-Термизий шулар жумласидандир. Шунингдек, Абулмузаффар Термизийнинг Абдуллоҳ Ансорийдек буюк шахснинг отаси Муҳаммад Ансорийга пир бўлгани ёки Саййид Бурҳониддин Муҳакқиқ Термизийнинг жаҳонга машҳур Жалолиддин Румийга устозлик қилгани бизни фахру ғурурга буркайди.

Ана шундай қадим тарихимизнинг оғир юқларини ўз сийнасида пинҳон тутган сирли Термиз шаҳрида буюк аллома Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Бишр ибн Ҳорун Ҳаким ат-Термизий дунёга келди. У киши эсини таниганиданок донишманд боболари ва суюкли момоларидан Пайғамбар ҳадисларини тинглай бошлаган эди. Оиладаги ана шундай илмга чанқок муҳит, шаҳардаги покиза гўзал шароит Ҳаким Термизийнинг муқаддас Қуръон тиловатига, Расулуллоҳ ҳадисларига рағбатини оширди. Илмга чанқоқлик Ҳаким Термизийни Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур ҳамда Шарқнинг Рай, Ҳамадон, Бағдод, Басра, Самара, Куфа, Макка, Мадина ва яна кўплаб бошқа шаҳарларга чорлайди. У бу шаҳарларнинг илм аҳли билан танишди, улар билан кизгин суҳбатлар қурди, улардан фан сирларини ўрганди, илм-фанга оид барча баҳсу мунозараларда фаол иштирок этди. Жумладан, “Будувв аш-шаън”да айтилишича, аллома Басрадан Маккага боради, у ерда бир муддат истикомат қилиб, муборак ҳаж амалларини бажаргандан сўнг ватанига қайтади. Мусофирлик кезларида, уйга қайтиш онларида Аллоҳнинг китобини ўқиш ва ўқиб олишга бўлган ҳавас уни тарк этмайди. Натижада, у йўл бўйи Қуръони Каримни бемалол ёдлаб олади. Ўша аснода Аҳмад ибн Осим ал-Антокийнинг “Давоъ ал-қулуб”(“Қалблар давоси”) китоби Ҳаким ат-Термизий қўлига тушиб қолади. Бу китоб алломанинг шуурига кучли таъсир ўтказди, унга ўз ҳаёт йўлини белгилаб олишда ва тўғри йўл танлашида кўмаклашади. Чунки, Антокий таълимотининг йўли илм йўли эди, Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Антокийдан қуйдаги

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч.- Т.: Маънавият, 2008.-Б.17.

сўзларни келтиради: “Ҳар амалнинг имоми илмдур, ҳар илмнинг имоми иноят”. Аттормнинг эътирофича, Ҳаким ат-Термизий асос солган ҳақимия таълимотининг мазҳаби – йўли ҳам илмга асосланар эди. Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари Ҳаким ат-Термизийга юксак баҳо берган ва ҳамиша ҳақимия таълимотини алоҳида эътироф этган. Нақшбанднинг Ҳаким ат-Термизий зикрида изҳор этган фикрлари Жомийнинг “Нафаҳат ал-унс” ва Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асарларида келтирилган. Айни шу фикрлар “Баҳоуддин Балогардон” асарида қуйдагича ифода ифодаланади: “Агар улар (яъни Баҳоуддин Нақшбанд) Хожа Муҳаммад Али Термизий қуддису сирруҳу (Аллох унинг сирини муқаддас қилсин) руҳониятига (қалб руҳларига) таважжух (жиддий эътибор) қилсалар, бу эътибор (зеҳнли диққат)нинг асари (таъсири) соф бесифатлик (беқиёслик) ҳолатида бўлар эди. Бу бесифатликда ҳеч бир иш кўзга ташланмасди, яъни ҳеч бир бошқа иш ҳодисага эътибор қаратмас эди”. Нақшбанднинг Ҳаким ат-Термизий зикрида яна бир фикри “Баҳоуддин Балогардон”да келтирилган: “Етти юз саксон тўққизинчи (милодий 1387) йилда айтган эдилар: Йигирма икки йилдирки, биз Ҳаким Али Термизий тариқатига эргашамиз ва улар бесифат (яъни, ҳол баёнида беқиёс) эдилар Агар бирор киши билса, мен ҳам бу замонда бесифатдурман”. Бу берилган таърифлардан кўринадики, Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг издошлари ҳақимия тариқатига бефарқ бўлмай, аксинча, бу таълимотга сидқидилдан эргашиб, унинг равнақи йўлида жонбозликлар қилган эканлар. Кўп йиллар илм илинжида ўзга юртларда узоқ сафарда бўлган аллома, ниҳоят она шаҳри Термизга қайтди². Бу ерда у киши янги илмий ҳаёт бошлади. Энди Ҳаким Термизий таълиф қилиш, таълим бериш ишларига, тарбия ва тасаввуфга бел боғлади.

У ерда турли фикрлар, турли мазҳаблар, ўзаро тортишув ва баҳслар авж олган эди. Содиқ ҳидоят йўлида юривчилар билан бирга тасаввуф бўйича турли даъво қилиб, тўғри йўлдан оғиб кетганлар ҳам бор эди. Тажрибаларни гапириб ўтишда Ҳаким Термизий ўзида танглик сезмас, баъзи нарсаларни танқид ҳам қилар эди. Турли соҳалардаги уламолар билан тортишиб ҳам турар, бу нарса фикрга оид илмларда бўладими ёки асарларга оид илмларда бўладими, барибир эди. Бу баҳслар баъзи бир сўфийларнинг сулук борасидаги айтганларига ва қилаётганларига боғлиқ бўлиши ёки ижтимоий ҳаётга оид гаплар бўлиши ҳам мумкин эди. Ҳаким Термизий ана шуларнинг ҳаммасини ўрганиб, таҳлил қилиб, жамлаб борди. Унда кўп қийинчиликларга ҳам учради. Унга бидъатчи, дея туҳмат қилишди, у ҳақда ҳар хил гап сўзлар тарқалди ва бошқа турли нохуш ҳолатларни

² Турсунов С., Муртазов Б. Термизийларнинг илмий тафаккури.-Т.: Ўзбекистон, 2016.-Б.12.

бошидан кечирди. Бундай пайтларда унга ихлос билан қилган илтижолари ёрдам берди. Аммо, бу иш узоққа чўзилмади. Юртда фитналар авж олди, унга озор берадиганлар кўпайди.

Ҳаким Термизий одамларга аралашини бошлаганида илми, фазли намоён бўла бошлади. Одамлар унинг ортидан келиб, ҳовлисида дарс ола бошлаганини, толиби илмлар кўпайиб кетиб, ҳавлисига сиғмай қолганини кўра олмайдиган, унга қарши иш қиладиганлар ҳам кўпайди. Шундан кейин у киши масжидда дарс ўта бошлади. У кишини улуғловчи одамлар тобора кўпайди. Баъзи баҳс қилувчиларнинг мулоҳазаларига кўра, Ҳаким Термизийга нисбат берилган гуруҳ ўша пайтда пайдо бўлган бўлиши эҳтимоли бор. У кишининг ўзлари “Кашфул маҳжуб”, деб аталган китобларида ҳакимия ва термизия деган гуруҳ пайдо бўлганини айтиб ўтганлар. Баъзи китобларда “Ҳакимия ва термизия тоифасинининг валийлик тўғрисидаги гапи Термизийнинг гапидир”, деган гаплар келтирилади.

Абдуллоҳ розияллоху анхудан ривоят қилинади: “Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи вассалламга васваса ҳақида савол беришди. “У айни иймондир”, дедилар”. Муслим ривоят қилган. Бошқача қилиб айтсак, ушбу ҳадиси шарифнинг маъноси “Васваса айни иймондир” бўлади. Бу қандай? Ахир, васваса шайтондан, иймон Раҳмондан-ку! Васваса иймоннинг кушандаси-ку! Қандай қилиб у айни иймон бўлиши мумкин? Бу гап “Олов сувдир” деганга ўхшайдими? Бу ҳадиснинг маъносини Ҳаким Термизий ўзларнинг “Сарахс аҳли сўраган масалалар” асарида унинг мазмунини тушунарли қилиб ёритиб берганлар. Жумладан, шундай дейдилар: “Муриднинг қалбига васваса тушса, яхшилик аломати деб билсин, чунки шайтон уни йўқлаб қолибди. Одатда, шайтон обод бўлаётган қалбларни васваса қилишга уринади. Хароба қалблар шундай ҳам унинг мулки ҳисобланади, овора бўлиб, уларни васваса қилиб ҳам ўтирмайди. Шайтон обод қалбларни хароба қилиш умидида уларга васваса қиладди. Уриниб-уриниб, ниятига эриша олмагач, ташлаб кетади”³. Демак инсонлар вақтида билиб билмай қилган ишларини дарҳол англаб етиб, Аллоҳ таолодан паноҳ сўрасалар, қалбларига тушган васваса уларга зарар етказма олмас экан. Бу эса руҳий-маънавий ахлоқий соғломлик учун ниҳоятда зарурдир.

Машҳур инсонларнинг таржимаи ҳоллари битиладиган китобларда у зот ҳақларида эҳтиром билан сўз юритилган. Масалан, Гулободий у киши ҳақида “Муомалот илми” борасида тасниф қилган олимлар қаторида сўз юртиб ўтган. Шунингдек, Сулабий: “У Хуросоннинг катта шайхларидан эди”, деган ва у кишининг машҳур таснифотлари

³ Ҳаким Термизий. Сарахс аҳли сўраган масалалар. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф таржимаси.Т.: Ҳилол-Нашр, 2017.-Б.7.

борлигини, жуда кўп ҳадислар ривоят қилганлари ва ёзганларини зикр қилган. Абу Нуъайм Асфаҳоний: “У тўғри йўлдаги одам эди асарларга эргашувчи эди, муржиъа ва бошқа фирқаларга раддия қилар эди”, деган. Имом Қушарий эса: “У киши катта шайхлардан эди. Унинг қавмининг (тасаввуф аҳлининг) илмлари бўйича таснифотлари бор эди”, деган.

Ҳаким Термизийнинг китоблари ва рисоаларининг кўпчилиги тасаввуф илмига оид бўлиб, улар мутасаввифларнинг энг катта ва салмоқли китобларидан деб эътироф қилинади. У киши аввалги асрларда ўтган бўлса ҳам, мазкур китоб ва рисоаларига сўфийлар, тасаввуфни ўрганувчи илмий ходимлар катта эътибор назари билан қараганлар. Масалан, у кишининг китобларидан бирини Абу Фараж ибн Жавзий қуйдагича сифатлайди: Битаҳқиқ, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Алий Термизий сўфийлар учун “Риёзатун-нафс” деб номланган китобни ёзгандир. Ибн Арабий ҳам ушбу таснифотлардан фойдаланган ва ўзининг “Футуҳоти маккия” номли китобида улар ҳақида сўз юритган.

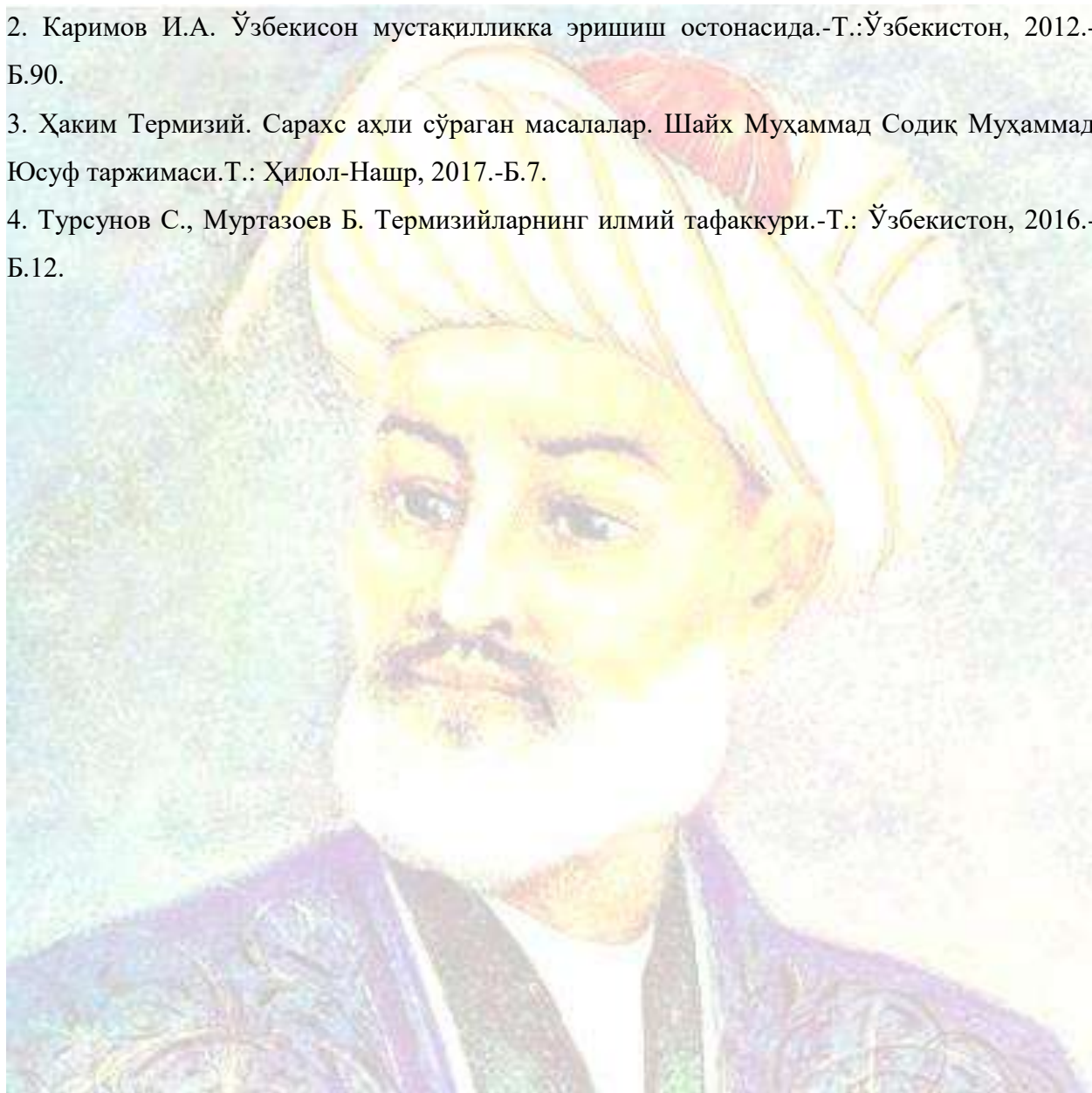
Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг содиқ ва солиҳ шогирди Варроқ ат-Термизий устозлари ёзган китобларида илоҳий мўъжиза борлигини изоҳлаб шундай ҳикоят қиладилар: Муҳаммад бин Али Ҳаким розияллоху Жайхун дарёсига ташлашимни тайинлаб бир китобини манга берди. Менинг китобни сувга ташлашга кўнглим бўлмади, китобни уйимда қолдириб, қайтиб келдим ва дедим: “Ташладим”, “Нима кўрдинг?” деди, “Ҳеч нарса” дедим, “Ташламабсан”, деди. “Бор ташлаб кел!”, деб буюрди, изимга қайтдим, кўнглимни олдинги васвасадан холи қилиб, китобни сув (Жайхун)га ташладим. Шунда сув (Жайхун) иккига бўлиниб, сувнинг ичидан оғзи очилган бир сандиқ чиқди, китоб сандиқ ичига тушгач, сандиқнинг оғзи ёпилди. Келиб, кўрганларимни айтдим, “Энди ташлабсан”, деди. “Эй шайхим, бунинг сирини менга англа” дедим, деди: “Асос ва ҳақиқат ҳақида бир китоб ёзган эдим, уни фаҳм ва идрок этиш оғирдир, ўшани биродарим Хизр (а.с.) тилаган эди, сув (Жайхун)га эса Худованди таоло буюриб эди, китобни Хизрга етказсин деб”. Алломанинг келтириб ўтган бу таърифи мазкур китобга алоҳида чексиз иноят борлигини ва аллома ёзган китобларида, айтган каломларида қиймат борлигини, уларнинг алоҳида ёшлар тарбиясига эътирофга сазоворлигини кўрсатади.

Халқимизнинг ана шундай бой илмий-маънавий мероси, ислом ва унинг ғоялари, диний, мииллий-маънавий кадриятларимиз, юртмизда етишиб чиқиб, бутун дунёда машҳур бўлган каби буюк алломаларнинг ҳаёти ва илмий маънавий меросларига асосланган ҳолдагина ислом дини ғояларини бузиб талқин қилишга уринаётган оқимларнинг асл мақсадларини фош қилиш мумкин бўлади. Юртимиздан етишиб чиққан, буюк алломалар маънавий меросини илмий асосда ўрганиш, улардан кенг халқ оммаси,

хусусан ёшларни хабардор қилиш “миллий ўзликни англашда бузилишларга олиб келаётган сабабларни, омилларни аниқлаб олишимиз, ана шу жараёнларга ижобий таъсир ўтказиш⁴” йўлларида хисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч.- Т.: Маънавият, 2008.-Б.17.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида.-Т.:Ўзбекистон, 2012.-Б.90.
3. Ҳаким Термизий. Сарахс аҳли сўраган масалалар. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф таржимаси.Т.: Ҳилол-Нашр, 2017.-Б.7.
4. Турсунов С., Муртазов Б. Термизийларнинг илмий тафаккури.-Т.: Ўзбекистон, 2016.-Б.12.

⁴ Каримов И.А.Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида.-Т.:Ўзбекистон,2012.-Б.90.

**БУЮК ШАРҚ МУТАФАККИРИ АБУ РАЙҲОННИНГ ПЕДАГОГИК-
ПСИХОЛОГИК ҚАРАШЛАРИ**

БЕРДИЕВАХАЛИМА БЎРОНОВНА

Ўзбекистон, Сурхондарё, Термиз давлат университети

terdunuriddin@umail.ru

Шарқ алломалари инсон ақлини юксакка кўтарди ва унинг қобилиятига ишонди. Баркамол авлодни тарбиялаш инсониятнинг энг ёрқин орзуси бўлиб келган.

Бу жаҳон ҳамжамияти томонидан қабул қилинган ҳақиқатдир. Баркамол авлодни тарбиялаш орзусига ўз тарихимиздан жуда кўп далиллар келтиришимиз мумкин. Масалан: Ал-форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” асари.

Зотан, шарқ педагогикасининг қамрови кенг, уни уммонга қиёсламоқ мумкин. Ҳозир ўрганаётганимиз ана шу уммондан бир қатрадир, холос. Биз ўзлигимизга қайтиб, мутафаккир боболаримиз меросидан унумли фойдалана билсак, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, таълим-тарбия соҳасида дунёнинг энг илғор мамлакатларига етиб оламиз. Бу ҳар қандай бойликдан афзалдир.

Истиқлолга эришганимизга қадар биз тарбия ишларимизга Европа педагогикасини асос қилиб олган эдик ва ўргандик.

Эндиги вазифа Шарқ педагогикасини ўрганишга эътиборни қаратмоғимиз лозим, чунки илму фан Шарқда тараққий этган, хур фикрлилик биздан бошланган.

“Шарқ Европанинг муаллимидир” деганда ҳақ эди немис олими Хорлер. Ҳақиқатан ҳам шундай, ўзбек халқининг маданий мероси улкан бир денгиз.

Буюк Шарқ мутафаккири Абу Райҳон Беруний жаҳон фанининг тараққиётига ғоят улкан ҳисса қўшган зўр истеъдод эгаси ва заҳматкаш тадқиқотчи эди. Унинг ўлмас илмий асарлари жаҳон цивилизациясида юксак аҳамиятга эга.

Абу Райҳон Беруний 973 йил 4-сентябр (ҳижрий 362-йил 2-зулҳижжа) куни Хоразмнинг қадимги пойтахти Кат шаҳрида дунёга келди.

Олимнинг тўла номи Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад-ал Берунийдир.

Беруний Хоразмдалиқ пайтида замондоши, буюк табиб ва файласуф Абу Али ибн Сино билан илмий ёзишмалар олиб боради.

Куйида биз олимнинг педагогик-психологик қарашларининг айримларини келтирмоқчимиз.

Абу Райҳон Беруний бутун умрини илмга бағишлади, ўзи ҳаёт экан пайтидаёқ ўша даврнинг энг буюк олими ва мутафаккири сифатида танилди. Беруний илм-фан ривожига ғоят катта ҳисса қўшди. “Ақл ва маърифатда ҳали унга ўхшаш бирор кишини даврон ярата олгани йўқ”, - деб ёзган эди XIII аср тарихшуноси Ёқут.

Беруний илмий билимларни эгаллаш йўллари, усуллари ҳақидаги фикрлари ҳозирги давр учун ҳам долзарбдир.

Ўқувчига билим беришда:

- ўқувчини зериктирмаслик;

- билим беришда бир хил нарсани ёки бир хил фанни ўргатавермаслик;

- янги мавзуларни қизиқарли, асосан, кўргазмали баён этиш ва ҳоказога эътибор бериш кераклигини ўқтиради.

Абу Райҳон Беруний фан соҳасидаги ёдгорликларни, илмий билимларга оид қолдирган барча бойликларни кунт билан ўрганишга даъват этади.

Олим илм толибларига қалбни ёмон иллатлардан, инсон ўзи сезиши мумкин бўлмаган ҳолатлардан, беҳуда рақобатдан, очкўзликдан, шон-шуҳратдан сақланиш зарурлигини ўқтирган.

Шунингдек, ҳар бир халқнинг ўзига хос таълим усуллари, йўллари, шакллари борлигини таъкидлаш билан бирга, ҳар бир халқнинг ҳам ўқитиш тизими алифбодан бошланишни кўрсатади. Грамматика, математика фанларини ўқитишга оид қимматли фикрлар баён этади.

Беруний тил ва адабиёт, тарих, география, геодезия, геология, минералогия фанлари, тиббиёт ва дорилшунослик, физика, фалакиёт илмига оид тадқиқотларини ўзи тарғиб этган назария ҳамда кузатишлар натижасида амалиётда синаб кўриб, фан ҳақиқат устувор туришини таъкидлайди.

У барча иллатларнинг асосий иллатларнинг асосий илмсизликда деб билди. Илмларни эгаллашда эса шахсда сабаби интилиш ва қизиқиш, муҳитни алоҳида таъкидлайди.

Билим олишда тушуниб ўрганиш, илмий тадқиқотчининг покликка риоя этишга алоҳида эътибор беради, жамиятнинг равнақи маърифатнинг ривожига боғлиқ деган ғояни илгари суради.

Беруний таълим бериш киши руҳиятига, қобилиятига мос, уни толиқтирмайдиган бўлишига эътибор беради ва шундай ёзади: “Бизнинг мақсадимиз ўқувчини толиқтириб қўймасликдир. Ҳадеб бир нарсани ўқий бериш зерикарли бўлади ва тоқатни тоқ қилади. Агар ўқувчи бир масаладан бошқа бир масалага ўтиб турса, у худди турли-туман боғ-роғларда сайр қилгандек бўлади, бир боғдан ўтар-ўтмас, бошқа боғ бошланади. Киши уларнинг ҳаммасини кўргиси ва томоша қилгиси келади. “Ҳар бир янги нарса роҳат бағишлайди” - деб беҳуда айтилмаган.

Беруний кишилар ҳаётидаги ёмонликни қоралайди. Унинг фикрича, бу иллатни йўқотишнинг асосий йўли унинг илдизларини топиш ва кесиб ташлашдир. Ёмонликнинг шахобчалари кўп, аммо уларнинг асоси уч нарса: таъма, ғазаб ва илмсизликдир. Агарда бу асослар қирқиб ташланса, шахобчалар қурийди. Бу асосларнинг негизи эса иштаҳа ва ғазабдир. Иштаҳа инсонга энг кучли ва энг ҳалокатли душман бўлиб, инсонни овқатларни

тановул қилиш лаззати ва ўч олиш завқи билан алдайди. Олимнинг тушунтиришича, бу иллатлар, ранж ва гуноҳга олиб келади. Уларнинг таъсирига берилиб кетган киши инсонлик қиёфасини йўқотади. Беруний бундай кишиларни йирткич ва тўрт оёқли хайвон, хаттоки шайтон ва иблис деб ҳисоблайди.

Беруний ростгўйлик, тўғрисиқликни улуғлайди, ёлғончиликни одамлар ўртасига низо солувчи иллат сифатида қоралайди. Олимнинг уқтиришича, бирор киши келтирган хабарни ўз кўзи билан кўриш, билиш ва у ҳақда аниқ тасаввурга эга бўлган маъқул дейди.

Хабарга ёлғон аралашмаслиги лозим. Хабар рост ва ёлғон бўлиши мумкин. Чунки одамларнинг мақсадлари хилма-хил бўлади. Шу сабабли халқлар ўртасида тортишиш юз беради. Беруний ёлғончилик туфайли киши адолатдан юз ўгириши мумкинлигини айтиб, ёлғон сўзловчилар омонатга хиёнат қилиши, бошқалар мулкни хийла билан босиб олиши, ўғирлик қилиши, умуман, жамият ва халқнинг бузилишига сабаб бўлишини таъкидлайди.

Беруний ростгўйликни адолат билан баробар қўяди. Унинг фикрича, халқ адолатни севгани каби ростгўйликни ҳам севади. Аммо унинг моҳиятини, ёқимлилигини билишни истамайдиган киши уни севмайди.

Беруний “Ҳиндустон” китобининг еттинчи бобида маърифат ва билимдонлик даражаси, кишиларнинг мулоҳаза юритиш ҳолати тўғрисида фикр билдиради. Бобдан ўрин олган ҳикояда олим шундай воқеани баён этади:

«Бир устоз ўз шогирдлари билан қоронғи кечада йўл босиб борар эди. Улар йўл бўйича тик турган бир королтинга дуч келдилар. Устоз шогирдларидан унинг нима эканини айтишни талаб қилади. Шогирдларидан бири билмайман, иккинчиси ҳам билмайман ва билишга қудратим етмайди, деб жавоб беради. Учинчиси эса тонг ёришса, маълум бўлади, кўрқинчли нарса бўлса, тонг ёришиши билан йўқолиб кетади. Кўрқинчли нарса бўлмаса аҳволи равшан бўлади, деб жавоб қилди».

Беруний уч шогирднинг аҳволини, қобилиятини уларнинг жавобларидан билиб олади: олимга биринчи ва иккинчи шогирднинг илмсизлиги, учинчисининг ишни кейинга суриши, илмсиз бўлса ҳам, маърифатга интилиши намоён бўлади. Шу туфайли Беруний унинг жавобини маъқуллайди.

Бу шогирд королтинга бориб, бир-бирига чирмашиб кетган қовоқ палагини кўради, королтин жонсиз нарса эканига ишонади, бирор ихота эмасмикан деб шубҳаланади-да, тепиб юборади, королтин ағанади. Шунда шогирд унинг ихота эканига тўла ишонади. Барча кўрган, билганлари ҳақида устози Берунийга хабар қилди ва унинг қаршисида эътибор қозонди.

Демак, ҳар бир нарсани аниқ, синчиклаб ўрганиш, билиш ва шундан сўнггина бир хулосага келиш керак. Беруний бу ишда тажрибага асосланишни алоҳида уқтиради, нодонлик, эринчоқлик, илмсизликни танқид қилади.

Олимнинг таъкидлашича, сезги ўз кўзгатувчи аъзолари орқали юзага келади. Кўзгатувчилар бир меъёрда бўлса, ёқимли ва зарарсиз, агарда меъёрдан ортиқ бўлса, дардли ва ҳалокатли бўлади.

Кўриш сезгисини нур кўзгатади, ҳидлаш ҳаво билан бурунга уриладиган ҳидлар орқали пайдо бўлади, таъм-озиқанинг мазаси билан вужудга келади. Бу тўрт сезгини ҳис этувчи махсус аъзолар танада мавжуддир. Бешинчи сезги эса, бутун бадандаги воқеадир.

Абу Райҳон Беруний ҳам инсон билимларни ақлнинг сезги аъзолари берган маълумотлар орқали эгаллашини айтади.

Хотиранинг аҳамияти ҳақида Беруний ажойиб фикр айтган.

“Хотира, - дейди у – далили бор ҳамма нарсаларни яхшироқ, тезроқ ва унғайроқ эслаб қолади”.

Хотирани у Тангри таолонинг туҳфаси деб ҳисоблайди.

Олим билим олишни ахлоқий тарбия билан боғлайди. Зеро, инсонда комилликнинг муҳим мезони юксак ахлоқлиқдир.

Берунийнинг “Ўтмиш авлодларидан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Минералогия”, “Китоб ас-сайдона”, “Ал-қонуни ал-Масъудий”, “Геодезия” ва бошқа асарларида инсон, камолотида ахлоқий тарбиянинг муҳим ўрнини таъкидлайди.

Унинг фикрича ахлоқийлик инсоннинг энг асосий сифати бўлиши керак. Бу хислат бирданга таркиб топмайди.

У кишиларнинг ўзаро мулоқоти, ижтимоий муҳит – жамият тараққиёти жараёнида таркиб топади ёки у яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш натижасида намоён бўлади. Яхшилик ва ёмонлик инсоннинг хулқ-атворини белгилайдиган мезон ҳисобланади. Яхши хислатларга тўғрилиқ, одиллик, ўзини вазмин тутиш, камтарлик, лутф, собитқадамлик, эҳтиёткорлик, сахийлик, ширинсуханлик, раҳбарликда адолатлилик, тадбиркорлик кабиларни киритади.

Ёмон иллатларга эса ҳасадгўйлик, бахиллик, носоғлом рақобат, ўз манфаатини кўзлаш, мансабпарастлик ва ҳоказоларни киритади. Беруний фахрланишни яхши хулқ маъносида ишлатиб “Ёдгорликлар”да шундай дейди: “Фахрланиш – ҳақиқатда яхши хулқлар ва олий феълларда олдин кетиш, илму ҳикматни эгаллаш ва имконият борича мавжуд нопокликлардан тозаланишдир. Кимда шундай сифатлар топилса, ҳукм унинг фойдасига ва кимда булар етишмаса, ҳукм унинг зарарига бўлади”.

Демак, Беруний инсоннинг маънавий қиёфасидаги барча ахлоқий хислатларини яхшилик ва ёмонлик каби икки турга бўлади. Бу инсоният яратган педагогик фикр тараққиётида “қизил ип” бўлиб ўтганидек, шу анъанага мувофиқ Берунийда ҳам ахлоқий тушунчалар, ахлоқий баркамолликнинг муҳим томонларидир.

Беруний саховат (ўзаро ёрдам, бир-бирига фойда келтириш учун ҳамкорлик), мурувват (одамларга хайрихоҳ бўлиш, ҳалоллик ва ҳақгўйлик, ўз меҳнати билан кун кўриш ва бошқалар)ни инсоннинг ахлоқий камолотини кўрсатувчи хислатлар деб билади.

Инсоннинг ахлоқий камолга етиши муаммоси бутун таълим-тарбия тизимида марказий масала бўлиб қолган.

Олим эзгу тилакка етишга тўсқинлик қилувчи зиқиналик, ёлғончилик, мунофиқлик, манманлик, такаббурлик каби нуқсонларни қоралайди, бойликка ружу қўйиш ва таъмагирлик, ғазаб ва жоҳиллик инсон учун энг ашаддий душман деб қарайди.

Мутафаккир илгари сурган ахлоқий хислатлардан яна бири адолатдир. У жамиятда адолат, уни ёвузликлардан холос этиш учун доно, адолатли ҳукмдор бўлиши керак, дейди. Беруний кундалик турмуши масалаларига ҳам катта эътибор берган.

Ҳар бир ахлоқан баркамол инсон ўзининг турмуш тарзини ҳам уйғун, гўзал эта олади. Уйғунлик гўзаллик ва нафосатнинг асоси саналади. Беруний инсоний хислатлардан муҳими – озодалик, тарбиялилиқ бўлса, инсонга энг яқин нарса унинг табиати, руҳи дейди. Шунинг учун инсон ўз табиатига ёқадиган ишларни бажариши зарур, деб кўрсатади. Бунда инсоннинг ички дунёси билан ташқи гўзаллиги, турмуш тарзидаги гўзалликнинг уйғун бўлишини талаб этган. Бунга инсон киядиган кийимдан тортиб, кундалик турмушдаги юриш-туриши, сўзи, қалби, қилган иши – ҳаммасининг гўзал бўлиши таъкидланган.

Ҳар бир шахсда шарм-ҳаё, нафис, дид, иффат, латофат, ширинсуҳанликнинг таркиб топиши турмушдаги янада гўзал бўлишга олиб келади.

Олимнинг инсон турмушига хос хулқ-оодоб қоидалари ҳақидаги фикрлари педагогик жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади.

Инсон ҳам ички, ҳам ташқи томондан гўзал бўлсагина ҳақиқий камолотга эришиши мумкин дейди. У озодалик ва орасталликни олижаноблик билан тенглаштиради. Инсон доимо буларга риоя этиши зарур деб таъкидлайди. Бунда инсон ўзини бошқара олишга қодир бўлиши, ҳар бир етук инсон учун зарур бўлган хислатларни таркиб топтиришда куч ва иродага эга бўлиши зарур, дейди.

“Минералогия” асарида бу фикрни қуйидагича ифодалайди:

“Инсон ўз эҳтиросларига ҳукмрон, уларни ўзгартиришга қодир, ўз жон ва танини тарбиялар экан, салбий жиҳатларни мақтагулик нарсаларга айланттиришга ҳамда аста-секин, ахлоқ ҳақидаги китобларда кўрсатилган усуллар билан иллатларни бартараф этишга қодирдир”.

Беруний инсонни камолотга етакловчи хислатлардан яна бири олижаноблик деб кўрсатади. Олижанобликнинг мазмунини яхшилик ташкил этади. Бунда олим инсонга инсон сифатида муомала қилишни назарда туттади. Энг муҳими, мутафаккир, инсон камолотида, меҳнат тарбияси ҳақида муҳим фикрларни баён этади. У ҳар бир ҳунар эгасининг меҳнатига қараб турларга бўлади. Оғир меҳнат сифатида бинокор, кўмир

казувчи, хунарманд, фан соҳиблари меҳнатини келтиради. Айниқса, илм аҳли – олимлар меҳнатига алоҳида эътибор бериш, хайрихоҳ бўлишга чақиради, уларни маърифат тарқатувчилар, жамият равнақига ҳисса қўшувчилар деб билади.

Олим болаларни меҳнатга ўргатиш методлари, йўллари ҳақида ҳам фикр юритади. Масалан, болаларни энг кичик ёшидан меҳнатга ўргатиш керак дейди. Меҳнат тарбиясида ўша давр тарбия анъанасига биноан ворисликка катта аҳамият беради.

Буни Э.Тўракулов ва С.Раҳимовлар “Абу Райҳон Беруний руҳият ва таълим-тарбия ҳақида” номли рисоаларида жуда яхши баён этишган. Берунийнинг “Минералогия” асарида фақат қимматбаҳо металллар, тошлар ҳақида эмас, хунармандчиликка оид шогирд тайёрлаш жараёни, усталарнинг хунар ўрганиш методлари ҳақида ҳам қимматли фикрлар баён этилган. Бунда ҳозирги педагогика фани тили билан айтганда, шахсий намуна методидан фойдалангани, иш жараёни бевосита хат назарий, ҳам амалий жиҳатдан устахонанинг ўзида бажарилгани шогирдларнинг малакали уста бўлиб етишишида катта аҳамиятга эга бўлган. Шунинг учун ҳам ўша даврда Хуросон ва Мовароуннаҳр маталлургия, кончилик, тўқувчилик зеби-зийнат буюмлари яшаш, қоғоз ва ойна ишлаб чиқариш ва бошқа соҳаларда дунё бозорида ном чиқарган.

Хунармандчиликнинг бундай яқка ҳолда ўргатилиши малакали касб эгаларининг етишиб чиқишига ёрдам берган, ҳалол ва виждонан меҳнат қилишга йўллаганки, бу инсоннинг камолга етишишида муҳим поғона бўлган. Зеро, қадимдан ҳар бир етук инсон у шоҳми, оддий фуқароми, хунарнинг бир ёки бир неча турини билиши зарур саналган. Шунга кўра буюк шоҳлар ҳам, беклар ҳам, мол-мулк эгалари бўлган бейлар ҳам, оддий фуқаро ҳам ўз фарзандини билимли бўлиши билан бирга, хунарли бўлишга ҳам эътибор берган ва у ёзилмаган қонунга барча бирдек амал қилган. Чунки кишилик жамияти пайдо бўлгандан бошлаб, кишилар ўз моҳияти ва хунари билан кун кечиршига мажбур бўлган ва бу ҳаёт тақозоси сифатида қабул қилинган.

Шунинг учун ҳам Беруний инсон ҳар томонлама камолга етиши учун у илмли бўлиши билан бирга меҳнатсевар ва хунар эгаси бўлиши ҳам керак дейди.

Беруний инсон камолотида уч нарса муҳимлигини таъкидлайди.

Бу ҳозирги давр педагогикасида ҳам эътироф қилинган ирсият, муҳит ва тарбиядир.

Маълум бир даврда олимлар инсон камолотига ирсият, муҳитнинг таъсирини инкор этиб, фақат тарбияни тан оладилар.

Лекин Беруний ўз замондошлари – буюк мутафаккирлар Форобий, Ибн Синолар каби инсон камолотида ҳар учаласини ҳам муҳим деб ҳисоблайди. Яъни у инсоннинг камолотга етишида илму маърифат, санъат ва амалиёт асосий роль ўйнаса-да, насл-насаб, ижтимоий муҳит ва ижтимоий турмуш қонуниятлари ҳам катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди. Абу Райҳон Беруний назарида инсон камолга етишининг энг муҳим омиллари илмли-маърифатли бўлиш ва юксак ахлоқлиликдир.

Олим ахлоқлиликнинг белгилари сифатида яхшилик, тўғрилиқ, адолат, камтарлик, саҳоват, олижаноблик, дўстлик ва ҳамкорлик, меҳнат ва хунар эгаллаш, поклик,

гўзалликка интилиш кабиларни илгари сурган. Буларнинг барчасини у яратган асарларидаги ижтимоий-фалсафий фикрларга боғлаб тушунтирган

Беруний илмий билимга оид, таълим методлари ҳақидаги қарашлари билан таълим назариясида ўзига хос мактаб яратди.

Беруний илмий меросини ўрганиш натижасида қуйидаги хулосаларга келамиз:

1. Буюк мутафаккир Абу Райхон Берунийнинг таълим-тарбияга оид қарашлари ёшларда ахлоқий, меҳнат, нафосат тарбиясини шакллантиришда катта аҳамиятга эгадир.
2. Берунийнинг илмий билимларни эгаллаш йўллари, усуллари ҳақидаги фикрларидан таълим жараёнида фойдаланиш фойдалидир.
3. Берунийнинг комил инсонни шакллантиришга оид қарашлари фақат ўз замонаси учун эмас, ҳозирги давр таълим-тарбия ишларини такомиллаштиришда ҳам катта аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб айтганда, Буюк мутафаккир Абу Райхон Берунийнинг ўзи ҳам ҳақиқий комил инсонга хос хислатларга эга эканлигини, ҳаёти ва ижодий фаолияти, ёзган асарлари билан исботлаб, келажак авлодларга катта маънавий мерос қолдирди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистонинг ўз истиқлоли ва тараққиёти йўли. Т.: Ўзбекистон, 1992 йил
2. Хошимов К., Сафо О. Педагогика тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1996 йил
3. Ибрагимов Х. Педагогика назарияси. Т.: Ўқитувчи, 2002 йил

МУЖАССАМ ҚАДРИЯТЛАР ЎЗБЕК ЎТОВЛАРИДА

п.ф.н. Бозорова Муслима Қодировна

Ўзбекистон, Сурхондарё Термиз давлат университети

terdunuriddin@umail.ru

Мақолада муаллиф томонидан туркий халқлардан ўзбек халқининг, жумладан Сурхондарё воҳасининг ўтов уйлари ва унинг бугунги кундаги аҳамияти, унда мужассам этилган миллий қадриятлар билан боғлиқ маълумотлар баён қилинган.

ОЛИЦЕТВОРЁННЫЕ ЦЕННОСТИ УЗБЕКСКОЙ ЮРТЫ

В статье с стороны автора раскрываются основные понятия олицетворённых национальных ценностей, роль и значение международных отношений турков и узбеков, в частности об юрте в Сурхандарьинской области, о прошлом и влияние на сегодняшний день.

INCARNATE CUSTOMS IN UZBEK YURTS

In the article, the author has written about the relationship between the ethnic Uzbek population of Turkic peoples, including the Surkhandarya fortifications and its present-day significance, and the national characteristics it encounters in it.

Сурхон воҳаси нафакат мамлакатимизнинг энг иссиқ ҳудуди эканлиги, балки қадриятларининг бетакрорлиги билан ҳам маълум ва машҳурдир. Ҳанузгача, тешиктош ғоридан топилган неондертал бола бош чаноғи ва суяклари ҳамда 2000 та ашёлар тарихчи олимларимизнинг тадқиқот объекти бўлиб қолмоқда. Воҳамизда номоддий халқ дурдоналари ҳам мавжудки, уларни сақлаш, фойдаланиш, тарғиб қилиш ва келажак авлодга етказиш асосий вазифалардан ҳисобланади. Биз сўз юритмоқчи бўлганимиз эса ўтовдир.

Унинг фойдали хусусиятларидан бири - кишининг изғиринли кунлари-ю, ёзнинг жазирама кунларида ҳам кишига илиқлик олиб келади. Айтиш керакки, деҳқончилик билан шуғулланувчи чорвадор аҳолининг асосий турар жойлари мавсумий ва вақтинчалик бўлиб, уларни лочик, қапа, чум, чайла, чодир, ер том, тўла, чўпон тўла, боғ том, ўтов, қора уй, оқ ўтов, қизил ўтов кабилар ташкил этган. Мавсумий ва вақтинчалик турар жойлар ичидан энг кўп тарқалгани ўтов (қора уй) бўлиб, унинг вужудга келиш тарихи бир неча минг йилликларга бориб тақалади.

Милоддан аввалги V-асрда тарих отаси Геродот ўзининг “Тарих” номли асарида аргипшларни мавсумий ва вақтинчалик турар жой сифатида қурган, уй жой учун қурилиш анжомини табиий ўсиб турган дарахтлардан фойдаланганликлари ҳақида тўхталиб: “Ҳар бир оила дарахт тагида яшайди, қишда дарахт қалин оқ кигиз билан ёпилади, ёзда эса кигиз олиб ташланади”, - дея қайд этади.

Ўғузларга ўтов бир мингинчи йилликнинг охирларида кириб келган. Муаллифи номаълум “Худуд ал-олам” номли асарда Иртиш бўйларида истиқомат қилган қалмоқлар ҳақида тўхталиб: “Қишин-ёзин кишилар қора уйларда яшаб, яйлов ва сув ахтариб, кўчиб юрадилар”, - дейилган. Демак, ўтов кўчманчи халқларнинг асосий турар-жой воситаси сифатида милонинг биринчи минг йилликлари ўрталарида вужудга келган.

Ўзбекистоннинг турли худудлари аҳолисининг ўтовлари баъзи бир элшунос олимлар томонидан ҳам тадқиқ этилган бўлса-да, Сурхон воҳаси аҳолисининг ўтовлари эса ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Воҳа аҳолисининг қорауй ўтовлари яъни “Юрт”лари икки қисмдан;

А) Тол (сарик тол) новдаларидан қилиниб, бу уйнинг суяги деб аталувчи керага, увук ва чанғарокдан;

Б) Уйнинг устини ёпувчи жихозлар - тўрлик, узук ва туйнукдан ташкил топган.

Уйнинг панжара қисми керага бўлиб, керагалар 48 бошдан 74 бошгача бўлади. Асосан битта ўтовда тўртта керага бўлиб, бу ҳар бир керага уйнинг тўртдан бир қисмини эгаллаган ҳамда бу қанот деб номланган. Қанотларнинг бирлашган жойини “Жафсар” деб аташган. Жафсарларга баландлиги олти ярим, саккиз ярим қарич узунликдаги жафсар қозиклар қоқилган ва керагалар жафсар ип (бов)лар билан қозикларга маҳкамланган.

Тўртгала керага бирлаштирилиб, ўтовнинг панжара қисмини ташкил этган, керагалардан ҳосил бўлган панжара катаклари кўзанақ деб аталган. Кўзанақларнинг кенг, яъни ел кўзанақ ҳамда тор кўзанақ каби турлари бўлиб, Сурхон воҳасининг ўтрок, деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолиси асосан тор кўзанақли уйлар қуришган.

Ярим ўтрок аҳоли эса ел (кенг) кўзанақли уйлар қуришган. Бунга ел (кенг) кўзанақли уйлар нисбатан енгил ва ихчам эканлиги ва кўчиш чоғида улов (туя, от ёки эшак)га ихчам ҳолатда жой бўлганлиги билан изоҳланади. Ҳар бир қанотда 12 тадан чиноқ, яъни қулоқ бўлса, ўтов 48 бошли, 16 тадан чиноқ бўлса 64 бошли ўтов деб аталган.

Керага панжаралари керага кўки, яъни ҳўкиз ёки туя терисидан махсус тайёрланган тасмалар билан боғланган, шунингдек, керага кўки ўтовнинг ошиқ - мошиғи сифатида ҳам ишлатилган. Хўжамулки, Шалдирик, Ободон қишлоқларида керагалар ёйилганда 7-8 қарич баландлигидаги панжараларни ташкил этса, Кампиртепа, Қумпайкал,

Қорлуқ, Чилонзор қишлоқларида эса 6 қарични ташкил этган. Йиғиштириб олинганда баландлиги 12-14 қарични, эни эса 3-4 қарични ҳосил қилган.

Сурхон воҳасида ўтовнинг увуқлари тол новдасидан ясалиб, Хўжамулки, Ободон, Тўда, Чақар қишлоқларида ўн қаричдан ўн тўрт қаричгача бўлса, Ипок, Қумпайкал, Қорлуқ, Чеп қишлоқларида саккиз-тўққиз қарич узунликни ташкил этиб, диаметри қўл ўрта бармоғининг бир ярим икки бўғин узунлигини ташкил этган.

Ўтовнинг устки қисми кигиз (наMAT)дан тайёрланган иккита узук ҳамда тўртта тўрлик билан ёпилган. Ёзнинг иссик кунларида тўрликлар белдовга туриб(йиғиштириб) қўйилиб, салқин бўлиши учун чийлар очиб қўйилган. Ўтовда ёруғлик тушиши, ҳаво алмашиши, сандал, ўчоқларнинг тутунлари чиқиши каби масалалар учун қорауй чанғароғининг туйнуги бўлиб, туйнук кигиз (наMAT)дан қилинган.

Ўтовнинг эшиги нарвон шаклидаги икки канотли “Эрганак” бўлиб, эрганак устидан уч қулоч узунликдаги махсус чий, ҳамда чий устидан кигиз (наMAT) қопланган эшик ёпқич тайёрланган. Эшик ёпқичнинг тепа қисми узукка бирлаштирилган бўлиб, иссик вақтларда тепага букланиб қайтарилган ҳолда кўтариб қўйилган, совуқ вақтлардагина туширилиб, уйнинг оғзи беркитилган.

Ёмғир ёққанда ташқаридан ичкарига сув кириб кетмаслиги учун уйнинг ташқи атрофидан “Тўр”, яъни ариқча қазилган. Шунингдек, ўтовни “Оширма” арқонлари бўлиб, оширма арқонлари чанғароқ устидан оширилган ва икки томонига қоқилган қозиқларга боғлаб, довул ва шамол бўлганда кўзғалмаслиги учун мустаҳкамланган.

Бугунга келиб ҳам ўтовнинг шакли ва шамойили ўзгармаган ва ҳозирда ҳам чорвадорлар яйловларда ўтовлар тикишади ва унинг имкониятларидан кенг фойдаланишади. Буни чорвадорлар кўчиш учун ўтов қўлай эканлигини эътироф этишса, иккинчи томондан ўтовнинг киши соғлиги учун ҳам бир қанча фойдали жиҳатлари борлигини таъкидлашади.

Шунинг учун бўлса керак сўнгги йилларда ўтовлардан нафақат чорвадорлар, балки, туризм ва соғломлаштириш, маданият марказлари ҳам кенг кўламда фойдаланишмоқда. Айниқса, “Наврўз” умумхалқ байрамида, “Бойсун баҳори” фестивалида Сурхон халқи ўзининг бетакрор қадрияти сифатида ўтовлар тикишади ва унда халқимизнинг маданияти тарихини халққа янада яқиндан таништиради. Чунки халқ амалий санъатининг, хунармандчилигининг турли йўналишлари маҳсулотлари билан ўтовлар безатилади. Бу жараён ҳар бир ёшлар қалбида ватандошлари тарихидан ғурурланиш ва фахрланиш туйғусини жунбушга келтиради. Сурхон ўтовларининг бу

жозибаси табиатга уйғунлик билан сайқалланиб кишиларни гўзалликдан баҳраманд бўлишга ундайди.

Сурхон ўтовларининг ташқи гўзаллиги, аниқ ўлчамга асосланганлигидан шу халқнинг бой ўтмишида хунармандлар фақат безаш ишлари билан эмас балки, архитектура қурилиш ишларидан нечоғлик хабардорлигини кўриш мумкин.

Шунингдек Сурхон ўтовлари бир вақтнинг ўзида ҳам меҳмонхона, ҳам ётоқхона вазифасини ўтаганлиги учун ўзида бир қатор асотир атиқаларни мужассам эта олган. Ўтов ичига осилган палаклар, жойпўштар, қошиқлов, кадилар, ойнахалта, бўғжама, ўчок қозон, куви, ўрмақсоз ва бошқалар (буларнинг сон саноғи йўқ) ҳар бири тарихий тарақиётнинг, инсоният қўл меҳнати хунармандчиликнинг маҳсули. Бунда халқнинг тарихи, орзу умидлари, табиат ва инсон ўргасидаги фалсафий боғланиш рамзлари келгуси авлодларга мерос тариқасида етказилишини таъминлаган.

Сурхон ўтовларининг замонавий ҳаётимизда ўрни қандай деган ҳақли савол барчани қизиқтириши табиий ҳол. Ўтовлар ва уларнинг инсон ҳаётидаги ўрнини:

1. Миллий мерос сифатида тарихий боғланиш занжирининг бир бўлаги эканлигини ҳар бир авлод кўзи билан кўриш, ундан баҳраманд бўлиш имкониятига эга.

2. Ўтовларни ясайдиган усталарнинг кексайиб қолиши, ўтовсоз усталарни тайёрлаш эҳтиёжини инобатга олинса, ўтовларни қуриш ва йиғиш жараёнларда ёш авлодда ўтовсозликка қизиқиш уйғотади.

3. Табиий шифобахш булоқлар Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудларида жуда кенг тарқалган бўлиб, шифоталаб аҳолига ундан фойдаланиш имконияти етарли даражада шаклланмаган, ёки имконият чекланган ҳудудларда ҳам ўтов яхши восита сифатида хизмат қилади.

4. Табиий шароитда экотуризмни ривожлантиришда ҳам ўтовлар кўчма меҳмонхона, ошхона вазифасини ўташи, миллий маданий меросларни ўрганувчи сайёҳлар учун амалий жараёнларида кенг имконият яратади.

Шунинг учун ҳам биз Сурхон ўтовларини тарих билан бугуннинг қадриятларини ўзида мужассамлаштира олган, ҳар бир шахс ўрганса ўзича талқин қила оладиган тарихий ўлмас дурдона сифатида қадрлашимиз фахр ифтихор эканлигини унитмаслигимиз керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Жавлиев Т. Анъаналар ҳаёт сабоғи. Т., "Ўзбекистон", 1992 йил.
2. Сатторов М. Ўзбек удумлари. Т.: "Фан", 1993 йил.

СИЁСИЙ МАДАНИЯТ ШАКЛЛАНИШИНИНГ МУҲИМ КОМПОНЕНТЛАРИ

Жумаева Гулнора Турсунпулатовна

ТермДУ Педагогика ва психология
кафедраси ўқитувчиси

Саидов Аббос Абдурахмат ўғли

ТДЮУ талабаси

Ўзбекистон, Сурхондарё, Термиз давлат университети

terdunuriddin@umail.ru

Маданият – бу инсонларнинг ижодий фаолияти туфайли яратилган моддий ва маънавий бойликлар мажмуигина бўлиб қолмай, айти пайтда у жамият тараққиётининг даражасини ҳам ўзида ифодалайди, яъни жамиятдаги билим, мезони ва кадрларнинг йиғиндиси маданиятда гавдаланади.

Маданият аввало, шаклнинг ҳамда инсоннинг яратилишини чизиб беради. Шунингдек , бинонинг қандай қад кўтариши, суратларнинг чизилиши, матнларнинг вужудга келиши ҳам ўзига хос кўринишга эга ҳисобланади. Инсон ҳам жисмоний маданият ва спорт билан ўзининг таънини вужудга келтиради. Бундай ҳолат, албатта спортнинг маълум бир тури орқали амалга, оширилади.. Кейин шу ҳолат ёрдамида турли кўринишдаги ҳаракатлар келиб чиқади. Ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги сиёсий фаоллик эса кишиларнинг сиёсий маданият билан боғлиқ компонентларни қанчалик даражада ўзлаштиргани билан узвий боғлиқдир.

Спорт маданияти - умумий маданиятнинг таркибий қисми ҳисобланиб, инсоннинг жисмоний ва маънавий шаклланишидаги категориялар умумлашуви, қонуниятлари, беллашувли фаолият доирасини англатади, кўпгина маданий тадқиқотчилар спортни инсонни ўзига тез тортадиган томонлари борлигини тушунтирадилар. Аммо, бундай хиссиёт нимадалигини билмайдилар. Чунки , спорт барибир инсонларга қизиқиш ва хурсандчилик бераверади. Тадқиқотчи Ханс Уллик Гумберт фикрича , спортдан келадиган қувонч, хаяжон инсонга салбий таъсир қилмайди, аммо спортдаги муваффақият инсонлар соғлигига ҳам муваффақиятларига ҳам шерик бўлолмайди. Кўпгина файласуфлар бу ҳолатни унинг автономлигини, алоҳидалигини санъат билан қиёслайдилар. Ханс Улрик Гумберт ҳам спортнинг санъатга яқинлигини кўрсатиб ўтган. Шу ўринда айтиш жоизки, бу нарса спорт томошабинлари фаолияти билан боғлиқ, яъни спортда спорсименлар, тренерлар, менеджерлар қатнашадилар, улар спортни ҳам ташқи ҳам ички томонидан кўриб хис қиладилар. Спортнинг санъат билан ўхшашлиги шуниси билан аниқки, худди архитектор, дизайнер ва сувратчилар ўз

асарлари билан инсонларни мамнун қилгандек, спорт ҳам ўзининг йўналишлари билан инсонларга қувонч, ҳавас уйғотади.

Шунингдек, яна бир муҳим мавзу доимо тадқиқотчилар диққатини тортиб келган, бу спортдаги қадрият масаласи. Дарҳақиқат спорт фаолиятида спортчилар қадриятнинг қайси тури билан кўпроқ қизиқадилар, адолат биланми? ёки қандай бўлмасин ғалабани қўлга киритиш ёки зўрлик ва гўзаллик кўринишлари биланми. Масалан, зўрликни спортнинг кўпгина турларида кўриш мумкин. Бу ҳолат спорт туридаги дистанция масофа билан ҳарактерланади. Мисол учун голф ўйинини оладиган бўлсак, бунда оралиқ масофа анча катта. Шунингдек спортнинг футбол, регби, хоккей турларида эса бу ҳолат ўта юқорилиги билан ҳарактерланади. Аммо, спортнинг кураш турида эса барча рекордлар зўрлик даражаси билан баҳоланади. Спортнинг яна мавзуларидан бири бу адолатли ўйин мавзусидир. Адолатли ўйин спортдаги социал норма ва қадрият сифатида жамоатчиликка тарқалган ўйинлардандир.

Сиёсий маданият жамият сиёсий ҳаётида амал қиладиган яхлит тизим бўлиб, унинг таркибий тузилиши бир қатор компонентлардан иборат. Яъни, сиёсий маданият инсоннинг давлат ва жамият бошқарувидаги ҳамда ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги муносабатлардаги иштирокида намоён бўлади. Сиёсий жараёнларда сиёсий маданият компонентлари таркибий жиҳатдан

- а) сиёсий билиш;
- б) сиёсий баҳолаш;
- в) сиёсий тажриба;
- г) сиёсий онг;
- д) сиёсий хулқ-атвор ва фаолиятда намоён бўлиши каби сиёсий меъёрлардан иборат.

Сиёсий маданиятнинг билиш компоненти ўзида сиёсий билимлар, сиёсий тафаккур сиёсий хабардорлик, сиёсий онглилик каби жиҳатларни қамраб олади.

Биринчидан, мазкур омиллар энг аввало, сиёсий маданият шаклланиши ва юксалишидаги дастлабки сиёсий меъёрлар бўлиб, у кишиларда ижтимоий-сиёсий муносабатларга нисбатан онгли ёндошувларнинг вужудга келишига замин бўлади.

Иккинчидан, ҳар бир фуқаронинг мамлакат ички ва ташқи сиёсатни тушуна билиш, ундан хабардорлиги ҳамда унда кечаётган сиёсий воқеликни таҳлил қила олиш

қобилияти, мустақил равишда ўз хатти-ҳаракатини белгилаш ва амалга оширишда намоён бўлади.

Учинчидан, мавжуд ички ва ташқи сиёсий воқеликка нисбатан мустақил сиёсий позициясини намоён қила олиш ҳамда шунга монанд ҳолда ҳаракат қилиш, назорат ва амалий йўналишларни аниқлай олиш кўникмалари шаклланади.

Сиёсий маданиятнинг баҳолаш компоненти кишиларнинг мамлакат ички ва ташқи сиёсатининг устувор тамойиллари, халқаро муносабатлардаги реал воқелик нисбатан сиёсий мулоҳазалар, сиёсий кайфиятлар, сиёсий қадриятлар, сиёсий нормаларда, ҳуқуқ-атвор жиҳати эса жамият аъзоларининг мамлакат тараққиётининг стратегик ижтимоий, сиёсий, иқтисодий дастурларига асосан амалга ошириладиган ижтимоий-сиёсий фаоллигида, ватанпарварлик, миллатпарварлик, байналминаллик туйғуларининг амалиётида намоён бўлади.

Сиёсий жараёнларда сиёсий маданият шаклланишининг муҳим компонентлари таркибида сиёсий воқеликнинг инъикоси сифатида сиёсий онг муҳим ўрин тутди.

Сиёсий онг — кишиларнинг сиёсий билимлари, тасаввурлари, маслаклари, эътиқодлари ва ўзлари яшаб турган сиёсий тузумни баҳолашларининг йиғиндисидан иборат.

Сиёсий онг—сиёсий борликнинг фаол, жонли, ижодий инъикоси сифатида жамият сиёсий тизимининг ўзини-ўзи англашида содир бўлади. Сиёсий онг сиёсий воқеликни қандай бўлса, шундай, яхлитлигича ва бир бутунлигича акс эттиради. Сиёсий онгнинг моҳияти ва унинг таркибий жиҳатлари жамият ҳаётида бажарадиган муҳим вазифаларда тўла намоён бўлади.

Биринчидан, кишилар субъектив ҳоҳиш истакларидан қатъий назар сиёсий жараёнларнинг субъекти ва объекти сифатида сиёсат билан боғлиқ муносабатларга дуч келади. Гарчи сиёсий соҳага бевосита алоқадор бўлмасада, ёки ушбу соҳа билан шуғулланишни хоҳламасаларда сиёсий жараённинг иштирокчисига айланади.

Иккинчидан, сиёсий онг ижтимоий-сиёсий воқеликни нафақат билади, изоҳлайди, балки ундаги ўзгаришларни баҳолаб ҳам боради. Бошқача айтганда кишилар жамият сиёсий жараёнларга дунёда юз бераётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий воқелик ҳамда мамлакат ички ва ташқи сиёсатидаги муайян сиёсий ҳодисалар ва воқеаларни англаш жараёнида, уларга ўз муносабатларини билдирадilar. Сиёсий воқеликни баҳолаш

асосида эса кишилар муайян сиёсий ҳолатга нисбатан ўз сиёсий қарашлари, позициялари, қизиқишларини шакллантиради.

Учинчидан, сиёсий онг мамлакат тараққиёти ва барқарорлигига дахлдорлик туйғусини шакллантиришга, мустаҳкамлашга, ўз ҳуқуқлар, эркинликлар ва сиёсий манфаатларга эга бўлган фуқаролар эканликларини англашга кўмаклашиш билан бирга давлат ва жамият олдидаги бурчлари, мажбуриятларини англашига йўналтириб туради.

Тўртинчидан, сиёсий онг воқеликни идрок этиш асосида сиёсий ғоялар, меъёрлар, тасаввурлар ва эътиқодлар шаклланади ҳамда улар негизида кишиларнинг ижтимоий-сиёсий хулқ-атворини тартибга солади. Демак, сиёсий билим – кишиларнинг сиёсий ҳаёт ҳақидаги тасаввурларини тартибга солади.

Сиёсий билимга эга одам сиёсат дунёсидаги алоқадорликларни яхши тушунади, унинг сиёсат ҳақидаги ҳукмлари воқеликка яқин бўлади. Шу туйғулар билан унинг сиёсатдаги иштироки ҳам (сайловда, референдумда, партия аъзоси сифатида сиёсий жараёнларда) англанди бўлади.

Ватанпарварлик, миллатпарварлик, байналминаллик ҳам сиёсий маданиятнинг жамият ҳаётида намоён бўладиган компонентлар ҳисобланади. Мазкур сиёсий меъёрлар нафақат жамият олдидаги маънавий масъулиятнинг шаклланишига балки, ватан ва миллат тақдири билан боғлиқ барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш, жамият тараққиёти учун умуммиллий сафарбарлик туйғуларини шакллантиришга ҳам хизмат қилади. Ватанпарварлик туйғусининг энг юксак даражадаги сиёсий маданият эканлиги Широқнинг жасоратида, Тўмариснинг матонатиди, қадимги турк ҳоқони Мэтэхон ватан бизнинг мулкимиз эмас, мазорда ётган оталаримизнинг, қиёматга қадар туғулажак авлодларимизнинг бу муборақ тупроқда ҳақлари бордир.

Ватандан озгини бўлсада ўзгага ер бермоққа ҳеч кимнинг ҳаққи йўқлиги тўғрисидаги фикрларида мужассамлашга десак хато бўлмайди. Бошқача айтганда, ватанпарварлик сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий бурч ва масъулият туйғулари билан бирликда намоён бўлади.

Сиёсий маданият юксак даражадаги ватанпарварлик масъулияти билан уйғунлашиб боради. Давлатимиз раҳбари И.Каримов армиянинг қудрати, янги қурол-яроқ, ҳарбий хизматчиларнинг профессионал таркибигагина боғлиқ эмаслигини қайд этиб, ҳарбийларимизнинг “... фаол ҳаётий позицияси ва қатъий эътиқоди, она-Ватан тақдири

учун масъулият ҳиссининг нақадир юксак экани билан белгиланади”– деб таъкидлаган эди. Шу маънода, ватанпарварликнинг сиёсий маданият билан алоқадорликдаги моҳияти биринчидан, она юртимизда тинчлик ва барқарорликни таъминлашдаги сиёсий масъулиятда; иккинчидан, мамлакат тараққиёти ва келажак истикболи йўлида фидокорона меҳнат қилиши ва ватан бойликларига бойлик қудратига қудрат, шуҳратига шуҳрат қўшишида; учинчидан, халқаро муносабатларда ватан, миллат манфаатлари устуворлиги, қатъийлик узокни кўра билиш, хорижда ишлаётган ва таълим олаётган ёшлар онги ва тафаккурида ҳар қандай вазиятда ҳам ватан манфаатлари биринчи ўринга қўйилишида; тўртинчидан, ҳарбий ватанпарварлик анъана ва қадриятларига содиқ бўлиш, ҳарбий доктринада белгиланган вазифалар, мустақил мамлакатимиз ҳарбий қудратини ошириш омилларини сиёсий дастурга айлантиришда; бешинчидан, давлат рамзлари ва тимсолларига юксак даражадаги ҳурмат ва масъулият туйғуларига тўла намоён бўлади.

Сиёсий маданият зарурий билим ва тажрибани мунтазам ўзлаштириш давомида шаклланади. Демократик сиёсий таълим — эркинлик, шахс дахлсизлиги, унинг табиий ҳуқуқлари, унинг ижтимоий тизимга муносабати, ундаги ўз ўрни ва ролини, ҳуқуқ ва бурчларини билишни назарда тутди. Бу каби омилларнинг ўз навбатида асосий мақсади:

- 1) инсонни мураккаб ва зиддиятли дунёда тўғри йўл топа билишига;
- 2) ўз манфаатларини ҳимоя қила олишига;
- 3) демократик тартибни ҳурмат қилишни одатга айлантиришига;
- 4) сиёсий толерантлик ва плюрализмни қабул қилишига;
- 5) сиёсий босиқлик ва мулоҳазали бўлишига;
- 6) радикал мафқураларга нисбатан иммунитетни қарор топтиришга;
- 7) сиёсий ҳис-туйғуларни ва демократик менталитетни шакллантиришга эришишдир.

Умуман олганда, сиёсий маданият инсоннинг сиёсий ҳодисалар ҳақидаги билим ва тасаввурлари, сиёсий ҳокимият субъекти ва объекти сифатидаги фаолиятининг кўриниши бўлиб, у шахснинг сиёсий фаолият кўникмаларини қай даражада эгаллаганини кўрсатади. Ҳар бир инсон сиёсий жиҳатдан фаол фуқарога айланиш жараёнида ижтимоий-маданий тизимнинг асосий хусусиятларини ўзида уйғунлаштириб боради.

Шу боис, сиёсий маданиятга сиёсий-маданий тизимнинг умумлаштирувчи, бирлаштирувчи қисми деб қаралади. Сиёсий маданият муносабатлар тизими, айти пайтда, авлодлар алмашинуви натижаси, уни ташкил этувчи унсурларни ишлаб чиқиш ва кайта тайёрлаш жараёни ҳамдир.

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.: “Ўзбекистон”, Т.19. 2011, 191-бет.
2. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т.: “Ўзбекистон”, 1998, 150-бет.

